М. БАСАЛЫГА. Лінарыт, 1984.

Маладосць

**ОРГАН
ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА
ЛКСМБ
І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ
БЕЛАРУСІ**

ШТОМЕСЯЧНЫ
ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ
І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ
ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з 1953 года

6 · 89

(436) ЧЭРВЕНЬ

**МІНСК
Выдавецтва ЦК КП Беларусі**

У нумары

Паэзія · Проза

Публіцыстыка

Вокладка **М. Анемпадзістава.**

На шмуцтытуле паэзіі і прозы— **М. Басалыга. Сымон-музыка** (лінарыт, 1984).

На шмуцтытуле публіцыстыкі—фота **С. Брушко.**

Паэзія Проза

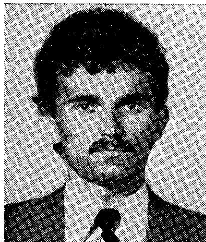

Упершыню ў „Маладосці"

Сяргей Сыс

ЖЫЦЦЁ

У горадзе шэрым,
квадратна-кубічным,
усцяж паралельным
і скрозь сіметрычным,

дзе сціплае сонца
з-за гмахаў звісае
і промні, як дзіды,
туман прабіваюць,

дзе коміны неба
паранілі дымам,
дзе пахне мазутам,
іржой і бензінам,

скрозь панцыр асфальту,
праз тоўшчу бетону,
прабіўся да сонца
парастак клёна.

ТРЫЯЛЕТ

Плакса-восень адшасцела
Залатым дажджом лістоты,
Гнуцца голыя чароты,—
Плакса-восень адшасцела.
Малады мароз няўмела
Шыбы пэцкае ў афорты.
Плакса-восень адшасцела
Залатым дажджом лістоты.

■

З непакрытай галавой
На кані гарачым
Сэкундэла, панскі войт,
Каля рэчкі скача.

Сэкундэла — важны чын
Спераду і збоку.
Яго белы казачын
Быў відзён здалёку.

Пых і нораў панскі меў,
Ганарысты дужа...
Ды аднойчы, неўспадзеў,
Гэпнуўся ў калюжу.

БЕЛЫ ВЕРШ

Бялюткая столь ад мелу,
І белы дзвярэй праём,
І накрыўкі лапік белы
Пад лямпаю з белым шклом.

І ў белай, як дзень, палаце
З белае кафлі дол.
Бялявая, ў белым халаце,
Доктарка робіць укол.

А потым акно гукала,—
Там белыя стылі дамы
І белае сонца спявала
Белую песню зімы.

І толькі на снезе белым
Чорныя плямы людзей,
Якія хаваюць пад целам
Нешта яшчэ чарней.

■

Што было паміж намі?
— Нічога,
Ні знаёмства, ні нават сустрэч...
Так,
На момант звяла дарога,
А праз момант штурхнула прэч.

КРОПЛЯ

Я — лёгкая кропля,
якую
зусім выпадкова
ранак пакінуў
на жоўтым лісце
адзінокай асіны.
Мой час — невядомы,
мой лёс — выпадковасць.
І стан раўнавагі
праз момант парушыць
вецер-бадзяга.

Сусветам празрыстым
пад ногі людскія
скачуся ў пыл пакаленняў, які
рассунецца, прыме мяне без сумненняў,
убярэ у былыя вякі.
І брудам жыцця стану я.

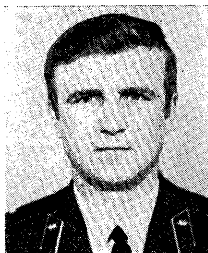

Упершыню ў „Маладосці"

Іван Сяргейчык

АПАВЯДАННІ

ГОРКАЯ ПЯШЧОТА

Пасля начной завірухі ранак выдаўся нечспадзяваны. Сонца нібы спазнялася. Яно прыхарошвалася дзесьці за лесам у белаватай смузе. Вулічныя абсады — клёны, таполі і бярозы, — голле якіх спрэс аблежана снегам, спагадліва пазіралі на замеценыя завірухай кусты, бо як асядзе снег — абломіць, знішчыць усю прыгажосць. І тады жыві як хочаш. Альбо чахні ад тугі і суму, альбо аддавай усю моц пасынкам. Пачынаць жа новае жыццё — адно і тое ж, што разам з зернем слёзы сеяць. Што ўзыдзе? Ды ці ўзыдзе што?

Згледзеўшы людзей, абсады сыпалі на іх галовы снежнай пацярухай: спыніся, чалавеча, не праходзь міма бяды чужой. Спыніся...

Ішлі гараджане, спяшаліся хто куды, бо чужая бяда як іржавая вада — нікому не патрэбная.

А тым часам з ваеннага гарадка на гарадскую вуліцу выцягвалася калона армейцаў. Паперадзе, як і належыць, адлічваў крок аркестр. Вулічны рух прыпыніўся. Нецярплівыя легкавушкі, грузавікі і аўтобусы ціснуліся да тратуараў і, стоячы там, тарахцелі маторамі. Праз шыбіны вокнаў на ваенных з цікавасцю пазіралі людзі. Над вуліцай чуўся рыплівы такт салдацкіх крокаў.

Данеслася музыка — калона падыходзіла да плошчы. У страі падраўняліся.

Ажылі тратуары. Людзі, ствараючы шчыльны ланцужок, не адрываючыся, цёплымі позіркамі глядзелі на армейскі строй.

На плошчы калона скіравала ўлева. Мінула ўзлобак, пасярод якога высіўся помнік, атулены старымі лапістымі ліпамі. Абапал помніка — ганаровая варта: салдаты, піянеры, збоч — ветэраны, а навокал — жывое людское мора.

Дзесьці за скрыжаваннем калона завярнулася і спынілася насупраць помніка.

Непадалёку на тратуары стаяла невысокая маладжавая жанчына. На дробным маршчыністым яе твары відзён быў неспакой. З-пад цёмнай хусткі рассыпаліся густыя пасмы сівізны, а вочы, цёмныя і глыбокія, акружаныя падкоўкамі маршчынак, быццам кагосьці шукалі сярод строю.

«...Людская памяць не ведае вымярэнняў. З кожным годам радзеюць нашы рады, на скронях становіцца ўсё больш сівізны, а на сэрцы — болю...» — ліўся з рэпрадуктара голас ветэрана.

Жанчына, напэўна, не чула гэтых слоў. Крыху схіліўшы галаву, непрыкметным узмахам рукі яна схавала пад хустку непаслухмяныя пасмы валасоў. І тут грымнуў салют. Скаланулася паветра. З таполяў пасыпаўся іскрысты снег. Ён слаўся на галовы, на плечы, дробнымі кропелькамі вады казытліва астуджваў твары. Хто паспеў — адхіляўся ўбок, хто атрасаўся, а яна стаяла нерухома, накіраваўшы позірк на высокага стройнага салдата ў першай шарэнзе строю. І раптам заплакала. Салдаты пазіралі на яе.

Жанчына стаяла, прытуліўшыся да дрэва, і рукамі закрывала твар. Худыя плечы ўздрыгвалі ўсё часцей і часцей.

Падбегла нейкая дзяўчына, пачала супакойваць, нешта гаварыць. Жанчына падняла галаву і, выцягнуўшы шыю, зноў зірнула на салдацкі строй. Затуманены позірк яе спыніўся на тым жа салдаце. Штосьці бязгучна прашапталі напружаныя вусны. А салдат нечакана, праглытнуўшы камяк жалю, кашлянуў, выйшаў са строю і хутка накіраваўся да жанчыны. Афіцэр, які стаяў наперадзе, наважыўся нешта сказаць наўздагон салдату, але сусед спыніў яго, паклаўшы руку на плячо.

Доўгая яловая вітая гірлянда хваляй памяці плыла на руках да помніка.

Мал. **А. Назаранкі.**

З жаночых вачэй нястрымна ліліся слёзы. Яна выцягнула з рукава паліто хусцінку і пачала выціраць твар. Салдат быў побач ужо, і яна імкліва зрабіла крок яму насустрач.

— Сы-но-о-чак, род-нень-кі! — вырвалася са стогнам з жаночых грудзей, і рукі абвілі шыю салдата.

Яны стаялі на вуліцы — маленькая жанчына і высокі салдат. А навокал было чутно, як шмыгалі людзі насамі.

— Што здарылася?..

— Чаго яна?

— Стрэла сына?

— Загінуў сын яе. У Афганістане.

Некаторыя паціскалі плячыма.

Зноў грымнуў салют. Жанчына здрыганулася.

— Сыночак, сын-ку, пойдзем дамоў... Пойдзем жа... — ласкава клікала яна, пяшчотна гладзячы рукамі шэры салдацкі шынель.

Натоўп расступіўся, прапускаючы іх.

І трэці раз скалануў паветра салют, аддаючыся прыглушаным рэхам на вуліцах і завулках.

АПОШНІ РЭЙС

КамАЗы адзін за адным паволі выпаўзлі з парка і доўгім шчыльным ланцугом амаль што прыхіліліся да каменнага дувала.

Над Кабулам устойваўся ранак — доўгі, халодны. Восень скупілася на сонца. Горы неахвотна выпускалі яго са сваіх пячор. Ненадоўга, толькі падражніцца. І яно ледзь-ледзь паўзло, нібы прыкаванае, па горных вяршынях Гіндукуша. У такі лістападаўскі час зямля і людзі грэюцца тады, калі свеціць сонца, а схаваецца яно — апранай кажух.

Тым жа, хто з аўтаматамі выскокваў з кабін, кажух яшчэ не патрэбны.

Жартам падбадзёрваючы адзін аднаго, салдаты спяшаліся ў галаву калоны. Перад БМП [1] выцягнуўся строй і па камандзе капітана павярнуў галовы направа.

Са штаба спяшаўся камбат — маёр Крыўкін. Хутка казырнуўшы, ён кінуў сваю шырокую, што рыдлёўка, далонь капітану і, на хаду выслухоўваючы даклад, спыніўся насупраць строю. Бадзёрым, моцным барытонам прывітаўся.

Злітныя маладыя галасы рассеклі ў адказ санлівую ранішнюю цішыню.

— Вось што, хлопцы, затрымліваць вас я не буду. Многія з вас птушкі страляныя, самастойныя. А калі так, спадзяюся, як на сябе самога. Хачу толькі папярэдзіць: першае — дарогу перад Салангам сцерагуць афганцы...

— Душманы, — паправіў камбата хтосьці са строю, і сям-там пачуўся шэпт.

Твар камбата са слядамі ацёкаў спахмурнеў.

— Не спяшайся раней бацькі ў пекла, — папярэдзіў ён і паўтарыў: — Дарогу сцерагуць афганцы — людзі Саідбека. Яны прыйшлі з пакаяннем і падпісалі дагавор з уладай. Таму прашу і патрабую: ніякіх правакацый з вашага боку і ні на якія правакацыі не адказваць. Другое, — твар у маёра пасвятлеў, — мае бязвусыя «дзяды»! На адзін крок!..

Строй раздзяліўся. Частка яго зрабіла крок наперад.

Навісла цішыня. Усе глядзелі на камбата, а ён — на кожнага, хто зрабіў гэты крок.

— Нну-у, апошні рэйс. Дапамажыце хлопцам асвоіцца. Будзьце з імі прасцей — і ні пуху ні пяра вам... — сказаў камбат і пайшоў уздоўж шарэнгі, па чарзе паціскаючы загарэлыя рукі сваіх дваццацігадовых «дзядоў». Каля кожнага затрымліваўся, папраўляў аўтамат, бронежылет або каску. Пільна, з бацькоўскім даверам заглядваў у юначыя вочы.

Строй маўчаў. Кожны пазіраў на камбата, а ён паляпаў па плячы апошняга ў шарэнзе салдата, павярнуўся да ротнага, які стаяў непадалёку, і ледзь прыкметна кіўнуў галавою, паказваючы на строй.

— Па ма-шы-на-а-ах!..

Дружна загулі маторы, падпяваючы адзін аднаму. Калона кранулася з гарадка, уздымаючы шчыльную сцяну пылу. Ніхто не бачыў, як віхурыўся ён, абвіваючы камбата, і паволі асядаў на яго крыху ссутуленыя плечы.

— Жэ-ня, бронежылет на дзверцах, — напомніў радавому Алейнікаву старшы машыны сяржант Галаўко. — І пазірай у люстэрка. За намі ідзе БТР. Будзе адставаць — скажаш.

Вадзіцель, не адрываючы позірку ад дарогі, намацаў справа ад сябе бронежылет, пераклаў яго ў левую руку, накінуў на дзверцы кабіны і зірнуў у люстэрка.

[1] БМП — баявая машына пяхоты.

— Ідзе.

Горад застаўся ззаду. Дарога зварочвала ўлева, цягнулася на пад'ём. Ззаду застаўся дыспетчарскі пост, а разам з ім і горы, якія абцугамі трымалі старажытны шматаблічны Кабул з яго зманлівай і непаўторнай прыгажосцю. За першым на гэтай дарозе невялічкім перавалам пацягнуўся шэры раўнінны абшар. Наперадзе, паводдаль ад асфальтавай стужкі, гарбіліся руіны афганскай сядзібы, акружаныя чорнымі абпаленымі дрэвамі.

— Хутка Амінаўка,—папярэдзіў вадзіцеля сяржант Галаўко.

— Вялікі кішлак?—пацікавіўся той.

— Быў кішлак. Цяпер—адны руіны. А ўсё роўна не-не ды і пекануць адтуль па калоне. Асабліва вечарам.

— Нас там не стрэнуць?

— Не,—упэўнена прамовіў Галаўко.

Салдат прыцмокнуў языком, але змаўчаў.

Зруйнаваны ў часы баёў, кішлак стрэў і праводзіў калону маўклівасцю. Разбітыя саманкі і дувалы зеўралі вялізнымі дзіркамі ад снарадаў.

— Вось гэта малюнак!—здзівіўся Алейнікаў і паправіў на каленях аўтамат.

Галаўко заўважыў гэта і падумаў: «Як цікава ўсё ж злеплены чалавечы характар! Хай толькі ёкне салдацкае сэрца, і рука адразу цягнецца да зброі. Дакранешся ў холад—саграе душу, дакранешся ў спякоту—астуджвае галаву і цвярозіць думкі. Няўжо зброя больш надзейная за сябра?..» Раней ён ніколі не думаў пра гэта ўсур'ёз. Не было нагоды. А цяпер...

Галаўко лянiва пацягнуўся, закурыў і, зірнуўшы на Алейнікава, засмяяўся.

— Ты трымаеш руль, як гаспадыня чыгун з кіпенем. Так цябе надоўга не хопіць. Крыху расслабся, будзь як за палудзенным сталом. Лыжку, відаць, трымаеш упэўнена? Так павінна быць і тут.

— Баішся, што давядзецца падмяніць?

— Не баюся, а за руль не сяду.

Салдат хмыкнуў, пакруціў галавою.

— Мне камбат месца вызначыў,—сказаў яму сяржант.—А калі праўду сказаць, дык цяжка ехаць вось так...

— Пасажырам?—апярэдзіў Алейнікаў.

Галаўко рэзка павярнуўся да яго, бліснуў вачыма:

— Знайдзі месца,—ён пастукаў пальцам па скроні,—і занатуй: пасажырам тут ездзяць двойчы. Першы раз—калі ляціш ці едзеш у часць, і другі—калі вяртаешся ў Саюз... або вяртаюць у цынкавай труне. А каб гэтага не было і каб тваю дыню не прасвідравалі з «Бура»[1], побач з табою і сядзіць, як ты сказаў, «пасажыр» з АКМам,—Галаўко паказаў на свой аўтамат, які стаяў у яго між каленяў.—А сваю цацку трэба трымаць як найзручней. Вось тут,—ён зняў з каленяў вадзіцеля аўтамат і паклаў на сядзенне справа ад яго.

Салдат маўчаў, учапіўшыся ў руль. Сцятыя сківіцы хутка варушыліся. Было відаць, што такая размова яму не спадабалася.

«Во які зацяты,—падумаў Галаўко пра Алейнікава,—нічога не ведае і ведаць не хоча. Думае, што калі пачнуць страляць, дык абавязкова ў яго. Няхай сабе і так, але, перш чым схапіць аўтамат, трэба спыніць машыну, бо, калі кінеш руль, аўтамат ужо не спатрэбіцца. Страх—не дарадчык. Ну, ды нічога. Захочаш напіцца—здолееш і пакланіцца. Не цяпер, дык у чацвер. Жыццё прымусіць».

Гледзячы на Алейнікава, Галаўко адчуваў, што той разважае. Недарма моршчыць лоб, то прыплюшчваючы, то шырока адкрываючы вочы. Нават вуснамі варушыць.

— Таварыш сяржант! Калі не цяжка, прасвяціце мяне: у батальёне дзядоўству патурае адзін камбат ці ў яго ёсць яшчэ і прыхільнікі?

«Ну, вось і на табе. Цяпер чухай патыліцу»,—хмыкнуў Галаўко, ледзь прыкметна ўсміхаючыся.

Але было не да смеху. Хвароба, пра якую пачаў размову Алейнікаў, сёння хвалюе ўсіх, бо глыбока пусціла свае карані, як пырнік. Што адказаць? Неабдуманае слова можа быць горшае за абух. Пасееш сумненне—пажнеш недавер.

— Жэня, ты сам зрабіў гэтае адкрыццё ці пачуў ад каго?

— І сам, і пачуў. Трэба быць сляпым, каб не бачыць, як да вас адносіцца камбат.

— І гэта ўсё?

— Мала?

— Фактаў у цябе няма.

— Што, крыўдна?

— Балюча,—прызнаўся сяржант.—Прабач, Жэня, але ты яшчэ не салдат. Апрануць форму—гэта яшчэ не ўсё... А калі ты лічыш сябе салдатам, дык павінен ведаць, браце, што ў арміі ёсць такі закон,—дадаў ён і ляпнуў вадзіцеля па плячы.

— Стукаць падначаленых па плячы, як камбат?—перабіў Алейнікаў.

— І гэта закон. Няпісаны, праўда, і не галоўны. Ёсць другі. Калі гаворыць камбат—усе маўчаць, а калі пытае,—адказваюць па чарзе. А ты вось выскачыў. За гэта звычайна па галоўцы не гладзяць. Цябе камбат пашкадаваў. Лічы, што пашанцавала. І яшчэ: камбата не чапай. Не маеш маральнага права... Калі ты паважаеш сябе, нас, яго паважаць ты проста павінен. Гэта твой абавязак.

Па вуснах прабегла прыхаваная ўсмешка. Сяржант заўважыў гэта. Ён зірнуў на Алейнікава, але прамаўчаў. Ведаў, што словы кранулі салдата. А калі так, дык жыццё само прымусіць яго адшукаць і ўбачыць праўду.

Нейкі час ехалі моўчкі. Алейнікаў знарок не зважаў на сяржанта, нават пачаў насвістваць пад нос, ды, зірнуўшы на горы, замоўк.

Не першы раз Алейнікаў быў у гарах, але гэтыя, як яму здавалася, чужыя горы палохалі яго. Глянуўшы на далёкія заснежаныя вяршыні, ён здрыгануўся, іх мёртвыя белыя шапкі нібы пранізалі яго сваім лютым холадам. Цяжкія, непаслухмяныя рабіліся рукі.

Салдат і сяржант сядзелі, быццам не заўважаючы адзін аднаго, пасля пакашлялі па чарзе, пачалі круціцца, зручней уладкоўваючыся на сядзенні. Першы азваўся сяржант.

— Жэня, не трэба чапляцца за словы. Ты чалавек сур'ёзны і павінен зразумець. Мы не «дзяды» яго, а дзеці. Тое, што камбат перажыў адзін, хапіла б на пяцярых. І сівізны яго—таксама. А яму толькі нядаўна споўнілася сорак...

Алейнікаў маўчаў, мо хацеў выбраць важкі довад.

— Ты як клічаш камбата?—спытаўся Галаўко.

Салдат толькі пацісну́ў плячыма. Відаць, усё ж адчуў, што вінаваты.

— Дык як ты клічаш камбата?—паўтарыў Галаўко.

— Звычайна. Таварыш маёр.

---

[1] «Бур»—англійская вінтоўка ўзору 1800-х гадоў.

— А ён цябе?

Алейнікаў паціснуў плячыма, не разумеючы, лыпнуў вачыма, але адказаў:

— Учора ў парку пытаўся: «Як справы, сынок?»

— Ы-гы! — пагадзіўся Галаўко. — А яшчэ цікавіўся, ці выдалі табе каску. Ты сказаў, што не-э. Праз паўгадзіны яе прынёс табе ў парк сам узводны.

— А ты адкуль ведаеш? — здзівіўся салдат.

— Некалі і ты будзеш усё ведаць. Праўда, «бацька» ўжо зменіцца. Але ж другі будзе цябе клікаць не «сынок», а «Жэня». Вядома, калі ты гэтага заслужыш.

— Панібрацтва, — падсумаваў Алейнікаў, задаволена ўсміхнуўшыся. — Да гэтага мне яшчэ служыць, як меднаму...

Калона сцішала ход. Раўніна скончылася. Па абодва бакі ад шашы круглымі гарбамі выпіраліся горы.

Галаўко адчыніў дзверцы, глянуў на дарогу і павярнуўся да вадзіцеля.

— Злева — помнік. Пачуеш сігнал — цісні таксама, пакуль не мінеш гэтае святое месца...

Апошнія словы яго патанулі ў дружным сігнале КамАЗаў.

— Ды мацней ты! Каб у скроні калола! — крыкнуў Галаўко, рэзка нахіліўся да вадзіцеля і, сцяўшы зубы, націснуў на сігнал.

Злева, збоч ад дарогі, на скальным выступе высілася белая мармуровая пліта з ярка-чырвонай зоркай.

Пасля, ужо за другім перавалам, Алейнікаў запытаўся ў сяржанта:

— Хто там загінуў?

Галаўко маўчаў, гледзячы ўдалячынь. Чуў ён гэтыя словы ці не, сказаць цяжка. Непакоіла іншае: дзе знайсці кветкі? Па дарозе назад трэба абавязкова спыніцца. Апошні рэйс...

Вадзіцель варухнуўся, рыпнуў сядзеннем, зірнуў на сяржанта і падумаў: «Шчаслівы. Адслужыў. Праз дзень-другі — цывільны чалавек. Я на яго месцы ад радасці быў бы на сёмым небе, а ён...»

— Ты пытаешся, хто там загінуў? — перапытаў нарэшце Галаўко. — Нашы хлопцы. Маладыя, прыгожыя. Разам прызываліся, служылі разам, а цяпер вось павінны былі б разам ляцець дадому... Такі чалавечы лёс. Жывеш і не ведаеш, дзе тваё, а дзе чужое... Так што месца тое, Жэня, як брацкая магіла. Леташняю вясной нас тут абстралялі. Ну, залеглі, пачаўся бой. А яны з гранатамёта па наліўніку. Што ра-бі-ла-ся!.. Страшна ўспомніць. У камбата рубцы на твары, ведаеш ад чаго?

Алейнікаў моўчкі кіўнуў галавой.

— І плечы ўсе такія... Пасля шпіталя ён доўга сам вадзіў калоны. Даведаліся начальнікі — забаранілі. А на мінулым тыдні самавольнічаў. Зноў павёў калону. На тым месцы мы доўга стаялі. «Бацька» занёс да помніка кветкі, стаў на калені і цалаваў зямлю.

Сяржант апусціў галаву, і салдат заўважыў, як прыгожы загарэлы твар сяржанта адразу пачарнеў, нібы ад нясцерпнага болю.

— Праклятая зямля!.. — прасіпеў вадзіцель і так сціснуў руль, што пабялелі кончыкі пальцаў.

— Не-е, Жэня, так няможна, — перапыніў Галаўко вадзіцеля. — Гэтая зямля для нас вельмі дарагая. Вельмі...

Ён правёў рукою па твары, «сабраў» у жменю вусны.

Салдат маўчаў. Час ад часу ён адрываў позірк ад дарогі і паглядаў на сяржанта, а той сядзеў, думаючы аб чымсьці сваім. Яго шырока адкрытыя вочы не бачылі ні дарогі, ні шаравата-рыжых скал, якія часта навісалі над ёю цяжкімі казыркамі. Утрапёны позірк плаваў недзе далёка за дарогаю.

Алейнікаў паспрабаваў адгадаць, куды глядзіць сяржант, і ўпёрся паглядам у левы край шашы, за якім пачынаўся абрыў.

«Сарвіся туды — і не тое што касцей не збяруць, а не знойдуць нават і пырскаў», — прамільгнула думка, і цела пранізала халадком.

Салдат здрыгануўся і, каб развеяць непрыемныя думкі, стаў глядзець у люстэрка. БТРа чамусьці не было відаць. У душу закрадваўся страх.

А машына паўзла ўсё далей у горы, натужна выводзячы манатонную мелодыю.

Раптам Алейнікаў адчуў, як на руль побач з яго рукою легла чужая цвёрдая рука і павярнула руль управа. Гэта было так нечакана, што ён не супраціўляўся.

— Што, не відаць? — пачуў спакойны голас сяржанта.

Салдат зірнуў на яго.

— Не-э.

— Трымайся правей, — папярэдзіў сяржант і дадаў: — На дарозе ціха. Дагоняць. Далёка адстаць яны не маглі.

У гэтых словах была ўпэўненасць, і Алейнікаў супакоіўся.

Страх адступаў, а разам з ім сціралася ў сэрцы і крыўда на Галаўко. Рукі ўпэўнена трымалі руль.

— Можна папяросу? — папрасіў ён сяржанта.

Галаўко моўчкі дастаў «беламорыну», прыкурыў, падаў Алейнікаву і толькі тады сказаў:

— Жэня, ты ж не курыш.

— Адзін разок... — Алейнікаў прагна зацягнуўся дымам, закашляўся і вярнуў папяросу сяржанту.

— Ты стаміўся. Можа, падмяніць? — прапанаваў Галаўко.

— Дзякуй, не трэба. Такая стома — і доктар, і настаўнік, — прызнаўся салдат, выціраючы рукавом курткі слёзы і пот. — Вы лепей скажыце: служыць цяжка?

— Нялёгка. Я, напрыклад, не чуў, каб салдацкая служба была лёгкая.

— А вам ніколі не было крыўдна, што вы служыце тут, а іншы там — у Саюзе?

— За што?.. Я таксама служыў у Саюзе. А сюды трапіў, бо напісаў рапарт.

— А мяне адразу пасля каранціну сюды. Бацькам нават не паспеў напісаць.

— Нічога. Вернемся, — і напішаш, — супакоіў салдата сяржант.

Час набліжаўся да поўдня. Сонца паўзло дзесьці справа, хаваючыся за халоднымі лысымі скаламі. У кабіну няпрошаным госцем урываўся колкі ветрык, але ад матора дыхала цяплом. Не верылася вачам, звыклым да гэтых мясцін, што злева, на той бок цясніны, у «зялёнцы»[1], стаяць шэрыя дрэвы, бо скінулі апошні пажоўклы лісток.

---

[1] «Зялёнка» — зялёная зона ў гарах ці ў пустыні, дзе жывуць афганцы, у большасці — паблізу вады.

Ззаду пачуўся трохразовы сігнал. Вадзіцель глянуў у люстэрка.

— БТР!—узрадаваны, сказаў ён і таксама прасігналіў.

— Не трэба,—стрымаў вадзіцеля Галаўко.—Гэта права таго, хто дагнаў калону.

— Колькі тут няпісаных законаў!—здзівіўся Алейнікаў.

— Чаму няпісаных?—перапытаў сяржант.—Усе законы тут напісаны жыццём. І наш абавязак—іх выконваць. Дарма ты, Жэня, гэтую зямлю назваў праклятай. Зямля ні ў чым не вінавата. Многа крыві пралілося на ёй, шмат болю і крыўды яна сцярпела. Кожны выбух—гэта рубец, кожны асколак—рана. Іншы раз да болю крыўдна, што людзі не могуць зразумець гэтага. Не крыві хоча афганская зямля, а вады і міру. Усе толькі крыўдзяць яе, а яна аднолькава трывае і душмана, і салдата... Ці будзе калі-небудзь усяму гэтаму канец?..

Галаўко прыкурыў патухлую папяросу і глянуў праз шыбіну дзверцаў.

На дарозе ўсё часцей бялелі снежныя плямiны, усё больш зласлівы станавіўся вецер.

Прайшлі яшчэ адзін дыспетчарскі пост. Да калоны далучыліся дзве машыны, якія рамантаваліся там з учарашняга дня.

— Хутка ўбачыш былых душманаў,—папярэдзіў вадзіцеля сяржант Галаўко.

Да Саланга, самага высокага перавала з даўжэзным тунелем, заставалася кіламетры чатыры. Раптам Галаўко ўбачыў, як наперадзе, са скал, на шашу грымнулася некалькі валуноў, а пасля за імі пасыпаўся розны друз. Пакуль перапалоханы Алейнікаў спыняў машыну, Галаўко прыгнуўся і зірнуў ўгару. Там, на заснежаных скалах, чарэпкаліся два афганцы. Крыху правей сядзеў яшчэ адзін.

«Відаць, абвал»,—падумаў сяржант і адчыніў дзверцы кабіны.

— Таварыш сяржант!—усхвалявана паклікаў Алейнікаў.

— Я хутка. Сядзі,—загадаў Галаўко.

— Аўтамат,—напомніў Алейнікаў, падсоўваючы зброю сяржанта на правы край сядзення.

— Не трэба,—спакойна сказаў сяржант і прычыніў дзверцы кабіны.

Валуны леглі на самую дарогу—не аб'ехаць. Галаўко спыніўся каля аднаго, зноў глянуў на скалы. Афганцы ўжо стаялі на скальным выступе і штосьці гаварылі. Адзін—невысокі, малады, у старэнькай рускай аблавушцы, з аўтаматам на плячы, другі—барадаты, ссутулены. Ён трымаў у руках «Бур».

— Салом, шураві! [1]—крыкнуў малады рускаму салдату, паказаўшы шырокія белыя зубы.—Как дэла?

— Салом!—адказаў Галаўко, падняўшы ўгару сціснутую ў кулак руку.

Барадаты афганец пацягнуў за руку маладога.

Галаўко нахіліўся і, перакульваючы ска́ліну, пакаціў яе да абрыву. Над цяснінай рэхам пракацілася грымота.

«З гэтай будзе цяжэй»,—падумаў сяржант, вяртаючыся назад.

Другая скаліна была большая, нейкая аднагорбая. Галаўко ўчапіўся за выступ, пасіліўся зрушыць камень з месца. Не выйшла. Тады ён прысеў, расставіў ногі, упёрся ў камень рукамі і... паволі, як абяссілены, лёг тварам на асфальт.

---

[1] Салом, шураві!—прывітанне да савецкага чалавека.

Алейнікаў бачыў, як сяржант развёў рукі, нібы спрабуючы абняць зямлю. На аблінялым хэбэ пад левай лапаткай хутка павялічвалася цёмная пляміна.

Ён схапіў аўтамат і выскачыў з кабіны...

ГУРКІ

Шчыравала лета. Дні стаялі адзін лагоднейшы за другі, а ночы раўняліся верабʼінаму кроку.

Рыгор Матушка прачынаўся з заранкаю. Абыходзіў нетаропка сад, агарод і клыпаў да сажалак. Тут, на шаўкавістым беражку, ён слухаў, як крычыць самы галасісты на вёсцы певень суседа Алеся. Жанкі ўставалі на дойку па ім ахвотней, чым па будзільніку. Тады і абуджалася вёска, абвяшчаючы дзень сваім бойкім рознагалоссем. Ужо днела. Рыгор вяртаўся да будана, дзе садзіўся рамантаваць скрынкі пад гуркі. Тахкаў малатком, бы той дзяцел, да пярэкліку жаўрукоў, а пасля разносіў скрынкі па міжрадкоўях гурэчнага поля. Як мог, стараўся дапамагчы жанчынам. Ім хапала таго, што праз усё поле выносілі такую цяжэру да дарогі ды падрываліся, каб падаць скрынкі з гуркамі ў кузаў «газіка». Вядома, стамляліся, але ж песні, жарты, смех не змаўкалі над полем з самага ранку і да змяркання.

Калі жанчыны на полі, Рыгор—каля будана. Сядзіць у цяньку на невысокім самаробным услончыку ды пасмыквае вуснамі пасля якога жарту. А ў час паўдзённай стомы пачынаюцца анекдоты. Вось ужо наслухаецца, што і сківі́цы ломіць, і жывот сцінае.

— А няхай вас чэрці!..—пырхне смехам Рыгор і зойдзецца рогатам.—І дзе вы іх бераце толькі?..

Была нядзеля. Над сцішаным полем чулася толькі, як клыпаў Рыгор ды часам пастукваў аб каменьчыкі жалезны наканечнік ягонай кульбакі.

Вяртаючыся каторы раз да будана па скрынкі, Рыгор напалохаў начлежніцу. Яна вылецела з гурэчнага гушчару і сiганула ў прыцемак.

— Ат, дурніца, збоч жа прайшоў бы,—усміхаецца ён і пераходзіць на кашачы крок.

Толькі цяпер стары заўважае вечаровую постаць.

А здарожанае сонца ўжо ўладкоўваецца на спакой за сіняватымі вершалінамі здалечанага лесу.

Рыгор спыніўся, акінуў вокам палетак і, задаволены, пачыкільгаў да будана. Пакашляў звыкла ў кулак, паставіў каля сцяны кульбаку, прымасціўся на ўслончыку.

Непрыкметна нараджалася зорнасць, паглынаючы апошнія напамінкі дня. Прыемная стома расслабляла цела. Зямля дыхала гарачынёю. Пахла прэлінай. З лугавіны, што ў міждоллі, побач з сялом, даплываў пах балотных пракосаў, а суседні палетак слаў казытлівы водар жоўтага лубіну і канюшыны.

Нечакана на дарозе пачуліся шаркатлівыя крокі.

Шах-шах, шах-шах, заграбалі ногі зямлю. Так магла плысці па палявой пясчанцы толькі ягоная Ганна.

— Ну, як ты тут? — прывіталася яна, скіроўваючы з дарогі да будана, і адразу загадала: — Мый рукі і вячэраць.

«Што прынесла цябе сюды? Чаму на ноч гледзячы?» — падумаў Рыгор, мосцячыся на ўскрайку лаўкі.

— Рыгор! Аглух ты, ці што? — незычліва прамовіла Ганна.

— Не чапляйся. Мыў ужо, — схлусіў ён незадаволена.

Смачна запахла кропам, свежай бульбай і маласольнымі гуркамі.

◆

Ганна сядзела за столікам насупраць Рыгора і непрыкметна пазірала на яго.

— Сэрца маё не на месцы, далібог. Чаму дзеці не едуць? — не стрывала нарэшце Ганна. — Хіба мо што здарылася?

— Кошка здохла, — буркнуў Рыгор, сцяміўшы, што Ганну сюды прывяла не адзінота.

— Не пляці кашалі. Ад самага вялікадня ні слыху ні дыху, а табе жарты.

— Паедзь сама. Час ёсць.

— А гаспадарку на каго?

— Якую гаспадарку? Парася ды куры?

— Няхай сабе, але ж і іх карміць трэба.

— Сам накармлю.

— Не, пачакаю да другое нядзелі. Мо хто прыедзе, быць таго не можа.

— Пачакай, пачакай да Пятра, недалёка.

— Балбатун ты, і больш нічога, — не стрывала Ганна і ўздыхнула.

— Няхай, — пагадзіўся Рыгор, хрумкаючы гурок, і адкрыта зірнуў на жонку. — А ўсё ж ведаю, чаму дачка не едзе.

— Чаму?

— Зяць хоча, каб ты яшчэ і сабе машыну купіла і на ёй ездзіла да іх у госці.

— Ты, відаць, не можаш сабе дараваць, што памог Алене купіць машыну? — з крыўдай прамовіла Ганна.

— Не памог, а купіў. І не Алене, а зяцю, — сказаў Рыгор.

— Ну, купіў. Няхай будзе па-твойму. Не чужому — дачцэ. Што, было б лепш, каб грошы даляжалі ў панчосе да нашай смерці, каб забраць з сабою на той свет?

— Ты, старая, нешта не ў той бок хіліш. Калі і што я ёй шкадаваў?

— Бо сам ніколі не меў нічога добрага.

— Меў, не меў, а жылі не горш за людзей.

— Толькі што жылі. Толькі і хапала на тое, каб сорам прыкрыць, — не схіляла са свайго Ганна.

— Не мялі пустое. Голыя не хадзілі і галодныя не былі. Бабе колькі грошай ні давай — усё роўна мала.

— Якія грошы ты тады меў? Адзін раз у канцы года капейкі на працадзень? А людзі жылі, бо ўмелі жыць.

— У-ме-лі жы-ы-ць, — перадражніў жонку Рыгор. — Умелі, бо кралі.

А ты хацела, каб і я краў?.. Не-е-э! Барані божа. Жылі, як маглі, і будзем жыць, як зможацца. Алене грэх крыўдаваць на нас. Выгадавалі, вывучылі і замуж аддалі. Чым змагу, і цяпер памагу. Я — бацька.

— Вядома, ты — бацька, а я — ма-ці, — распеўна, у задуменні сказала Ганна і ўздыхнула.

Усталявалася ноч. Цяплом і цішынёю яна лашчылася да старых, чакаючы нейкага адказу і падміргваючы мноствам вачэй далёкіх палахлівых зорак. Рыгор і Ганна думалі пра сваё — пра жыццё. Не лёгкае, кароткае, як гэтая ночка, а чалавечае жыццё. Ім было аб чым успомніць. Быў час, калі шчасцем поўніліся сэрцы. Але ж была і вайна, пакуты, было, што і бяда карміла крапівою і лебядою. Нядаўняя размова-спрэчка толькі ўскалыхнула іх прыцішаныя пачуцці.

Першая здалася Ганна. Няспешна ўстала, абышла столік і села побач з Рыгорам.

— Як нага? — спыталася яна, кладучы на яго калена шурпатую руку. — Не баліць?

— Нічога, можна трываць, — прызнаўся Рыгор і махнуў рукою, быццам адганяў ад сябе надакучлівую думку. — Нага як нага. Што ты хочаш? Сабралі. Хоць і крывая, як дуга, а не пратэз — свая.

Рыгор зірнуў на гадзіннік і прыспешыў жонку:

— Час позні. Збірайся, а мне яшчэ поле абысці трэба, да сажалак трапіць.

— Што ты пакінуў на тых сажалках? У такую пазнечу добрыя людзі на другі бок павярнуліся, — паспрабавала затрымаць Рыгора Ганна.

— Добрыя, вядома, павярнуліся, а для злодзея законы не пісаны.

Рыгор узяў кульбаку і ціхенька паклыпаў да саду.

— Глядзі ж, не бауся там. Не будзі пеўняў дачасу, — гукнула Ганна наўздагон Рыгору, і хутка яе невысокая постаць накіравалася да вёскі.

Ранак купаўся ў ліпкім тумане, які хутка растварала сонейка. Устоеная за ноч цішыня поўнілася дзённымі турботамі.

Сон у гэтую часіну самы смакаўны, але не ляжалася. Прыгадалася Ганна са сваім трызненнем дачкою, і яму таксама стала неспакойна. Пасля той размовы з жонкай прайшоў тыдзень.

«Ну, калі ўжо і сёння не прыедуць, то па палудні Ганна папрэцца ў горад сама. Яе душа трываць больш не зможа», — падумалася Рыгору.

Ён паспрабаваў успомніць, калі дачка з зяцем прыязджалі да іх апошні раз, але так і не змог. Хутчэй за ўсё напрадвесні. Здаецца, усё было ладком, крыўдаваць не павінны. Адпачылі, пагутарылі, нават у нечым памаглі старой па гаспадарцы. Праўда, з такой гаспадаркаю, як у яго, і аднарукі ўправіцца. А як з'ехалі — ні вестачкі. Няўжо гарадскім так цяжка выбрацца на гадзіну-дзве да бацькоў у вёску?

Рыгор чуў, што гарадскім, калі хто хоча, даюць дачы. Так, трэба нечым заняць чалавека. Толькі хто аддасць пад дачы культурнае поле? Дурні перавяліся. А ўсцілаць чарназёмам пясчаную выселку — тое ж, што напарсткам вычэрпваць крыніцу — хай яно прэе.

«Ні садзіць, ні палоць не трэба. Прыедзь ды хаця гатовае вазьмі, — зноў падумаў пра сваіх Рыгор. — Дамашняе — не з рынку. Грошы плаціць не трэба, а лішні рубель у кішэні не муляе. Дачка не павінна крыўдаваць, унучкі таксама, а зяць... — лежачы, Рыгор паціснуў нават плячыма, — чужую думку не прачытаеш. Мужчына ён увішны, не гультаяваты, як іншыя. Аднак і сэрца да яго чамусьці не ляжала, хаця іншы раз пры людзях мог пахваліць яго. Няхай бачаць, што не горшы, чым у другіх. Праўда, такое выпадала рэдка. Часцей крычаў на Ганну, бо вельмі ж ужо хваліць умела, але не пры людзях.

— Чаго раскудахкалася? Не мялі языком дарэмна. Без цябе ўсе ведаюць, што кожная курыца свайго пеўня хваліць...

Унучак сваіх Рыгор любіў больш чым каго. Ледзь толькі яны забягалі на падворак, як чулася іх вясёлае: «Дзядуля-бядуля! Дзе ты? Стрэнь нас на парозе!» І Рыгор страчаў. Заўсёды з падарункам. То ляльку-прыгажуню купіць у магазіне, то пачак добрых цукерак, а часцей — прыгожую кніжку. Іншы раз страчаў праз сілу (больш трох гадоў не зрасталася нага пасля таго, як зімою ўпаў са сцірты на мёрзлую зямлю).

Добрыя растуць дзяўчаткі: прыгожыя, паслухмяныя, круглыя выдатніцы. Такімі не цешыцца — грэх. Прасіў дачку, каб пакінула ў вёсцы на лета, ды дзе там... Не паспеюць у хату ўвайсці, як ужо дамоў збіраюцца.

Рыгор вельмі любіў дзяцей. Сваю дачку гадаваў тады, калі сам толькі пачынаў жыць. Ды так і не асмакаваў гэтага шчасця. Не паспеў і вокам міргнуць, а гняздо — пустое.

«Вось і выходзіць каламута. Людзі хоць ад унукаў радасць маюць. А я сваіх бачу, як на Пятра сонца. Ляжы во, дзед, ды думай, калі і чым мог пакрыўдзіць дачку і зяця. А можна было б адпачываць, жыццём цешыцца. Не было спакою ў маладосці, не будзе яго і на старасці», — падумаў Рыгор, вылазячы з будана.

А дзень набіраў моцы. Лёгкая пара ўзнімалася ад зямлі (не здоўжылася яшчэ пасля дажджу). Яна несла кволы напамінак свежай рошчыны.

«Даўней так пахла ў хаце, калі ў дзежцы падыходзіла цеста на хлеб, — прыпомнілася Рыгору. — Цяпер такога хлеба не пякуць, а дзежкі тыя — музейная рэдкасць. Нават пірагі на свята мала хто пячэ. Больш тартамі ласуюцца. Во якое жыццё прычакалі старыя людзі! У магазінах тых усё, што толькі душа пажадае. Нават «Птушынае малако». І трэба ж прыдумаць тое!..»

Рыгору прыпомнілася, як аднаго разу, калі Ганне споўнілася пяцьдзесят гадоў, дачка пачаставала іх «Птушыным малаком». Ну і несмач, нічога ён у ім не знайшоў. Пячы не ўмеюць, ці якая трасца? Але што ж — пяклі не для сябе. Мо цяпер, як людзі пачалі ствараць розныя каапératывы, хоць смачней гатаваць будуць, бо не прадасі — не пражывеш, як кажуць, — гаспадарчы разлік. Час пакажа, хто на што здатны.

Каб разагнаць свае думкі, Рыгор пасіліў рукою аб скрынку, нахіліўся і разоў колькі глыбока ўдыхнуў свежай пары, што вывівалася над буйным гурочнікам.

Палягчэла. Вабны пах павеяў нечым прыемным, здавалася, нават закружыў галаву.

Прыпадымаючыся, Рыгор амаль не страціў раўнавагі. Адступіўся на некалькі крокаў назад, намацаў кульбакаю лаўку і з крэктам усеўся.

Паводдаль нешта зашаркацела, пачуўся кашаль. Рыгор азірнуўся. Па дарозе, матляючыся ў пяску з боку ў бок ад таго, што заносіла, на веласіпедзе пад'язджаў сусед Алесь. Сарочка на ім мокрая ад поту, твар таксама змакрэў.

Алесь спыніўся каля століка і сказаў, нават не прывітаўшыся:

— Ся-дзі-і-іш? У хаце госць, а ты тут на сонцы зубы сушыш.

— Ну, дачакалася, слава богу,— з палёгкай абрадаваўся Рыгор, устаючы з лаўкі.— Дзякуй, Алесь, за добрую навіну.

Пераклаўшы кульбу пад паху, двуруч прывітаўся з суседам і адразу ж, кульгаючы, пусціўся да вёскі.

— Ровар бяры! — крыкнуў наўздагон Алесь.— І не спяшайся, я папільную.

— А-а-ай! — адмахнуўся Рыгор.— Я напрасткі. Так бліжэй.

◆

Падыходзячы да хаты агародам, Рыгор убачыў на падворку чырвоную «Ладу». Весніцы, як заўсёды, былі адчынены насцеж.

Чамусьці ўспомнілася, што зяць ніколі не пакідае машыну на вуліцы. Нават тады, калі прыязджае на хвіліну. І весніцы зачыняць за сабою не прывык.

«Хвалько,— падумаў Рыгор,— гонар трымае. Ведайце, маўляў, нашых. Не хто-небудзь, не чужынец нейкі праездам спыніўся ля хаты, а зяць, ды яшчэ на ўласнай «Ладзе».

Пакуль стары зачыняў піскплявыя весніцы, з хаты на ганак выйшаў зяць.

— Здароў, татка!

— Добры дзень, сынку. Добры дзень,— ласкава прывітаўся Рыгор, гледзячы на вясёлага зяця.

Хацелася спытацца: «Чаму ж гэта вы забыліся пра старых?» А сказаць не адважыўся. Не змог адразу ж у вочы выказаць сваю крыўду.

— Ну, як вы там? Ці здаровыя хаця, а то мы з мацераю ўжо ўсялякае перадумалі? — пацікавіўся.

— Дзякуй, татка, нічога — здаровыя. Прывітанне табе ад дачкі і ўнучак.

— А чаму яны не прыехалі?

— Алена павезла дзяўчынак у піянерскі лагер.

— Ну і добра, калі так. Малайчына, што прыехаў. Дзякуй. А дзе ж гэта маці?

— У хаце,— адказаў зяць.

— Чаго вы стаіце на двары? — пачула і выйшла на ганак Ганна.— Уваходзьце ў хату. Я ўжо сняданак сабрала. Мабыць, не еўшы паехаў? — звярнулася яна да зяця.

— Не ўпершыню,— махнуў той рукою.

— То ж яно і кепска, так і да язвы недалёка. Курыш, нябось? — прашчабятала старая і з дакорам зірнула на Рыгора.— Я чула, што ты зноў пакурваеш?

Рыгор не стаў спрачацца.

— Ты ідзі, Віця, а я трохі твар памыю,— сказаў ён зяцю.

— Дык я палью,— напрасіўся Віктар.

Пакуль Рыгор здымаў кашулю і майку, зяць вынес з хаты вядро вады, кубак і, зачарпнуўшы з вядра, пачаў паліваць цесцю на шыю, на плечы.

Хвілін праз колькі мужчыны ўвайшлі ў хату і селі за стол. Ганна ўвішна завіхалася каля іх, нават прынесла бутэльку «Маскоўскай», выцерла фартухом і падала старому.

— На вось, прыхавала. Выпіце па чарцы для апетыту.

— Татку можна, а мне не,— сказаў зяць.

— А божухна, аб чым ты, Віцечка? Пакуль да таго руля, то забудзешся, як яна пахла. Табе ж не на працу. Адпачнеш, сходзіш на рэчку. Я ўчора венцяры паставіла. Душа як чула, што ты прыедзеш.

Рыгор напоўніў «стограмоўку», падаў зяцю.

— А сабе? — напомніў той.

— Я, сынку, сваё адпіў.

— Ну, выпі ўжо. Чаго фанабэрышся? — уступілася Ганна.— Іншы раз з-пад зямлі дастанеш і каўтнеш.

Выпілі па чарцы, закусілі. Зяць усміхнуўся.

— Алену запісалі ў таварыства цвярэзнікаў, а цяпер і да мяне дабіраюцца. Насядаюць...

— І ты пішыся, раз начальства хоча,— сказала Ганна.— Думаеш, калі выйшаў закон, то начальства не п'е?.. Пішыся і ты. А захочаш выпіць — ніхто не забароніць. Выпі, каб не бачылі.

— На які чорт тады пісацца? — не стрываў Рыгор.— Дзеля чаго?

— А што рабіць, калі ўсе пішуцца? — не здавалася Ганна.

Зяць задаволена засмяяўся. Ён добра ведаў цешчу, і яму падабалася, што яна заступаецца за яго.

Рыгор зноў напоўніў чаркі, але піць не стаў. Госць адным махам перакуліў сваю, счакаўшы — і цесцеву. Падсілкаваўся. Загаварыў пра дзяцей, скардзіўся, што не хапае часу, што збрыдла ездзіць кожную нядзелю ў калгас на сенакос.

Гледзячы на яго, Рыгор падумаў: «Не, сынку, не часу ў цябе не хапае, а сумлення. Кепска, калі чалавек губляе яго, а яшчэ горш, калі ніколі не меў».

А госць ужо хваліў сваіх новых сяброў, бо тыя дасталі на ягоную машыну шыны. Прызнаўся, што хочуць прызначыць галоўным інжынерам, і ўсё плюскаў сваімі мышынымі вачанятамі, ад чаго Рыгору рабілася балюча, нібы драпалі па старой балячцы.

— Пайду,— заспяшаўся і ўстаў з-за стала.

Зяць таксама падхапіўся.

— Я з вамі.

— Да агарода рукой падаць, а ўдвух здалечыцца,— спыніў яго Рыгор.

— Ты лепш адпачні, трохі сасні,— Ганна прапанавала госцю прайсці ў другі пакой.

Рыгор і Ганна выйшлі на вуліцу.

— Пакуль будзе спаць, збяры гуркі,— напомніў Рыгор.— Вячэру не нясі, сам прыгатую.

— А ты скажы Алесю, што за гэтага паўдня адраблю яму на сене,— папрасіла Ганна.

Рыгор не адказаў, нетаропка падаўся на аселіцу.

◆

Рыгорава жытло нават здалёк вабіла людское вока. Збудаваў, як намаляваў — мандрэй не прыдумаеш.

Летась, калі Рыгора Матушку прызначылі вартаўніком, аграном хацела прыцягнуць на агарод вагончык. Рыгор запратэставаў:

— У вагончыку жыць занадта ганарова. Я, як стары жораў, сам зляплю для сябе гняздо.

І зрабіў. Прывёз з лесу жэрдак, абчасаў, збіў кроквамі, з сена выклаў страху ды сцены, павесіў дзверцы, з трох бакоў уставіў па акенцу, вымасціў ляжанку. Збоч ад будана змайстраваў столік, дзве лаўкі, побач выкапаў невялічкі склеп.

Моцная, прыгожая атрымалася будыніна. Нават жанкі прыходзілі сюды, каб адпачыць.

Нехта з жанок прынёс старэнькі прымус. Рыгор адрамантаваў яго, начысціў да бляску, купіў у горадзе ліхтар на шасці батарэйках і нават ружжо прыдбаў. А на ўскрайку саду, які мяжуе з агародам і сажалкамі, адшукаў забытую людзьмі і богам крынічку. Ачысціў, зладзіў зрубок, дно асвяжыў жвіркам. Ажыла крынічка. Ніхто не праміне, каб не пасмакаваць. Нават сталі называць Рыгорава крынічка.

Падыходзячы да агарода, Рыгор яшчэ здалёк убачыў, што Алесь спіць, паклаўшы галаву на столік.

«Э-э, браце, з цябе вартаўнік, як з мяне касманаўт», — падумаў Рыгор, спыніўся побач. Не стрываў, з усёй сілы жарнуў па стале кульбакаю.

Алесь саскочыў з лаўкі, завойкаў.

— Здоўжылася нешта. Задрамаў, — вінаваціўся ён, плюскаючы, як сава, вачыма, і змахнуў з ілба рукавом кашулі буйныя кроплі поту. — Але ж і жарыць, як у пекле!..

Рыгор бачыў, што Алесь адчувае сябе, як акунь на патэльні. Пра жончына дакляраванне за гэтую мядзведжую паслугу змаўчаў. І нават не падзякаваў — не паварочваўся язык. Моўчкі пацісну мясістую Алесеву руку: лайся, сварыся ды хутка мірыся, бо сусед — самая блізкая радня, узяў у будане вядро і пачэпаў да крыніцы.

Ужо змяркалася, калі на агарод завітаў зяць.

— Ці злавілі рыбы? — пацікавіўся Рыгор, седзячы на зэдліку каля будана.

— Рыбы? — весела перапытаў зяць. — Злавілі. Кілаграмаў пяць. Маці ў нас рыбак во-о-о! — паказаў ён рукою, адтапырыўшы вялікі палец. Можа, пакінуць трохі?

— Пакінеш — дзякуй! А не пакінеш — таксама добра.

Зяць адчыніў багажнік, дастаў з сеткі два таўшчэзныя ліны, падышоў да Рыгора і паклаў на стол.

Рыбіны зашчоўкалі, заскакалі. Зяць перахапіў іх, шмякнуў галовамі аб стол.

— Жы-ву-чыя, за-ра-за!.. Давай юшку зробім, — прапанаваў ён цесцю.

— Можа, і юшку згатуем, калі час не на хвасце, — Рыгор адкрыў лючок схованкі-склепіка, дастаў адтуль кошык з бульбаю.

— Ты, татка, як дачнік, усё пад рукою, — здзівіўся зяць, дастаючы з кішэні сцізорык.

Праз паўгадзіны пасвістваў прымус, у каструльцы булькала юшка, дражнячы пахам. На століку з'явіліся хлеб, шчыпіры цыбулі, сала. Знайшліся міска, драўляная размаляваная лыжка і нават молаты перац у невялічкай бляшанцы.

Юшку чэрпалі па чарзе. Стары хутка наеўся, а Алесь папрасіў дабаўкі, стаў расказваць, як маці выцягвала з вады венцяры з рыбаю.

Не заўважылі, як на зямлю апускалася ноч.

— Што, паедзеш? — запытаўся Рыгор, калі зяць падняўся з лаўкі.

— Трэба ехаць...

— Усім прывітанне ад нас, а гэта ўнучкам на падарунак, — сказаў Рыгор, штосьці падаючы зяцю.

— Зана́чка? — спытаў той, беручы.

— Курыць кінуў.

— Правільна, — пахваліў зяць. — Здароўе даражэй.

— Якое ўжо тут к чорту здароўе? Аб ім трэба было думаць, як малады быў, — прызнаўся цесць, прыбіраючы са століка.

Зяць тым часам падышоў да машыны.

— Татка, я вазьму гуркоў? — пачуў Рыгор.

— Хіба маці не выбрала сваіх?

Алесь не адказаў. Рыгору падумалася, што, магчыма, сапраўды жонка забавілася з тою рыбаю і не паспела выбраць. Але ж не можа таго быць. То ўсё гаравала, што ніхто не едзе па гуркі, а тут...

— Вазьмі! — вырвалася ў Рыгора з грудзей.

Зяць пайшоў на агарод, а Рыгор накіраваўся да крынічкі па ваду, каб памыць посуд: засохне — і нажом не адскрабеш.

Ішоў час. Рыгор прынёс вады, а зяця не відаць. Быццам згінуў. На душы было нядобра. «Крыкнуць, — падумаў Рыгор, — самому сорамна. А крый бог хто пачуе? Тады хоць скрозь зямлю праваліся...»

Сам не ведаючы чаму, падышоў да машыны. Адчыніў дзверцы. На заднім сядзенні горбіліся два салевікі. «Гуркі, — падумаў Рыгор і ледзь не папярхнуўся. — А што ж тады яму трэба? Няўжо мала?»

Ён хацеў зачыніць дзверцы, паклікаць зяця. Павярнуўся — стаіць перад самым носам, трымаючы скрынку з гуркамі.

— Сы-но-ок, навошта? — вырвалася ў Рыгора з грудзей амаль што не з крыкам.

— Трэба, хлопцам за шыны. А ты не бойся, татка, калгас не пабяднее. Вунь якое поле! — пачуў у адказ Рыгор.

— Пры чым тут поле? Што пра мяне людзі скажуць? Я ж за сваё жыццё саломінкі нават не ўкраў...

— І дарма. Другія ж бяруць.

Рыгор узяў зяця за рукаў, ступіў крок, каб пераменіць нагу, і загадаў:

— Выгружай!

Зяць, відаць, разгубіўся, бо маўчаў.

— Ты што, бацька? — нібы здзівіўся пасля.

— Выгружай! — перуном пракаціўся паўторны загад Рыгора. — Бач, паганец, сваіх гуркоў яму мала!.. Я табе пакажу вялікае поле!..

Той кінуў вобзем скрынку.

— Ладна, — сказаў, — я больш к вам не прыеду.

— І не прыязджай, калі ты такі...

Зяць падаўся да машыны. Сеў і хутка рвануў адсюль.

Моршчачыся, Рыгор доўга пазіраў услед машыне, адчуваючы, як усё мацней баліць яго натруджанае сэрца...

© PDF: Kamunikat.org 2016
© Інтэрнэт-версія: Kamunikat.org 2016

Мікола Маляўка

ЦІ СЯБЕ ПЕРАЙНАЧЫМ?..

Ты зямлю берагла адвеку,
Ты любіла звяроў і птушак
І спрыяла ты чалавеку,
Беларусь — запаведная пушча.

Сінявокая, добрая, мілая,
Прыручалі цябе і ласкай,
Прыручалі цябе і сілаю
Пад любві карнавальнаю маскай.

Акупацыя зброяй бразгала,
Гаспадарылі люта чужынцы —
І крыжы, і магілы брацкія
Падняліся пры кожным гасцінцы.

Ты прыблудам ліхім не скарылася:
І падполле збірала ў бараку,
І адкрыта, на мове Скарыны,
Партызан падымала ў атаку.

Яны выжылі, песні і казкі,
У няволі, за дротам калючым.
А сягоння мы, безадказныя,
Самі крыўдзім цябе і мучым.

Ад чарнобыльскай радыяцыі,
Звар'яцеўшы, сабака вые,
Як даўней, у дні акупацыі,
Апусцелі вёскі жывыя.

Пладаносіць зямля, а не цешымся,
Ураджаям высокім не рады:
У духмяных яблыках — цэзій,
У разварыстай бульбе — нітраты.

Ад духоўнай меліярацыі
Задыхаецца родная мова,
Гістарычная памяць траціцца —
Радаслоўнага дрэва аснова.

Разумеем і самі, галоўнае,
Пакідаем якую спадчыну,
А маўчым —
Апусціўшы галовы,
Прытвараемся, быццам не бачым.

Ці сябе перайначым,
Адолеем
Вось такіх —
Нямых, невідушчых,
Каб цябе зберагчы, як долю,
Беларусь — запаведная пушча?..

ТАК БЫЛО

Ад народа ўтойвалі праўду,
А суровая праўда — адна:
У імя́ шчаслівага заўтра
Вялася з народам вайна.

На кладáх і ў архівах тайных
Адкрываем злачынстваў сляды,
Адкрываем, хоць цяжка вяртацца
У сталінскія гады́.

Пракуроры кругом...
За трыбунай —
Адвакатам месца няма.
І трыбуны нагадвалі труны,
Пастаўленыя старчма.

Вытрасалі душу з чалавека,
Праклiналі, нібы сатану,
І прысуду пáдала века
На ўмоўную тую труну.

Так было...
Хоць усіх, хто загінуў,
І хавалі тады не ў труне,
А закопвалі ў брацкіх магілах,
Як на сапраўднай вайне.

КАІНАВА ПЯЧАЦЬ

Людзей не цаніла эпоха.
І за жыццём у чарзе
На Сталіна, як на бога,
Маліліся каіны ўсе.

Паклёп страчылі спакойна,
З трыбуны крычалі ўзахлёб —
І ён дзяржаўнай рукою
Благаслаўляўся, паклёп.

Спявалі пра мір піянеры,
А іх бацькі і дзяды
Баяліся стуку ў дзверы,
Як самай вялікай бяды.

Віну выбівалі сілай,
І лёгка было суду:
Не ўстануць ахвяры з магілы,
А значыць — канцы ў ваду.

«Забойцы!» — клялі ахвяры.
Пра гэта суддзі маўчаць,
Ды праступае на твары
Каінава пячаць.

У сіле яно, праклятце,
І па сягонняшні дзень —
І цяжка з такой пячаццю
Схавацца ў мінулага цень.

Баяцца каіны праўды.
Згубіўшы душу не адну,
Яны на Сталіна прагнуць
Зваліць і сваю віну.

Маўляў, і караў найболей,
І мілаваў ён, уладар.
А хто ўладару, як богу,
Ахвяры прыносіў у дар?

Ці, можа, былі не рады,
Калі ад бога ў Крамлі
Атрымлівалі пасады,
І званні, і медалі?

Пра тое, за што ўзнагароды,
Яны, вядома, маўчаць,
Ды іх выкрывае заўсёды
Каінава пячаць.

Рэабілітаваны ахвяры,
А ім — апраўдання няма:
І смерць не сатрэ на твары
Ганебнай пячаці-клейма.

ЧАРНОБЫЛЬСКАЕ ПОЛЕ

Не стануць намалотам
Зярняты збажыны,
А полем мёртвым потым
Узыдуць зноў яны.
Спакойна ўсё нібыта
Ў прыродзе і ў жыцці,
І будуць птушкі жыта,
Як і раней, дзяўбці.
А нас гняце здагадка:
Іх шмат, такіх зярнят,
І кожнае зярнятка —
То ядзерны зарад.
І ўжо не птушкі гэта,
І ўжо баімся іх,
Бо кожная — ракета
На крыльцах трапяткіх.
Як з ядзернай пляцоўкі,
З палетка збажыны
Зярнят боегалоўкі
Нясуць у свет яны,
Нясуць, каб свет захмарыць
Ля чыстых ніў, крыніц,—
Няма для іх радараў,
Няма для іх граніц.
Пад гнётам нашы душы:
Парушан вечны лад
Сярод людзей, і птушак,
І сонечных зярнят.

ШЧАСЛІВЫ СТРАХ

Які я шчаслівы, што мама
жывая,
Да страху шчаслівы.
Уладзімір Паўлаў

Ты шчасцем дзяліўся з сябрамі.
Не дачу, а край свой маеш
І нас, грыбнікоў, сабраўшы,
Вазіў у Замошша, да мамы.

Магільны грудок аплывае,
Глушэе трава ў агародзе.
А ў снах яшчэ мама жывая,
Цябе выглядае, Валодзя.

Ты з горада рвешся да мамы,
Адтуль, з-пад роднага даху,

Баішся начной тэлеграмы
У сне ты, шчаслівы да страху.

Прачнешся, трывогай працяты,
І раніца шчасце адніме:
Убачыш не матчыну хату —
Магільны грудок на радзіме.

Не вечныя мамы, Валодзя,
Не вечнае шчасце таксама:
Да кожнага з нас прыходзіць
Жалобная тэлеграма.

Ты боль на людзях астудзіш
І смутак прагоніш, як смагу,
Ды ўжо ніколі не будзеш
Такім шчаслівым — да страху.

А свет смяецца, спявае,
Склікае гасцей на бяседу.
Я рады, што мама жывая,
Чакае, калі я прыеду.

Баюся начной тэлеграмы,
Званка начнога баюся.
Паедзем, Валодзя, да мамы,
Я шчасцем з табой падзялюся.

СЛОВА

Божа мой!
Як клапоцяцца аўтары,
Каб імя не забылася заўтра...

Ну а слова, яно — не вечнае,
Калі ў слове няма адкрыцця,
Калі слова не забяспечана
Залатым запасам жыцця.

Мы не ведаем імені аўтара,
А вялікае «Слова» жыве —
І, хвалюючы нас, у заўтра
Лебядзінаю песняй плыве,
І пяшчотна гучыць,
І сурова...

Галоўнае,
Не імя пакінуць, а Слова.

ВЫСОКІ ГОСЦЬ

Сустрэла маці з пяшчотай,
А бацька — ляжыць на пагосце:
Не дачакаўся з палёту
Яго, дарагога госця.

Адтуль ён,
З блакітнага неба,
Спусціўся ў зямныя будні —
Бліжэй да надзённага хлеба,
Бліжэй да надзённай бульбы.
Высока ўзносяцца дзеці,
Не бачаць, як маці старая
Вось тут,
На зялёнай планеце,
Жукоў каларадскіх збірае,
Змагаецца з пустазеллем,
Рыдлёўкаю бульбу капае —
На рукі адны і ў нядзелю
Работы чорнай
Хапае...
І ён не заседзіцца дома —
У маці, на роднай планеце:
Ад яблыкаў ранніх аскома,
А думкі —
У космасе недзе.
На маці глядзіць з хваляваннем,
Абводзіць вачыма падворак —
Не знае, ці ў дзень пахавання
Адтуль прыляціць ён,
З-пад зорак.

ПЛУГ

Роўнае поле, як луг.
Дык чаму, бы ўначы,
Ты спатыкаешся, плуг,
Баразной ідучы?

«Памяць трывожыць мяне
Кожны раз, як удар:
Тут ляжыць на вайне
Сейбіт — мой гаспадар.
І на дне баразны
Ён гарыць, успамін,
Як гарэлі яны —
Жонка яго і сын.
Дымам у памяць сплыл:
Хата, гумно і хлеў.
Тут, на гэтай зямлі,
Я адзін ацалеў...»

Хлеб патрэбен жывым.
І, закончыўшы круг,
Зноў на месцы старым
Спатыкнуўся ён, плуг.

ЧАКАЮ АДКАЗУ...

Распалася рук вязьмо.
Ты стала далёкаю марай.
І шлю я табе пісьмо —
У сінім канверце хмары.

Разбудзіць кропелек стук,
А ў стуку тым — заклінанне:
Вярніся да вуснаў і рук,
Да сэрца вярніся,
Каханне!..

Закрыўшы вочы, гляджу,
Як ты ў замужняй цямніцы
Чытаеш радкі дажджу
Пры яркім святле бліскавіцы.

Не кропелькі б'юць у акно,
А чыстай слязою сплывае
Адно толькі слова,
Адно:
Ка-ха-ю...
Ка-ха-ю...
Ка-ха-ю...

Адказу чакаю ўвесь час,
Як быццам і праўда з мары
Ён прыйдзе, жаданы адказ,
У сінім канверце хмары.

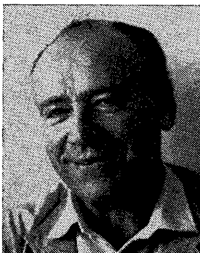

Алесь Барскі

ІСЛАЧАНСКІЯ ЭЦЮДЫ

■

У гэтым лесе пагубіў я
Клопаты і стрэсы
І інтэрв'ю правёў
З сасною кожнай,
Напоўніў сэрца тут
Жывічным лесам
І зразумеў: без дрэва
Жыць няможна.
І верш без дрэў
Зачахне і завяне,
І станецца нямы
Без пошчаку ляснога;
Я быў душою скатаваны,
Прыпоўз бяскрылы, хвараногі.
І кожная сасна
Дала мне кроплю лекаў,
Шырокі подых я ўзяў
З палянаў;
Прыйшоў сюды
Маленькім чалавекам,
А адыду адгэтуль
Веліканам.

■

Дрэвы мяне вакол абступілі
І іграюць ціхія мелодыі,
Узнімаюць у блакіт
Свае крыллі
І пытаюць,
Ці мне песні даспадобы.

А мне даспадобы
У гэтым краі
Песні,
Колеры
І ціша;
Кожны кусцік у лесе
Аглядаю,
Ні адзін тут з іх
Не лішні.
І няма
У гомане галінак
Ні фальшывак,
Ні паўтораў;
Заўжды новае
Пяе краіна
Вуснамі палёў і бору.
Песень новых тут вучуся,
Каб забраць іх
На Радзіму;
З гімнам роднай Беларусі
Лёгка жыць і гінуць.

■

Уціхамірся, сэрца,
Услухайся ў лістоту
І з вечным рытмам часу
Разам ідзі ў нóгу.
Гарыць на соснах
Сонца пазалотай,
І задрамаў пыл на дарогах.
Усе трывожнасці мае,
Усе імкненні —
Гэта мільённая секунды
У сусвеце;
Вечар ідзе,
Ледзь прыпадае на калені
І выганяе з гушчаў вецер.
Цалуе твар сасны
Апошні промень,
Запахла водарам
Жывічным глеба,
І птах малітву
Прачытаў у кроне,
І верхавіны дрэў
Пацалавалі неба.
Уціхамірся, боль,
І зліся з наваколлем;
Сусвет застыў
У радасным здзіўленні.
Я, верны сын зямлі,
Сын лесу і сын поля,
Пыхлівасць кіну на калені.

■

Спявайце, жнівеньскія сосны,
Хлябнуўшы залацістых промняў,
Прыехаў я сюды
З душою млоснай,
Як пілігрым бяздомны.
Зайшоў у лес, як у святыню,
Паслухаў псалмаў
Чарадзейных
І зразумеў,
Што не загіну
У гэтым краі ціхавейным.
Плыве па соснах пазалота,
Кроны — зялёныя фантаны,
Мяне спавіў лірычны мотак,
Залечыў стрэсавыя раны.
Стаю з сасной,
Як роўны з роўным,
П'ем разам сонечную радасць,
І прыгажосць мне сэрца поўніць
Бурлівым гулкім вадаспадам.

■

Вось рэчанька бяжыць тут
Крокам пакручастым,
Каскад узгорка
З соснамі зялёнымі.
І нечаканы птах
У гушчары зачасціў,
Але замоўк,
Бо жнівень —
Не яго сезонам.
Паўлета і паўвосень
Абняліся на ўзгорку,
Яшчэ крык жураўліны
Не крануў аблокаў,
Па-летняму салодка мне
І па-асенняму ўжо горка,
Паўсмутак ціснецца
У краявід шырокі.
І лес мяне уткаў
Тут у дыван сасновы,
І сам не ведаю,
Ці дрэвам я, ці чалавекам
Спяваю песню тут
Зялёнай мовай
Людзям, лясам і рэкам.

■

Ты сябрам адданым,
Мой лесе адкрыты,
Сакрэты
Тваім даяраю палянам,
Напіўся удоваль
Тваёй акавіты,
Таму і хістаюся сёння
Паўп'яны.
І свет мне здаецца
Такім каляровым,
Такім бестурботным
І добразычлівым,
Усіх разумею
У лесе з паўслова
І веру, што кожны
Мне дорыць шчаслівасць.
Нічога не прагну,
Брыду паміж сосен,
Хай вечна трывае
Той стан, што ёсць сёння:
Праз лес, праз мяне
Плыве тон-адгалоссе,
І лес падае мне
Сардэчна далоні.

Мікола Аўрамчык

Палон

АПОВЕСЦЬ

14

Калі палонныя вярнуліся з працы і пакідалі ў складзе насілкі і лапаты, ад Міхасёвага ўніклівага позірку не засталося незаўважаным, як Багдан Платонавіч борздзенька ўхапіў з-пад ног абломак нажоўкі па метале і таямніча схаваў у кішэню. «Няўжо гэтай ламачынаю збіраецца перапілаваць абодва рады калючага дроту?—мільгнула ў хлопцавай галаве.— Дык жа да агароджы падыходзіць забаронена: вартавыя страляюць з вышак без папярэджання. А нанач немцы замыкаюць нас у памяшканні. Можа, сусед хоча з палатна нажоўкі вытачыць лязо?—Хлопец памятае, якія вострыя нажы рабілі сабе шаўцы з несамавітых жалязак.—А суседавы ўмелыя рукі гэты абломак навостраць, як брытву».

— Хочаце вытачыць лязо?—шэптам запытаўся Міхась у Багдана Платонавіча, узыходзячы побач з ім на ганак лагера.

— Такая рэч у жыцці спатрэбіцца,—адказаў Багдан Платонавіч, і ў голасе яго адчувалася хітраватая загадкавасць.

Назаўтра ў часе абедзеннага перапынку Багдан Платонавіч выкалупаў з травы ў кювеце пацямнелую латуневую гільзу ад супрацьтанкавага снарада і пачаў зацікаўлена аглядаць яе. Вакол гравійкі валялася процьма парожніх гільзаў розных памераў, вінтовачных і буйнакаліберных патронаў, што сведчылі аб тым, з якімі ўпартымі баямі нашы войскі адстойвалі гэтыя мясціны. У мірную пару ўсё гэта людзі даўно пазбіралі б і здалі як лом каляровага металу. А цяпер яно нікому не патрэбна.

Мал. **У. Лукашыка.**

(Заканчэнне. Пачатак у № 5).

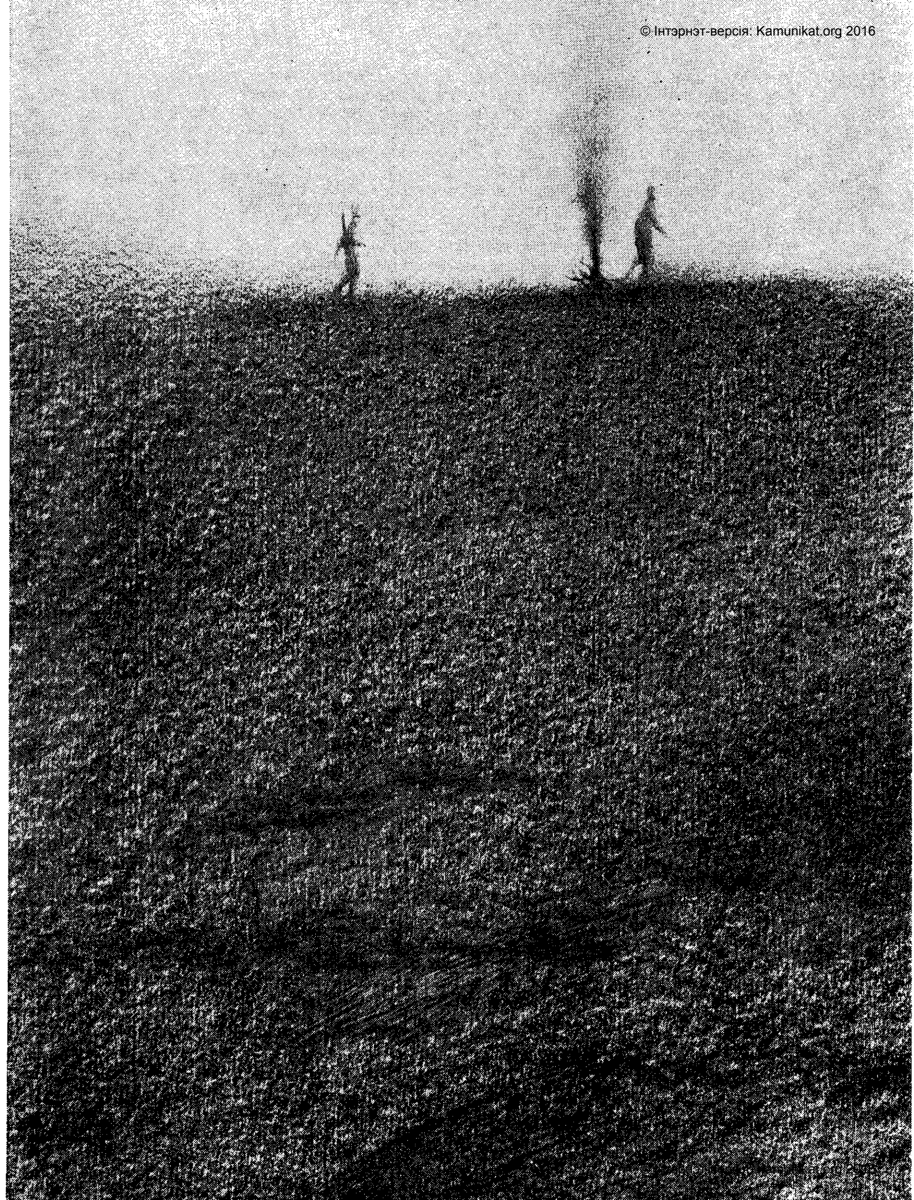

Спачатку Сіліч не прыдаў асаблівага значэння таму, што сусед з усіх бакоў дапытліва разглядае гільзу. Ці мала пра што чалавек можа меркаваць і разважаць сваім розумам? На тое ж ён і вышэйшая жывая істота, каб думаць.

Але пасля таго, як Багдан Платонавіч задаволіў цікаўнасць і па-гаспадарску паклаў гільзу ў рэчмяшок, хлопец не ўтрымаўся і з'іранізаваў:

— Навошта гэты лом, хоць ён і з каляровага металу?

— Трэба аддзячыць чалавеку,— непераканаўча прамовіў той у адказ.— Не за хлеб, канечне. Хлеб гэты наш. А за спагаду.

Міхась разумеў, што Багдан Платонавіч мае на ўвазе канваіра з жалезным крыжам, але не ўяўляў, чым сусед можа аддзячыць таму. Праўда, высвятляць гэтага не стаў, саромеючыся чапляцца з недарэчным роспытам.

«Што можна зрабіць з гільзы?— не цяміў хлопец.— Хаця я здзіўляўся, навошта ён прыхапіў тады пагнутую дзюралевую бляху. А глядзі ты, якое вядзерца ў яго атрымалася!»

Толькі пад вечар, калі Багдан Платонавіч на нарах моўчкі працягнуў Міхасю ўкарочаную, надраеную да бляску гільзу, хлопец нарэшце зразумеў, чаму сусед падазрона затрымліваўся ў прыбіральні і доўга сланяўся каля сцен на падворку. «Значыць, употай, каб не бачылі ні вартавыя з вышак, ні наглядчыкі, ён спачатку адпілаваў шыйку, а потым нечым вышараваў гільзу».

— І што гэта будзе?— не разумеў хлопец, разглядаючы ўкарочаную бліштастую гільзу.

— Ужо ёсць!— задаволена прамовіў Багдан Платонавіч і, нібы даючы час, каб хлопец сам здагадаўся, што гэта такое, але, не дачакаўшыся ягонага адказу, пасля кароткае паўзы расчаравана растлумачыў:— Ваза.

— Ваза?— разгублена асекся Міхась.

Калі б з ім быў не Багдан Платонавіч, а хто-небудзь іншы, хлопец падумаў бы, што гэты чалавек здзяцінеў. Сіліч ведаў вазы для цукерак або садавіны. Цяпер, у пару ваеннага ліхалецця, яму было няўцям дый нават у галаву не прыйшло б, што з гільзы ад снарада можна зрабіць вазу для кветак. Здавалася, гэта зусім несумяшчальныя адна з адною рэчы. Аказваецца, для простага чалавека жыццё і смерць існуюць побач адно з адным. І гэта заканамерна. Навокала шугае пажар вайны, у якім захлынаюцца і гінуць людзі, а непадалёку ажно буяюць расліны і растуць кветкі.

Хлопцу не хацелася крыўдзіць суседа. Таму, каб толькі як-небудзь згладзіць прыкрае адчуванне ад таго, што ён не мог здагадацца, дзеля чаго зроблена гэта рэч, наіўна запытаўся:

— Чым вы згладзілі яе краі?

— Кавалкам цэглы.

— Нават не прыкметна, што ў гільзе адрэзана шыйка. А чым гэтак надраілі?

— Пяском— пад сцяною, а за кухняю— попелам. Цяпер можна ўручыць.

Міхась змоўчаў. Яму не хацелася расчароўваць Багдана Платонавіча. Хлопцу здавалася недарэчнаю суседава выдумка. «Мяркуючы па таму разбою, якім цяпер у свеце верхаводзяць немцы, не скажаш, што яны— сентыментальныя. Дый навошта салдату ваза для кветак? Хіба ж ён жанчына?»

Але, калі трохі разважыў розумам, напал ягонай думкі паступова пачаў астываць. «Здавалася б, у адрозненне ад суседа я павінен быць болей

сентыментальны і чуллівы. Дык не, нават не дапяў да таго, што ён выштукаваў з гільзы. А яму, простаму, да таго ж, вядома, не высокаадукаванаму чалавеку, дый яшчэ ў гэтакіх жахлівых умовах, мрояцца вазы для кветак. Аднак калі мы з ім, свае, браткі-славяне, па-рознаму глядзім на гэты самаробны сувенір, дык хто ведае, як да яго паставіцца немец?»

Хаця Сіліч і сумняваўся ў тым, што канваір возьме гэтую недарэчную і зусім непатрэбную забаўку, аднак жа і Багдана Платонавіча шкадаваў і спагадаў яму. Хлопцу не хацелася, каб немец палічыў нашага чалавека дзіваком, у якога ў жахлівых умовах памутнеў розум. Так што, калі б нават сусед не папрасіў падстрахаваць яго, недасведчанага ў чужой мове, тады як будзе аддаваць сувенір, Міхась усё роўна не пакінуў бы Багдана Платонавіча на волю лёсу, а стаяў бы напагатове, каб выручыць яго ў складаным становішчы.

А яно амаль так і адбылося. Як у ваду глядзеў хлопец.

Назаўтра, калі Міхась з суседам чакалі, пакуль Леанід накідае ім насілкі, да іх падышоў і прыпыніўся канваір з жалезным крыжам, што шпацыраваў па абочыне. Багдан Платонавіч не разгубіўся, выбраў момант і, нязграбна працягваючы да немца дно бліштастай гільзы, выпаліў:

— Камарад, гэта вам.

— Вас іст дас?— насцярожыўся вартавы, як быццам палонны вытыркнуў перад ім зыркае лязо або міну замаруджанага дзеяння.

— Ён зрабіў вам вазу для кветак,— па-нямецку растлумачыў Міхась, кідаючыся на выручку таварышу.

Па выразу немца адчувалася, як няўцямнасць выцясняе ягоную насцярожанасць. Вяла, усё роўна як нехаця, ён працягнуў руку, каб узяць вазу. Але калі ўзяў яе і яна заззяла на сонцы, нібы люстэрка, азараючы ягоны твар, на ім спярша ўзнікла здзіўленне, якое па меры таго, як немец з цікаўнасцю разглядаў вазу, паступова змянялася захапленнем.

— Гут!— нарэшце сказаў ён Багдану Платонавічу, калі з усіх бакоў агледзеў надраеную вазу, і, звяртаючыся да Міхася, па-нямецку дадаў:— А каб выгравіраваць на ёй надпіс, было б зусім прыма, зээр гут!

Сіліч пераклаў суседу тое, што сказаў немец.

— Няма чым,— паціснуў плячамі Багдан Платонавіч, але пасля некаторага роздуму, чухаючы патыліцу, памяркоўна згадзіўся:— Няхай напіша, што трэба выгравіраваць, паспрабуемо зрабіць.

Калі Міхась пераклаў суседаў адказ, канваір спярша памкнуўся вярнуць палоннаму вазу, але потым штосьці перадумаў і, хаваючы яе ў торбачку, што вісела на баку азадка, хітравата ўсміхаючыся, растлумачыў:

— Каб не адабралі іншыя.

Ні Міхась, ні Багдан Платонавіч так і не зразумелі, што ён вырашыў зрабіць з вазаю. Нічога не сказаў пра гэта канваір і Леаніду, якога ў абедзенны перапынак клікаў распальваць цяпельца.

Праўда, калі вярнуўся з працы, Сіліч бачыў, як немец заходзіў у майстэрню і заглядваў у гараж. Але ці мала чаго ён можа швэндацца на тэрыторыі падсобнай лагеру гаспадаркі?

Толькі назаўтра, дый то не з самае раніцы, усё стала зразумела. Мусіць, немец не хацеў, каб вартавыя бачылі, што палонны робіць яму сувенір, бо амаль да самага абеду не падыходзіў да Багдана Платонавіча і нават рабіў выгляд, што не заўважае яго, як заўсёды шпацыруючы міма па абочыне. Перад тым як майстра абвясціў абедзенны перапынак, канваір спыніўся каля трох суседзяў, калі тыя сышліся да пагарба патрушчаных руінаў. Міхасю ён неўпрыкмет перадаў агрызак алоўка з

аркушыкам паперы, складзенай у некалькі столак, а Багдану Платонавічу вярнуў гільзу і даў пакуначак, загорнуты ў газету.

— Гэта задатак, каб сувенір не перакупіў хто-небудзь іншы,— усміхаючыся, удакладніў ён Міхасю і, адыходзячы, даў зразумець, каб той пераклаў ягоныя словы таварышу.

У абедзенны перапынак у кювеце Багдан Платонавіч нецярпліва разгарнуў газетны скрутак. У ім аказаліся бутэрброды з каўбасою і асобна загорнуты ў паперу не то керн, не то прабойнік з пляската адвостранай дзюбкаю. Канваіраў задатак Багдан Платонавіч раздзяліў пароўну між таварышамі. Калі яны з'елі яго, Міхась асцярожна, каб надта не кідалася ў вочы іншым, між каленяў разгарнуў складзеную крыж-накрыж паперку, якую неўпрыкмет перадаў яму канваір. У выдраным з вучнёўскага сшытка аркушы дзве верхнія лінейкі былі запоўнены разборлівымі нямецкімі літарамі: Andenken an Rußland, Ilmeń See, 1942 [1].

«Застаецца акуратна адарваць напісанае—і от табе і папера, от табе і аловак. Толькі шрайбуй! З аднаго боку аркуша, што ты пакуль жывы, але мадзееш, а з другога—матчын адрас. Гладыш перадасць жонцы тваё слёзнае маленне. З яе лёгкай рукі яно і пойдзе па свету... Не, няхай нічые вочы лепей не чытаюць такога! Бо ягоная ж вестка толькі асарамаціць бацьку... Той спадзяецца, што сын дзесьці калашмаціць ворагаў. А ён трапіў да іх у палон дый яшчэ разлічвае на матчыну дапамогу».

— Шмат чаго ён там накрэмзаў?—абарваў Міхасёву думку Багдан Платонавіч.

— Нямнога. На паперы пісаць літары лёгка, а як выграviраваць іх на метале?

— Як-небудзь агораем. Задатак жа агадалі і збаёдалі. Назад яго не вернеш. Застаецца чакаць канчатковага разліку.

У той жа дзень, не адкладаючы справы ў доўгую скрынку, Багдан Платонавіч узяўся за працу. Спяшаўся, каб апярэдзіць чарговы вобыск у лагеры, у часе якога немцы маглі адабраць надраеную гільзу. Ад наглядчыкаў ён асабліва не хаваўся: рашыў схлусіць ім, што вартавы даў яму вазу і папрасіў зрабіць на ёй гравіроўку.

Сіліч алоўкам напісаў на гільзе канваіраў тэкст. Заняў ён чатыры радкі. Праўда, спачатку праца не паддавалася Багдану Платонавічу. Нават пад моцным націскам ягонай рукі керн не выгравіроўваў літар. Мабыць, ён быў не сталёвы, а паверхня гільзы надта цвёрдая. Прыйшлося дзюбкаю керна выдзёўбваць літары з дапамогаю каменя. У рабочага чалавека вока трапнае і рука напрактыкаваная. А дзякуючы таму, што Міхась сіметрычна размясціў словы, надпіс у Багдана Платонавіча атрымаўся акуратны і прыгожы.

Вартавы быў задаволены вазаю, хаця пасля таго, як схаваў яе ў торбачку, трошкі пафіласофстваваў, з глыбакадумным выглядам на твары пытаючыся ў Леаніда:

— Колькі нямецкіх салдатаў мог забіць снарад з гэтай гільзы?

Для хлопца было неспадзеўкаю такое пытанне. Ён разгубіўся. І, запінаючыся, пачаў тлумачыць, што гэта гільза ад супрацьтанкавай гарматы.

— А хіба танк рухаецца сам? Ім жа таксама кіруюць людзі,—перабіў хлопца вартавы і болей памяркоўным тонам дадаў:—Затое гэты сувенір будзе нагадваць мне аб тым, што я ўцалеў там, дзе многія склалі галовы.

[1] На памяць аб Расіі, возера Ільмень, 1942.

Праз дзень ён прынёс Багдану Платонавічу буханку хлеба і сказаў Міхасю, каб той параіў сябру не закідаць карыснай справы, якая падтрымае ў бядзе. Маўляў, нямецкія салдаты і афіцэры з задавальненнем будуць браць сувеніры за хлеб. Сіліч пераклаў сказанае, але, калі немец пайшоў па абочыне, незадаволена зазначыў:

— Гэта ты купіў вазу, а іншыя твае землякі адабралі б яе задарма, бясплатна.

15

Сіліча надта ўразіла тады, што намесніка каменданта, які прыводзіў жонак Задзіры і Гладыша на спатканне з мужамі, вартавыя з ахоўных вышак не падпусцілі да брамкі лагера. Пасля гаворкі з вартавым хлопец так і не зразумеў, чаму пасады лагерных начальнікаў не адпавядаюць іх былым званням: звычайны турэмны наглядчык—камендант, у той час як старшы наглядчык—ягоны намеснік.

Аказваецца, абодва гэтыя прыяцелі раней сапраўды займалі такія пасады.

Паколькі выгляд Штунца ўпаўне адпавядаў арыйскаму, дык, можа, таму ён і паспеў вышэй падняцца па службовай лесвіцы. Аднак ці то характар меў мяккі, ці то ў турэмнага наглядчыка не вытрымалі нервы, але ён пачаў усё часцей і часцей заглядаць у чарку. Ну, а які ж гэта старшы наглядчык, калі за ім за самім трэба прыглядаць, нібы за малым дзіцем? Чаго добрага, сп'яна яшчэ павыпускае вязняў з-за кратаў. Так ягоны прыяцель, звычайны наглядчык, вымушаны быў прыглядаць за старшым наглядчыкам.

Праўда, прырода не надзяліла Брэса вонкавымі нардычнымі рысамі. Мусіць, таму ён і заседзеўся ў звычайных наглядчыках, хаця нораў меў круты і рашучы. А можа, чалавек выпруджваўся з усіх сіл і стараўся выслужыцца, але яго далей не прасоўвалі па службе. Адным словам, абодвум ім нечага было трымацца за наседжаныя месцы, калі на далёкіх захопленых землях з'явіліся болей утульныя і прыбытковыя, для якіх неабходны не столькі нардычныя рысы, колькі цвярозыя галовы. Вось таму абодвух прыяцеляў адпаведна перамянілі пасадамі. У сябе дома пад бокам было вышэйшае турэмнае начальства. Таму ў прыяцеляў штодня дрыжалі паджылкі. Калі не ў абодвух адразу, дык абавязкова ў аднаго—за стан і выгляд другога. А тут яны самі цары і багі. Вышэйшае начальства над лагерамі чорт ведае дзе. Ні праверак ніякіх, ні справаздач не трэба. Вытварай, што ўздумаецца. Дзейнічай як паўнапраўны гаспадар у сваёй вотчыне. І Брэс вытвараў, што хацеў, і дзейнічаў, нічым не рызыкуючы.

Праўда, за Штунца часамі трохі перажываў, нават спачатку крыўдаваў за тое, што чалавек адбіўся ад рук і зусім разбязулеў. Але потым звыкся з гэтым і ўсмак адчуў, што аднаму яму гаспадарыць спадручней.

На кухні ў бараку гатавалі ежу для ўсёй лагернай аховы. А Штунц сам узахвоціўся гатаваць страву сабе і каменданту. Чалавек па сваёй волі добраахвотна прызначыў сябе персанальным кухарам. Брэс не звяртаў на гэта ўвагі. Ці мала што ўзбрыдзе ў галаву дзіваку? Дзівацтвы ў Штунца назіраліся і раней. Але, калі камендант пераканаўся, што ад ягонага намесніка моцна патыхае падазроным духам, ён зразумеў, у чым справа. Яшчэ калі Штунц з дарожным майстрам у капцёрцы клеймавалі і кальцавалі Міхася, хлопец таксама ўлавіў гэты спецыфічны пах, але падумаў тады, што спіртам і пакостам разведзены бялілы. Аказваецца, у некага з

2*

мясцовых жыхароў Штунц за прадукты выменяў самагонку і даведаўся, як яе гнаць самому. Па душэўнай слабасці чалавек спалучыў карыснае з патрэбным: кухарыў і адначасова вінакурыў, патрошку здымаючы пробу та з аднаго, то з другога. Лацвей было вінакурыць, калі ўвесь лагерны правіянт пад рукамі. Каменданту выгадней гаспадарыць адзінаўладна. Таму ён паблажліва адносіўся да слабасцей свайго намесніка, які ўжо толькі лічыўся ім і зусім не цікавіўся лагернымі справамі. Пакрываць Штунца Брэсу было няцяжка: намеснік каменданта не сноўдаўся па двары, а праседжваў у бараку, нікому не мазолячы вачэй. Ніхто не бачыў Штунца ў вайсковай форме. Насіў ён пілотку і нязменную палатняную спяцоўку зеленаватага колеру. Сярод палонных нават хадзілі чуткі, нібыта Штунц прапаноўваў лагернаму кухару праз Ільмень уцячы на лодцы да чырвоных. Праўда, толькі невядома, на цвярозую ці на п'яную галаву ён рабіў гэтую прапанову. Ва ўсякім разе, лагерная ахова не давярала Штунцу. Таму вартавыя з вышак тады не падпусцілі яго да брамкі, каб выпусціць Задзіру і Гладыша на спатканне з жонкамі. Хто ведае, можа, сам камендант даручыў ахове прыглядаць за Штунцам, бо асцерагаўся, каб ён не натварыў чаго? Ад такога можна ўсяго чакаць: што ў цвярозага ў галаве, то ў п'янага на языку.

16

Багдан Платонавіч скептычна ўспрыняў канваіраву параду, каб вырабляць на продаж сувеніры. «Немцы адчуваюць сябе заваёўнікамі, а нас лічаць рабамі. Яны бясплатна возьмуць любую рэч гэтак, як пры вобыску адбірае ў нас усё лагерная ахова,— думаў ён.— Мала, што гэты памяркоўны вартавы за вазу даў буханку. Ён сам зазнаў гора, таму і спачувае бедакам. Вядома, калі б збываць сувеніры з ягонай дапамогаю, дык, можа, што-небудзь і атрымалася б».

Але вольнай часінаю ў Багдана Платонавіча ажно свярбелі рукі, так яму карцела зрабіць што-небудзь такое, каб ворагі бачылі, што не скарылі яго, і разумелі, на што ён здатны нават у такіх умовах. У абедзенны перапынак ягоныя вочы так і шныпарылі па дне ды па схілах кювета, вышукваючы ў траве што-небудзь вартае ўвагі. Нават абодва суседзі, з якімі ён пароўну раздзяліў канваіраву буханку, здзіўляліся, калі бачылі, як ён пасля апошняга вобыску прывалок у лагер парожнюю гаўбічную гільзу.

— Што ён будзе рабіць з ёю?— нічога не цяміў Леанід.— Для вазы ж яна і нізкая, і шырачэзная.

— Зрабіць латуневы цабэрак самазванаму наглядчыку, свайму земляку, каб набурболіўся баланды і абапіўся!— звайстрыў Сіліч, тым самым намякаючы на Паўлова выслужванне перад ворагамі.

Як любы сціплы і просты чалавек, Багдан Платонавіч не меў звычкі раней часу абвяшчаць, што ён збіраецца рабіць. Хоць у прымхі не верыў, але заўсёды памятаў: пакуль не пераскочыш канаву, не кажы гоп!

Таму суседзі яшчэ болей здзівіліся, калі ўбачылі, што ён адпілаваў дно гільзы і пайшоў шараваць яго пяском.

— Патэльню, ці што, надумаў зрабіць?— няўпэўнена запытаўся Леанід.

— А можа, падстаўку пад макацёр вазона?— гэтак жа няпэўна перапытаў Міхась.

Нават назаўтра, калі Багдан Платонавіч выкалупаў з травы ў кювеце некалькі парожніх буйнакаліберных патронаў і захапіў з сабою ў лагер, суседзі ўсё яшчэ не здагадваліся, што ён надумаў зрабіць на гэты раз. Толькі пасля таго, як сусед прынёс на нары надраеныя адрэзаныя ніжнія палавіны патронаў і раўнамерна расставіў іх кругом па дне гаўбічнай гільзы, хлопцы ўбачылі, што ў яго атрымаўся паднос з паўтузінаю кілішкаў.

— Адно заглядзенне!— выдыхнуў уражаны Міхась.

— За такі прыбор для віна не грэх запрасіць і два боханы,— падтакнуў Леанід, беручы і разглядаючы бліскучы сувенір.

— Засталося толькі надпіс выгравіраваць,— сціпла ўставіў словы Багдан Платонавіч і пасля некаторай паўзы пяшчотна папрасіў:

— Будзь ласкаў, Міхайла, нашрайбуй алоўкам па беражку кругом падноса іхнія мудрагелістыя літары.

«На што здольны ўмелыя рукі нават без усялякага інструмента!— захапляўся ў думках Сіліч, прымяраючыся, як найболей сіметрычна размясціць словы па нізкім беражку падноса.— Дзіва што Ляўша падкаваў блыху! Чалавек народжаны для ўрачыстасці жыцця, калі ў шматпакутных умовах здатны з прыладаў смерці рабіць прадметы харастваі весялосці!»

Пісаць па беражку нізкага падноса было нязручна. Міхась заціснуў яго паміж паўсагнутых каленяў і з цяжкасцю выводзіў за літарай літару, не перастаючы ў думках здзіўляцца: «І трэба ж так роўна абрэзаць шырачэзную гільзу! Дый яшчэ без рашпіля і напільніка падраўняць і абгладзіць вострыя краі! Што значыць трапнае вока і напрактыкаваныя рукі!»

— Прадзешавіць яшчэ не бяда,— раптам прадоўжыў ён думку, выказаную Леанідам.— А вось зусім не пратаргавацца б. Шкода будзе, калі такую рэч адбяруць бясплатна.

Каб не апынуцца ў дурнях, хлопцы рашылі збыць выраб праз зычлівага канваіра. Яны меркавалі, што, калі папрасіць яго, ён паможа. Спадзяваліся толькі на тое, што, калі вартавы скажа землякам, што рэч зроблена на продаж, тыя пры ім пасаромеюцца адбіраць яе задарма. Як ні кажы, а пры такой галадусе адхапіць пару буханак (хай сабе і нямецкіх) хоць што-небудзь ды значыць. Дзеля гэтага не ганьба выкарыстаць вартавога. Ён не адмовіцца памагчы. Тут жа няма ніякай заганнасці. З іх боку канючыць і прыніжацца не давядзецца. Усё будзе выглядаць па-людску. Раз сусед майструе такія вырабы ды яшчэ і дзеліцца зробленым хлебам, дык нягожа не паспрыяць, каб збываць іх.

Калі хлопцы папрасілі вартавога памагчы ў гэтай справе, ён, не раздумваючы, паабяцаў паспрыяць і нават не пацікавіўся, які сувенір зрабіў палонны. Мабыць, быў упэўнены, што Багдан Платонавіч зноў змайстраваў вазу для кветак.

Не так сам Багдан Платонавіч, як абое суседзі з нецярплівасцю чакалі: што выйдзе з іхняе задумы? Ці ўдасца ажыццявіць яе?

А вартавы ўсё роўна як наўмысна толькі распальваў іхні апетыт. І чамусьці нічога не казаў пра сувенір іншым канваірам. Ці то не хацеў звязвацца са сваімі калегамі, ці спецыяльна чакаў, пакуль з'явіцца якінебудзь праезджы пакупнік. Хлопцы хваляваліся, чакаючы, што будзе далей.

Пасля абеду, калі непадалёку ад іх стаяў дарожны майстра, каля яго на абочыне спынілася легкавая аўтамашына. З яе вылез нямецкі афіцэр. Між імі распачалася гаворка. Калі да іх падышоў вартавы з крыжам, хлопцы насцярожыліся і вяла корпаліся, як быццам занятыя працаю, а на самай справе толькі і паглядалі ў бок немцаў. Але нічога асаблівага

там не заўважалі. Немцы штосьці ажыўлена абмяркоўвалі. Потым майстра ці то ўгледзеў непарадак на працы, ці то жадаючы паказаць перад афіцэрам, што ён руплівы служака, нечакана рушыў да купкі палонных, якія згрувасціліся вакол кучы патрушчаных руінаў. Вартавы з крыжам па-ранейшаму размаўляў з афіцэрам. Калі афіцэр ужо быў наважыўся сядаць у аўтамашыну, канваір, напэўна, зацікавіў яго нейкай навіною. Бо афіцэр у чаканні затрымаўся, а вартавы звярнуўся да хлопцаў:

— Няхай падыдзе сюды палонны з сувенірам!

— Падыдзіце да іх, ён заве,— растлумачыў Леанід Багдану Платонавічу.

— Вымайце з мяшка выраб і з ходу паказвайце,— шапнуў Міхась.

Багдан Платонавіч спрытна перакінуў з-за плячэй на сагнутую левую руку рэчмяшок і, на хаду разбэрсваючы яго завязку, нетаропка пайшоў да немцаў. Правай рукою ён выняў дно адпілаванай гільзы, перахапіў яе левую, што падтрымлівала верхні край павіслага за пачапку рэчмяшка, і, як азартны шахматыст фігуры, з вартасцю пачаў выстаўляць на паднос кілішкі. Яны кляцалі, як патроны, якія затвор падае з магазінніка ў патроннік.

У афіцэра перахапіла дыханне і ажно палезлі на лоб вочы, а вартавы ў нямым здзіўленні таксама глядзеў на сувенір, як баран на новыя вароты.

— У гэтай свінні залатыя рукі!— нарэшце прамовіў па-нямецку афіцэр, беручы ў Багдана Платонавіча прыбор і ў захапленні разглядаючы выгравіраваны надпіс.— Прыма! Што ён хоча за яго?

— Філяйхт іст брот [1],— няўпэўнена адказаў вартавы і, звяртаючыся да палоннага, запытаўся:— Хлеб?

Багдан Платонавіч сцвярджальна кіўнуў галавою.

— Віфіль? Ганц веніг одэр філь?[1]— зноў запытаўся вартавы з паблажлівай усмешкаю на твары.

Ягоная ўсмешка трошкі падбадзёрыла Багдана Платонавіча, і той паказаў два растапыраныя пальцы.

— Цвай ляйб брот [2],— растлумачыў вартавы.

— Хуберт, хадзі сюды,— звярнуўся афіцэр да шафёра, які з кабіны таксама зацікаўлена разглядаў у ягоных руках бліскучы сувенір.

Шафёр хуценька адчыніў дзверцы кабіны і паслухмяна падбег да афіцэра.

— Яволь!— шчоўкнуў ён абцасамі.

— Пакладзі ў машыну,— працягнуў яму афіцэр прыбор.— Знайдзі там дзве буханкі хлеба і аддай яму,— кіўнуў ён галавою ў бок палоннага.

Абедзвюма рукамі шафёр асцярожна ўзяў дно гільзы з расстаўленымі на ім кілішкамі і, нібы навічок-афіцыянт, важна панёс да задніх дзверцаў легкавушкі, нясмела вызваліў правую руку, адчыніў дзверцы і, сагнуўшыся, нязграбна ўсунуўся да пояса ў машыну. Афіцэр тым часам абышоў легкавушку і з другога боку залез у пярэднія дзверцы.

Хлопцы пачалі хвалявацца.

— Няўжо ашукае і паедзе?— прашаптаў Сіліч.

Шафёр трохі затрымаўся, корпаючыся на заднім сядзенні. З-за ягонай сагнутай постаці не відно было, што ён робіць там: загортвае і хавае кілішкі ці шукае буханкі хлеба? Нарэшце ён высунуў плечы і галаву, выпрастаўся, левай рукою прыціскаючы да грудзей белае бярэмка, зачыніў

[1] Напэўна, хлеб.
[1] Колькі? Мала-мала ці шмат?
[2] Дзве буханкі.

дзверцы, падышоў да Багдана Платонавіча і грэбліва працягнуў яму два пакункі. Палонны недаверліва паглядзеў на іх, нерашуча апусціў у рэчмяшок, зашморгнуў завязку, насунуў на яе пятлю почапкі, пад якую прадзеў руку, і, закідваючы клунак за плечы, пайшоў на сваё месца, не азіраючыся на легкавушку, якая плаўна кранулася і паехала. Палонныя, што корпаліся паблізу і бачылі ўсё гэта, суправаджалі яго паглядамі, поўнымі тужлівай зайздрасці.

А вартавы задаволеным позіркам правёў аўтамашыну і, як быццам нічога і не адбылося, уразвалку рушыў па абочыне.

— Данке [1],— ціха падзякаваў яму Леанід, калі канваір праходзіў міма.

— Няма за што. Падзякуйце майстру залатых спраў,— кіўнуў ён галавою ў бок Багдана Платонавіча і, не спяшаючыся, з насупленымі брывамі і задуменным тварам пашыбаваў далей.

У лагеры на нарах Багдан Платонавіч па-суседску падзяліўся заробкам і з Хяндогавай тройняю, да якой хінуўся ўсёй душой. Міхась з Леанідам і Казнадзей з Ярмолікам нецярпліва чакалі, пакуль ён і Хяндога трыбушылі абодва пакункі.

— Так загорнуты, што не толькі вільгаць, а нават вада не пранікае ўсярэдзіну,— прыцмокнуў губамі Багдан Платонавіч, асцярожна адклейваючы край упакоўкі.— Шкода рваць цупкую, усё адно як навошчаную паперу. На штосьці-небудзь спатрэбіцца.

— Пергаментная,— удакладніў Хяндога.— Яны даўно рыхтаваліся да вайны. Усё рабілі з разлікам, з нямецкай пунктуальнасцю. Нават хлеб упакавалі ашчадна, каб не заплесневеў і не зачарсцвеў ад часу.

— Нешта ж ён не пахне,— здзівіўся Багдан Платонавіч, ніткаю разразаючы буханку на тры роўныя часткі.

— Хлеб чужыны без паху,— глыбакадумна падтакнуў Ярмолік.

— Можа, ён не аржаны,— усміхнуўся Хяндога.— У іх жа ўсё натуральнае замяняюць эрзацы.

Суседзі не загадвалі, каму даваць якую пайку. Не згаворваючыся, абодва дзялільшчыкі аддалі сябрам акрайцы, сабе ўзялі сярэдзіны буханак. У гэтым адчувалася не камандзірская заклапочанасць пра падначаленых і не спагада старэйшых малодшым, а сціпласць і чалавечая сумленнасць.

— Дык у ім жа ніякага смаку!— здзівіўся Казнадзей, калі разжаваў і праглынуў першы кус, і ўжо са шкадаваннем прамовіў:— Не такі духмяны і пульхны, як наш, што надоечы перадалі жанчыны. Нават той, што даюць у лагеры, смачнейшы. Мабыць, выпякаюць яго ў нейкай мясцовай пякарні.

— Хто ведае, колькі гадоў праляжаў гэты на іхніх складах?— невядома да каго звяртаючыся, уздыхнуў Хяндога.— І ўсё-такі, што ні кажыце, але ён лепей за траву. Нейкая ж спажыўнасць у ім ёсць, калі яны самі ядуць яго. Трэба памазгаваць, як бы ад іх ён часцей перападаў і нам,— загадкава заключыў ён, на штосьці намякаючы.

«У ягонай галаве ўжо выспявае нешта,— западозрыў Міхась.— Што значыць чалавек справы. Адразу ж нешта плануе, маракуе, як дзейнічаць».

А Хяндогу было над чым задумацца.

Пасля таго, як вартавыя старанна параскройвалі боханы, прывезеныя

[1] Дзякуй.

сялянкамі, ён зразумеў, што пры такой пільнай прыдзірлівасці немцаў жанчыны пабаяцца перадаць палонным зброю. А калі нават і рызыкнуць зрабіць гэта, перахітрыць вартавых усё роўна не ўдасца. Дый яшчэ самі могуць ні за што паплаціцца жыццём. Ну, а калі справа паварочваецца іншым бокам, тады няма чаго гарод гарадзіць. Аўчынка вырабу не варта. «Самі ж мы яшчэ не зломкі. Мужчынам сорамна быць нахлебнікамі. Нягожа сядзець на ўтрыманні жанок, што пакінуты на волю лёсу і невядома, як самі мадзеюць. Не жабракі ж мы, каб перабівацца міласцінаю. У нас ёсць рукі і ногі. А імі можна нешта зрабіць, калі кумекаць галавою. Бач жа, гэты сусед якія рэчы з металалому робіць! Нават хлеб за іх немцы плацяць. Канечне, ён майстравы чалавек, у яго рукі ўмелыя. Але нястача любога навучыць майстэрству. Абы рукі былі ды галава на плячах».

— Не кожны змайструе такую рэч з гільзы ды з буйнакаліберных патронаў, — ні да кога канкрэтна не звяртаючыся, наіўнавата прамовіў Хяндога, жадаючы пераправерыць сваю думку і адначасова завязаць дзелавую гаворку з Багданам Платонавічам.

— Чалавечыя рукі не такое робяць, — сціпла адказаў той і болей памяркоўным тонам растлумачыў: — Калі б сякі-такі інструмент, дык яшчэ не тое можна было б зрабіць. А гэта — дзіцячая цацка.

— Дзе ж возьмеш інструмент у такіх умовах? — не адступаў Хяндога.

— Гэтулькі жалеззя валяецца пад нагамі! Падабраў што-небудзь прыдатнае дый аб камень ці аб цагліну адтачыў зубіла.

— З адным зубілам надта не разгонішся. Што ім зробіш?

— Зубілам шыйку гільзы адсячы, як плюнуць. Латунь мякчэйшая за жалеза. Аб цэглу абточвай завусеніцы і падраўноўвай краі. А надраіць да бляску і дзіцё здолее. Канечне, лепей пачынаць з простых рэчаў. З гільзы гатовая ваза для кветак, калі трохі рукі прыкласці. А з буйнакаліберных патронаў можна зрабіць падсвечнікі.

— Падсвечнікі могуць быць ходкім таварам, — умяшаўся ў гаворку Сіліч. — Немцы набожныя. Падсвечнікі яны будуць браць нарасхват!

— Сілком вырываць з рук дарма! — насмешліва ўставіў Ярмолік.

— Дарма і скула не сядзе! Няма дурных, каб па сваёй ахвоце працаваць бясплатна! — не сцярпеў Хяндога. — За наш тавар хай плацяць натураю, хлебам. Калі гэты вартавы з жалезным крыжам хоць трохі паспрыяе нам, немцы нідзе не дзенуцца, будуць купляць нашы вырабы. Толькі вы, Багдан Платонавіч, трошкі падвучыце нас, нягеглых. Зборльшага на практыцы пакажыце, што да чаго. Мы пастараемся пераняць ваш вопыт.

— Бяда ўсяму навучыць, — лагодна адказаў Багдан Платонавіч, даючы зразумець, што ён гатоў памагчы.

У душы Хяндога дзякаваў яму за тое, што Багдан Платонавіч зрабіў пачын у заманлівай справе і навёў на думку распачаць занятак, з якога можа быць карысць. Што значыць практычны чалавек з умелымі рукамі! І як гэта ён, Хяндога, раней не дадумаўся да гэтага? Заклікаў палонных налягаць на падножны корм, прыносіць ламачча для паліва, каб гатаваць траву. Спадзяваўся, што разам з усім гэтым удасца пранесці ў лагер якуюнебудзь зброю, калі яна знойдзецца ў кюветах. Рабіў стаўку на жанчын. Думаў, што праз іх можна будзе раздабыць што-небудзь. Дзеля гэтага нават гатоў быў жабраваць, перабівацца міласцінаю тых, каго сам не здолеў абараніць, а пакінуў на здзек ворагам. Дык не сядзі склаўшы рукі, а пераймай вопыт знаходлівага чалавека ды брыся за незнаёмы занятак. Вучыся рабіць забаўкі, за якія немцы плацяць хлеб. Варушы мазгамі, глядзіш, а там датумкаеш, дадумаешся яшчэ да чаго-небудзь.

І Хяндога заварушыўся сам і разварушыў абодвух сяброў.

У абедзенны перапынак яны знайшлі ў кювеце некалькі парожніх буйнакаліберных патронаў. Кожны ўзяў па адным.

— Не трэба надта заядацца, няхай і іншым дастанецца, — пажартаваў Хяндога. Але потым схамянуўся: — А ў народзе ж прынята класці на магілу цотную колькасць кветак. Можа, і свечкі запальваюць у цот. Ці ў немцаў іншая завядзёнка? Каб не прагадаць, давайце на ўсякі выпадак возьмем чатыры патроны.

— Хопіць і трох, — запярэчыў Казнадзей. — Па адным на кожнага.

— Правільна, — падтрымаў яго Ярмолік. — Калі яны запальваюць цотны лік свечак, хай ставяць дзве, а трэцюю хаваюць на запас.

Багдан Платонавіч параіў суседзям, як зрабіць падсвечнікі. Нават ахвотна дапамог сім-тым. Абломкам нажоўкі зверху паразразаў крыжнакрыж шыйкі патронаў і паказаў, як паадгінаць убакі надрэзаныя долькі, нібы пялёсткі на кветцы. Суседзі старанна вышаравалі пяском латунь. Потым, каб на ёй не засталося ніякіх драпін, да бляску адпаліравалі паверхню попелам. Прыйшлося трохі павазджацца з адагнутымі пялёсткамі, якія нязручна было абгладжваць і чысціць. Тавар меў даволі прывабны выгляд і быў гатовы на продаж.

Аднак, як толькі суседзі сабраліся збываць вырабы, адбылася непрадбачаная затрымка, якая выклікала ў іх замяшанне.

Дзень той з самай раніцы выдаўся хмурны і ў поўдзень таксама не прадвяшчаў праяснення. Палонным было трошкі лягчэй: над гравійкаю стаяў свежы халадок, знясіленых не палілі сонечныя промні.

Удалечыні паказалася легкавушка. Нягледзячы на тое, што палонныя расступіліся перад ёю, вызваляючы праезд, яна прыкметна збавіла хуткасць і рухалася запаволена, як быццам кагосьці выглядаючы. Нарэшце аўтамашына з'ехала на абочыну і спынілася там, дзе стаяў вартавы з жалезным крыжам. Пакуль з яе вылазіў афіцэр, туды падышоў яшчэ дарожны майстра з перакладчыкам Ванькам.

— Дзе той палонны, што збыў мне гэты падман? — па-нямецку злосна запытаўся афіцэр, разгортваючы ў руках газету, на якой ляжалі кілішкі з буйнакаліберных патронаў.

Адчувалася, што вартавы з жалезным крыжам трошкі збянтэжыўся.

— Хто прадаў гэта пану афіцэру?! — гучна выкрыкнуў перакладчык, тым самым выручаючы разгубленага вартавога, што стаяў, па-ранейшаму нічога не цямячы.

— Я! А што такое? — нясмела адазваўся Багдан Платонавіч, машынальна вытыркваючы ўгору і зноў апускаючы руку.

— Ком хэр! — паклікаў афіцэр.

Палонны разгублена ўторкнуў у кучу патрушчаных руінаў лапату, каб яна нікому не замінала, і нерашуча пайшоў да немца.

— Русішэс швайн [1], — нецярпліва крыкнуў афіцэр, пакуль палонны падыходзіў да яго.

— Украінішэс швайн [2], — дзёрзка ўдакладніў Багдан Платонавіч, спыняючыся перад немцам і з горкаю іроніяй тлумачачы: — Яна болей пародзістая, бо выкармлена на чарназёме.

---

[1] Руская свіння.
[2] Украінская свіння.

— Вас загт эр?[1] — не разумеючы, што сказаў палонны, запытаўся афіцэр у перакладчыка.

Пакуль той з цяжкасцю перакладаў сказанае, твар афіцэра ад нецярплівасці наліваўся чырванню.

— Ты дыверсант, рэзідэнт? Ты хацеў атруціць нямецкага афіцэра? Чаму на іх выступіла ядавітая зелень? — аўтаматнымі чэргамі выкрыкваў ён за пытаннем пытанне і напаследак тыцнуў палоннаму газету з кілішкамі.

Багдан Платонавіч разгублена ўзяў яе абедзвюма рукамі, усё яшчэ не разумеючы, чым выкліканы афіцэраў гнеў.

Калі Ванька пераклаў тое, што выкрыкваў немец, палонны нарэшце трошкі сумеўся і пачаў нясмела апраўдвацца:

— Яны паляжалі ў вільгаці, таму і пазелянелі. Калі патроны пакінуць у вільготным месцы, яны адсырэюць так, што не выстраляць. — А потым, употайкі заўважыўшы, як пасля Ванькавага перакладу ягонага тлумачэння афіцэр паступова ўціхаміраваецца, хітравата ўсміхаючыся, дадаў: — Зробленая для ўжытку рэч не павінна ляжаць без справы. Кілішкамі трэба часцей карыстацца. Шнапс дэзінфіцыруе метал.

Трэба было бачыць, як па-рознаму рэагавалі на гэтую сцэну дарожны майстра і канваір з жалезным крыжам. З насупленага выразу майстра ўвесь час не сыходзіў цень неразумення. А вартавы пасля таго, як зразумеў, што адбываецца, насілу ўтойваў на твары ўсмешку.

Багдан Платонавіч тым часам вызваліў правае плячо з-пад лямкі рэчмяшка, разбэрсаў яго, пакорпаўся ўсярэдзіне і выняў кісет. Расшморгнуў яго і дастаў шматок сукна, абцярушанага ружаватым парашком. Нетаропка пачаў праціраць анучкай кілішкі, пасля кожнага густа абмокваючы суконку ў парашок. Кілішкі ўвачавідкі зазіхацелі. Калі ён працёр усе, хацеў адсыпаць трошкі парашку немцу і ўжо адарваў кавалак газеты. Але афіцэр апярэдзіў яго, сілком вырваў з рук кісет з анучкаю, забраў газету з кілішкамі і моўчкі пайшоў да легкавушкі. Усё гэта адбылося настолькі нечакана, што палонны не паспеў апамятацца. На душы ў яго зрабілася прыкра ад таго, што ён на імгненне паддаўся чалавечай слабасці і ўжо гатоў быў падзяліцца парашком з гэтым ненавісным тыпам. «Хай бы кілішкі, перад тым як з іх будуць піць, акісліліся нябачнай ядавітай зеленню, ад якой гэтыя вылюдкі патруціліся б, як птушкі». У маленстве ж ён чуў, што бывалі выпадкі, калі ад ядавітай зелені, якой акісляўся медны посуд, атручваліся людзі.

Але камандаю «ідзі працуй!» дарожны майстра вярнуў Багдана Платонавіча ў стан рэальнага існавання. Палонны вярнуўся на сваё месца і ўзяў у рукі лапату.

А вартавому з жалезным крыжам не спадабалася бесцырымонная выхадка афіцэра. Ён нават не паспеў зрабіць яму заўвагу, настолькі хутка той рэціраваўся, ад чаго вартавы толькі грозна нахмурыўся, нібы небасхіл перад навальніцаю.

Пасля таго, як Багдан Платонавіч вярнуўся да сяброў, вартавы, прагульваючыся па абочыне, не ўстрымаўся, каб не спыніцца каля іх і не пацікавіцца:

— Што за парашок ён адабраў? — і ўжо са спачуваннем у голасе параіў: — Не трэба было перад ім вымаць увесь.

Сіліч пераклаў запытанне і немцаву параду.

[1] Што ён кажа?

— Суконкі з кісетам шкода, — адказаў Багдан Платонавіч. — А парашок свайго вынаходніцтва. Шаруючы цагліну аб цагліну, яго можна назапасіць колькі хочаш.

Па меры таго, як Міхась перакладаў адказ палоннага, твар вартавога паступова прасвятляўся. Нарэшце канваір засмяяўся, у захапленні паківаў галавою, маўляў, ну й вынаходнік, і як бы нехаця пашыбаваў па абочыне.

З-за постацяў іншых палонных, што снаўдалі з насілкамі і мітусіліся з лапатамі, суседзям Багдана Платонавіча добра не відно было і на ладнай адлегласці не вельмі чутно, што там адбывалася з ім. Таму яны толькі ўзрадаваліся адыходу вартавога і хутчэй накінуліся з роспытамі аб гэтай прыгодзе.

Багдан Платонавіч расказаў пра ўсё.

— Так і падсвечнікі, як парашок з кісетам, адбярэ бясплатна які-небудзь злыдзень, — самотна прамовіў Казнадзей, выслухаўшы ягоны расказ.

— І тады ўся наша праца — кату пад хвост! — падтакнуў Ярмолік.

— Калі ў царкве плацяць за свечкі, дык як жа можна адбіраць падсвечнікі? Грэх адбіраць боскія прычындалы. Нават разбойнікі не пасмеюць зневажаць бога, — не то іранічна, не то сур'ёзна заспакоіў сяброў Хяндога.

— Дык то ж разбойнікі, а гэта — бандыты. Дый то ж боскія прычындалы! — не пагаджаўся Казнадзей. — А ў гэтых падсвечніках штосьці богазневажальнае з выгляду.

— Чаму? — насцярожыўся Хяндога. — Падсвечнік жа не прыбор для віна, а прадмет боскага ўжытку.

— Як ні круці, дык патрон застаецца патронам. Што ў ім боскае? А ў буйнакаліберным тым болей. Ды яшчэ са стрэляным капсулем, — дабрадушна пакепліваў Казнадзей. — Шыйка, расквечаная пялёсткамі, не аздабляе ягонага выгляду.

— Для былога салдата ён застаецца патронам, а для веруючага будзе падсвечнікам, — памяркоўна прымірыў абодвух суседзяў Ярмолік.

— Канечне, падсвечнікі мелі б болей унушальны выгляд, калі б на іх былі якія-небудзь боскія загагуліны ці фінціклюшкі, — пагадзіўся з Казнадзеевымі заўвагамі Хяндога. — Але што паробіш? Нічога ж не прыдумаеш.

— А калі выгравіраваць на іх той надпіс, што ў немцаў на спражках? — нясмела прапанаваў Сіліч, які з Леанідам чакаў, пакуль Багдан Платонавіч накідае насілкі. — Бог з намі! Усяго тры словы і літар нямнога.

— А што? Сапраўды нічога! — пасля кароткага роздуму адрэагаваў Хяндога. — Бог з намі! Адно слова «бог», а ўжо адразу напрошваецца свечка. Для падсвечніка ўпаўне падыдзе.

— А з кім бог? З тымі, хто страляў гэтымі патронамі, ці з тымі, хто загінуў ад іх куляў? — не ўстрымаўся і з'іранізаваў Казнадзей.

— Раз патроны стрэляныя, значыць, з тымі, хто імі страляў, — разважліва рассудзіў Хяндога. — З тымі, чыя справа справядлівая. Але цяпер нам не да гэтага. Важна раздабыць хлеб.

У лагеры Міхась і Багдан Платонавіч памаглі Хяндогавай тройні давесці да боскага выгляду блюзнерскія падсвечнікі. Нямецкімі літарамі ў тры радкі Сіліч вывеў алоўкам на кожным патроне: «Gott mit Uns!»[1] А Багдан Платонавіч паказаў, як выдзеўбаць кернам гэты надпіс. Не спяшаючыся, Ярмолік выгравіраваў яго.

Цяжэй было збыць вырабы. Але Міхась з Леанідам папрасілі вартавога, і той зноў памог палонным.

[1] Бог з намі!

За дзень па гравійцы праходзіла нямала грузавікоў і легкавушак. Некаторыя зрэдку спыняліся каля дарожнага майстра, які з перакладчыкам безупынку сноўдаў сярод палонных, ці каля вартавога з жалезным крыжам, што шпацыраваў па абочыне. У іх штосьці пыталіся афіцэры і шафёры, якія сядзелі ў кабінах.

З вялізнага грузавіка, што прыпыніўся каля вартавога, вылез мажны белабрысы фельдфебель ці унтэр-афіцэр са срабрыстай акантоўкаю на пагонах. Спачатку ён, мабыць, удакладняў дарогу, а пасля разгаварыўся з вартавым, і той, напэўна, параіў яму набыць памятны сувенір. За буханку хлеба немец купіў у палонных тры падсвечнікі.

— Дзешава аддалі! — пасля шкадаваў Ярмолік. — Можна было б узяць болей.

— За боскія прычындалы мы цану назвалі па-боску, — апраўдваўся Хяндога. — Паверхня трох патронаў ПТР ненамнога большая за паверхню гільзы ад саракапяткі. Так што шараваць пяском ці адно, ці другое — аднолькава. Ну, а надпіс на вазе для кветак разы ў тры даўжэйшы, чым на падсвечніку. Хай гэты белабрысы унтэр паліць у іх свечкі на памінках сваіх сяброў! Ці каб у ягонай Нямеччыне паставілі ў гэтых падсвечніках свечкі за спачын яго самога! Бач жа, на чужых харчах раз'еўся, як вяпрук!

Неўзабаве гандаль сувенірамі пачаў пашырацца. Галодныя людзі ўбачылі, што знайшоўся пралаз, праз які можна даставаць хлеб. Удалы пачын зрабіў Багдан Платонавіч. Астатнія толькі як маглі капіравалі і пераймалі яго працу. Нескладана было трошкі ўкараціць гільзу ад саракапяткі ці зверху рассячы і паадгінаць пялёсткамі шыйку буйнакалібернага патрона. Аб цагліну падраўноўваліся і абгладжваліся абсечаныя краі. У дадатак пры гэтым шараванні яшчэ атрымліваўся ружовы парашок, якім да зіхатлівага бляску начышчалася паверхня латуні. Той самы парашок, што вынайшаў Багдан Платонавіч і які адабраў у яго афіцэр.

Адвольна, самі па сабе ўстанаўліваліся цвёрдыя цэны на сувеніры: ваза для кветак або тры падсвечнікі каштавалі буханку хлеба.

Вядома, у вырабе гэтых рэчаў ніхто не мог угнацца за Багданам Платонавічам. Прычынай таму былі яго ўмелыя рукі, дый памагаў яшчэ абломак нажоўкі, знойдзены на складзе. З шырачэзных гаўбічных гільзаў і з буйнакаліберных патронаў ён па-ранейшаму рабіў прыборы для шнапсу, а з гільзаў ад 85-міліметровай зенітнай і ад 122-міліметровай карпуснай гарматы — прыгожыя попельніцы. Адпілоўваў дно гільзы і да абрэзаных і абгладжаных краёў яе, на роўных адлегласцях адну ад адной, прыклёпваў тры ўвагнутыя пласцінкі, на якія курцы маглі класці цыгаркі. А ў цэнтры, у адтуліну, што вяла да капсулы, замацоўваў арла з выгравіраванымі ў елачку крыллямі, якога зубілам высякаў з рэшты распілаванай латуні. За кожны такі выраб немцы давалі два боханы хлеба.

Чуткі пра гандаль сувенірамі разнесліся па навакольных вайсковых часцях. На гравійцы часцей сталі спыняцца грузавікі, з кузаваў якіх вылазілі нямецкія салдаты. Яны расходжвалі сярод палонных і пыталіся, хто з іх прадае сувеніры. Вырабы размяталіся нарасхват і падчыстую.

Сіліча здзіўляла, што немцы так ганяюцца за гэтымі прымітыўнымі сувенірамі, якія сам ён не ўзяў бы і задарма. «Мабыць, у іх побыце пашырана мяшчанская завядзёнка? А можа, заваёўнікі ласыя на чужое дабро?» Яму было дзіўна, што ніхто з пакупнікоў бясплатна не адбірае ў палонных вырабы. Ці немцы адзін перад адным саромеліся рабіць гэта і выстаўлялі напаказ сваю культурнасць, ці як заваёўнікі праяўлялі цярпімасць

і паблажлівасць да галоднай дармавой рабсілы? Вартавыя, што стаялі паабапал усцяж палосаў адчужэння, не звярталі ўвагі на бойкі гандаль: напэўна, як тылавікі, пачціва ставіліся да франтавікоў.

Бачачы, як ідзе ходкі тавар, многія палонныя, ужо не знаходзячы гільзаў ад супрацьтанкавых снарадаў, замянілі іх звычайнымі сямідзесяцішасціміліметровымі ад палкавых гарматаў. І ўжо нават не адсякалі шыйкі, а толькі выгравіроўвалі збоку надпіс ды надрайвалі выраб да бляску. У выніку таксама атрымліваліся своеасаблівыя вазы для кветак, праўда, хаця і шыракаватыя, але затое трохі завужаныя зверху.

Аднойчы, выдзёбваючы дату «1942» у надпісе на вазе, Сіліч упершыню звярнуў увагу на тое, што яна па напісанню зрокава вельмі падобна да 1242 года, калі адбылося Лёдавае пабоішча на Чудскім возеры. Як гэта ён раней не заўважыў такога? Аказваецца, ужо мінула ажно семсот гадоў з тае пары. За гэты час у жыцці змянілася прыкладна дзесяць пакаленняў. А далёкія нашчадкі псоў-рыцараў зноў хлынулі сюды, на гэтыя землі. У хлопца ўзнікла зларадная спакуса выдзеўбаць другую лічбу ў даце з загагулінаю ўнізе, каб яна была болей падобна на двойку. І замест «возера Ільмень» выгравіраваць «Peipus See» — «Чудское возера». Сувенір з такім надпісам будзе нагадваць немцам пра тую векапомную для нас і ганебную для іх гістарычную дату. Сваёй задумаю хлопец падзяліўся з суседзямі. Тым яна здалася таксама заманліваю, хаця выклікала ў каго пакепліванне, а ў каго — перасцярогу.

— Блышыны ўкус, — пацвердзіў Казнадзей. — Гэта ўсё адно, што выстаўляць дулю, трымаючы яе ў кішэні.

Багдан Платонавіч той наадварот трошкі насцярожыўся:

— Каб самім сабе не сапсаваць абедню. Канечне, солі на хвост нам яны не насыплюць, бо не ўстановяць, хто зрабіў такі надпіс. Але каб не знайшоўся дурань, які са злосці прыкрые гандаль вырабамі?

— Калі яны наперабой расхопліваюць тавар, ніхто ў спешцы не будзе разглядаць надпіс, — умяшаўся ў гаворку Хяндога, якому, відаць, імпанавала Міхасёва думка. — А як разгледзіць у сябе ў часці, дык пабаіцца паказваць іншым, а захавае далей або выкіне прэч.

— Галоўнае, у даце другую лічбу выдзеўбаць так, каб яна была падобна і на двойку і на дзевятку, — падтрымаў Хяндогу Леанід. — А мясцовасць у надпісе не мае значэння. Чудское возера не гэтак далёка ад Ільменя. Любая вайсковая часць магла дыслацыравацца паблізу аднаго і непадалёку ад другога.

Палонным карцела пазлараднічаць над сваімі гаспадарамі і хоць чымнебудзь насаліць ім.

Нібы старанны шкаляр, што слібізуе прописы, Сіліч настойліва практыкаваў руку ў напісанні загадкавай лічбы, каб яна адначасова была падобна і на двойку і на дзевятку. Закругленне ў верхняй палавіне яе атрымлівалася бездакорнае, горш выходзіла ў яго з ніжняй загагулінаю. Багдан Платонавіч са шкадаваннем наглядаў за марнымі стараннямі суседа, а потым, спачуваючы, сказаў, што паспрабуе сам падрабіць гэтую злашчасную загагуліну. І атрымалася яна ў яго няблага. Усе лічбы ў даце былі выгравіраваны глыбей, а загагуліна трохі мялей. Здалёку другая лічба выглядала дзевяткаю, але, калі ўважліва прыгледзецца да яе зблізку, яна здавалася двойкаю.

Злараднічаючы, суседзі час ад часу ўпотайкі рабілі шырпатрэбаўскія вазы з такімі надпісамі і пры масавым наездзе пакупнікоў, што расхоплівалі вырабы наперабой, збывалі іх без асаблівых цяжкасцей.

— Вядома ж, адсылаюць нашы вырабы ў сваю Нямеччыну,— пацвельваў суседзям Сіліч, задаволены сваёй выдумкаю.— Няхай гэтыя сувеніры напамінаюць іх сваякам не толькі пра сённяшні Усходні фронт, але і пра колішняе Лёдавае пабоішча.

Гаротнікі паступова працверазелі і адыходзілі ад стрэсавага становішча, у якім апынуліся ў фашысцкім палоне. Час ад часу збываючы сувеніры і атрымліваючы за іх нямецкі хлеб, яны адчулі, што фізічна здольны ўцякаць, але бачылі, што ўмовы для ўцёкаў неспрыяльныя. Яны не маглі выходзіць за ланцуг ачаплення. А кінуцца праз яго напралом было тое самае, што пайсці на верную смерць. На адкрытай мясцовасці ўцекачоў адразу скасілі б кулі вартавых. Нават у тых месцах, дзе каля гравійкі рос дробны хмызняк, ён быў выцераблены паабапал метраў на дзвесце. Кожны разумеў, што ўцёкі адсюль немагчымыя. Хутчэй можна ўцячы з якіх-небудзь работ, куды зрэдку салдаты бралі па некалькі палонных.

Хяндога з яго назіральнасцю і кемлівасцю бачыў усё гэта лепей за іншых. Ён добра вывучыў абставіны прымяняльна да навакольнай мясцовасці і адчуваў, што цяпер можна арганізаваць людзей на калектыўныя ўцёкі. Іх паднялі б і павялі за сабою дзесятнікі на чале сваіх дзесятак. Але для такога выступлення неабходна зброя. Хаця б некалькі пісталетаў і гранат. З імі можна было б заняць кюветы, нібы траншэі, і з укрыцця ўдарыць па вартавых, што стаяць на адкрытай мясцовасці. Такім чынам можна было б захапіць што-небудзь з іхняй зброі. А бяззбройным кінуцца на канваіраў — значыць падставіць палонных пад кулі, выправадзіць на верную смерць. Паабапал гравійкі дваццаць вартавых, у карабінах кожнага з іх па пяць патронаў. На кожнага палоннага — адна куля. Пабягуць людзі ў два бакі — турэмшчыкі іх сустрэнуць прыцэльным агнём ва ўпор, кінуцца ў адзін бок — будуць расстрэльваць і спераду, і ззаду. Не гравійка, а турэмны калідор, на якім корпаюцца з лапатамі проставалосыя прывіды і сноўдаюць з насілкамі здані ў драўляных калодках на нагах. Пад прымусам гаротнікі вымушаны людской бядою вымошчваць гэтую дарогу ў невядомасць.

Хяндога болей за іншых перажываў безвыходнасць становішча, хоць і стараўся не выдаваць гэтага. Яму было сорамна, што жанкі навакольных вёсак збіраюць для іх міласціну, вымушаны дзяліцца кавалкам хлеба з гаротнымі землякамі. Усе яго спадзяванні на наладжванне сувязей з цывільным насельніцтвам не апраўдаліся. Турэмшчыкаў не перахітрыш. Яны занадта асцярожныя: вопыт маюць немалы, што набылі ў сваёй Нямеччыне ў астрогах ды канцлагерах.

Адзінай аддушынаю ў беспрасветным жыцці палонных быў цяпер гандаль сувенірамі. Самім і смешна і грэшна было ад таго, што за лом, хай сабе і каляровага металу, ім перападае нямецкі хлеб.

Па меры таго, як па гравійцы павольна рухалася ватага расхрыстаных галодных людзей, кюветы паабапал апустошваліся падчыстую. Хяндога разумеў, што металалому хопіць ненадоўга. Дастаткова палонным, рамантуючы гравійку, прайсці ўвесь участак з канца ў канец — і запасы стрэляных гільзаў і парожніх буйнакаліберных патронаў скончацца. Неабходна было паклапаціцца, каб яны неяк папаўняліся. А папаўняцца яны маглі, канечне, толькі нашымі людзьмі, іх захадамі і турботамі. І зноў у Хяндогі зацеплілася кволае спадзяванне на штосьці заманлівае, а ў галаве варухнулася дзёрзкая думка, якою ён падзяліўся з Міхасём і Леанідам. Хяндога параіў хлопцам напісаць сялянам пасланне. У ім шчыра падзякаваць за падтрымку і сказаць, што палонныя цяпер з артылерыйскіх гільзаў і буйнакаліберных патронаў робяць сувеніры, якія немцы купляюць за хлеб. Папрасіць, што калі сяляне ўбачаць дзе-небудзь згрувашчаныя запасы непатрэбнай амуніцыі, каб збіралі яе і, едучы на працу, раскідалі па кюветах. Хяндога спадзяваўся на тое, што разам з такой амуніцыяй трапіць да палонных і якая-небудзь зброя. Вінтоўку ці ПТР жанкі, можа, і пабаяцца прывезці, а пісталет або гранату могуць падкінуць у кювет. Хяндога не сумняваўся ў тым, што, калі хлопцы папросяць вартавога з жалезным крыжам, той аднясе пасланне сялянам, якія працуюць на гравійцы.

На практыцы Хяндогава задума ажыццявілася значна прасцей, і хлопцам не прыйшлося пісаць ніякага паслання. Калі пра яго яны намякнулі канваіру з жалезным крыжам, той уважліва выслухаў іх, але нічога пэўнага не сказаў. А як толькі дарожны майстра авясціў абедзенны перапынак, вартавы сказаў Леаніду, што яны пойдуць да сялян. Ці то немец пабойваўся паслання як пісьмовага доказу, у якім невядома што напішуць палонныя, ці хацеў хутчэй выканаць іх просьбу?

— На, вазьмі з сабой вазу,— заспяшаўся Багдан Платонавіч, калі вартавы сабраўся весці Леаніда.— Пакажаш ім. Думаеш, яны надта ведаюць, якія тыя гільзы ды буйнакаліберныя патроны?

— Няхай падкідаюць у кюветы ўсё, што трапіць пад рукі,— незадаволена буркнуў Хяндога.— Нам усё спатрэбіцца.

Калі вартавы павёў Леаніда перад сабою, дарожны майстра не пайшоў за ім услед, а застаўся ў ланцугу ачаплення з канваірамі, якія распачыналі полуднік.

Суседзі ляжалі на схілах кювета, з нецярплівасцю чакаючы звароту свайго таварыша. Ім рупіла хутчэй даведацца, як справіцца ён з ускладзенай на яго місіяй. Ля сялян канваір з Леанідам затрымаліся нядоўга. Але калі вярнуліся адтуль, вартавы адразу не адпусціў хлопца, а папрасіў распаліць цяпельца.

— Ну, як твой паход? Ці ўвянчаўся поспехам? — запытаўся Хяндога, калі Леанід шуснуў у кювет.— А то ў нас лопнула цярпенне.

— Парадак! Усё як мае быць,— адказаў Леанід, вымаючы з кішэняў портак два невялікія акрайцы і падаючы адзін Хяндогу, а другі — Багдану Платонавічу.

— Усё растлумачыў? — цікавіўся Хяндога, разломваючы акраец на тры роўныя часткі.

— Усё.

— І вазу паказаў? — не цярпелася Багдану Платонавічу.

— Паказаў.

— Ну, тады парадак, І сапраўды: усё як мае быць,— супакоіўся Хяндога.

17

Назаўтра ў абед канваір з жалезным крыжам папрасіў Міхася распаліць яму цяпельца. Калі хлопец назбіраў галля і прысеў на кукішкі, адбіраючы сушняк на распалку, вартавы, што стаяў над ім, раптам прашаптаў:

— Міхель, Лео — юдэ?

Міхася настолькі збянтэжыла нечаканае пытанне, што ён апусціў дрыжачыя рукі, якія не патраплялі выбіраць тонкія сухія галінкі, і на імгненне зніякавеў.

— Ён — украінец. З Кіева. А што такое? — пасля вымушанай паўзы разгублена прамямліў хлопец.

— Даўгалыгі палонны ў кароткім шынялі выбраў момант і таямніча шапнуў мне, што Лео — юдэ. Асабіста мне ўсё роўна, хто ён — рускі, украінец ці юдэ. Але каменданту гэта не ўсё роўна. Брэс роднага брата прадасць. А на дзве залатыя каронкі Лео ён пагаліцца тым болей. Даўгалыгі палонны можа шапнуць Брэсу, што Лео — юдэ. Ты, Міхась, нічога не кажы Лео, хай ён не трывожыцца. А з таварышамі парайся, як пазбегнуць бяды.

Яшчэ змалку Міхась бавіў час у супольных гульнях з яўрэйскімі дзецьмі ў сваёй вёсцы і штодзённа бачыў, якія па-суседску шчырыя адносіны ў іх бацькоў з ягонымі бацькамі. Ні ў школьныя, ні ў студэнцкія гады хлопец ніколі не звяртаў увагі на тое, хто яго аднакласнікі і аднакурснікі па нацыянальнасці. Займаючыся першы год у педтэхнікуме, ён кватараваў у былых аднавяскоўцаў-яўрэяў, сціплых і простых людзей. Іх старэйшыя дзеці параз'язджаліся з дому і мелі свае сем'і. З бацькамі жыў толькі малодшы сын, Герка, што вучыўся ў шостым класе. Гэта быў несусветны вісус і свавольнік, які выкідваў такія конікі, што Міхасю неаднойчы прыходзілася чырванець. Бывала, набожныя гаспадары дадуць яму куру і пашлюць разам з Міхасём да разніка, каб той яе зарэзаў. Герка забярэцца ў куст, сам зарэжа куру і потым гуляе з Міхасём на беразе рачулкі, каб раней часу не вярнуцца дамоў і не выклікаць ніякай падазронасці ў бацькоў. Альбо, калі тых няма дома, возьме ды Міхасёвым салам на стале нашмальцуе з усіх бакоў бохан хлеба, са смехам прыгаворваючы: «Няхай ядуць трэфнае. Будуць здаравейшыя!»

Аднойчы праз ягоныя дурыкі Міхасю дасталося ад гаспадыні.

Седзячы на тапчане, хлопец рыхтаваў хатняе заданне, а Герка шумліва свавольнічаў побач.

— Сціхні ты, бандыцкая цура! — некалькі разоў пагражала з кухні гаспадыня.

Але вісус яшчэ мацней дурэў і не збіраўся супакойвацца. Нарэшце, калі свавольнік адчуў, што матчына цярпенне скончылася, ён паваліў Міхася, накінуў на яго прасцірадла, а сам борздзенька шмыгнуў пад тапчан. Разгневаная гаспадыня імкліва ўляцела ў пакой і, пакуль Міхась выблытаўся з-пад прасцірадла, пару разоў паспела агрэць яго чапялою. Праўда, як убачыла, што перад ёю не сын, а кватарант, пабялела, нібы палатно, і доўга не магла апамятацца, гэтак перажывала за сваю прамашку. Баялася, ці не пакалечыла хлопца. Міхась шкадаваў перапалоханую да смерці жанчыну. Яна даглядала яго, нібы клапатлівая маці.

На ўсё жыццё хлопцу запомніліся яўрэйскія стравы: смачная тушаная бульба з буйной каляровай фасоляй, селядзячны фаршмак, цымус і велікодная маца.

У педінстытуце Міхась пасябраваў з яўрэйскім юнаком Барысам. З ім яны вучыліся ў адной групе і ўсе чатыры гады займалі суседнія ложкі ў інтэрнатах. Барыс быў на тры гады старэйшы за Міхася і паспеў набыць некаторы жыццёвы вопыт, бо да інстытута працаваў электрыкам на Урале. Міхасю імпанавала сябрава сціпласць і стрыманасць. У гэтых адносінах яны нечым былі падобныя адзін да аднаго. Абодва па-сур'ёзнаму ставіліся да вучобы. Іх не спакушалі пустыя забавы і гулянкі.

Калі пад страхам смерці Міхась уцякаў з разбамблёнага Мінска і па дарозе завітаў да Барыса дадому, ад шматкіламетровага бегу ў яго адняліся ногі. Дзесяць дзён яны не згіналіся, спруцянелыя. Хлопец ляжаў у ложку, а Барысава маці адпойвала яго гарачым малаком.

Там абодва сябры добраахвотна пайшлі разам у войска, але іх разлучылі, бо, адпаведна ўзросту, узялі ў розныя часці.

Сіліч чуў, што нямецкія фашысты вынішчылі яўрэяў Германіі і цяпер знішчаюць іх ва ўсіх захопленых краінах. Але хлопец уяўляў сабе ўсё гэта неяк туманна, бо не бачыў на свае вочы. А тут раптам вартавы паведамляе яму страшную навіну пра таварыша, з якім ён паспеў зблізіцца ў няволі. Пагрозу, навіслую над Леанідам, Міхась успрыняў блізка да сэрца. Устрывожаны ёю, насілу распаліў вартавому цяпельца і ўвесь абедзенны перапынак перахваляваўся, не ведаючы, як паведаміць яе сваім таварышам, разам з якімі ў кювеце сядзеў Леанід. Толькі калі палонныя пачалі сноўдаць па гравійцы з лапатамі ды з насілкамі, Сіліч вычакаў зручны момант і па сакрэту перадаў трывожную вестку спачатку Багдану Платонавічу, а потым Хяндогу з Казнадзеем.

— Сволач даўгалыгая! Усіх апярэджвае выграбаць памыйніцу, а тут застаўся ні з чым, — вылаяў Вырвіна Багдан Платонавіч. — Зайздрасць заела, што Леанід некалькі разоў распальваў вартавому цяпельца. Думае, хлопцу перапала што-небудзь. Выдае свайго, каб самому выслужыцца. Небяспечны тып. Нябось, і гэты кароткі шынель яшчэ невядома якім чынам з чужых плячэй садраў!

Калі Міхась сказаў пра небяспечную навіну Хяндогу, той з'едліва заначыў:

— Не ведае камендант, каго прызначыць наглядчыкам. Чалавек сам напрошваецца, — і пасля некаторага роздуму дадаў: — Такога трэба абясшкодзіць, каб не натварыў бяды. Звычайна гэтыя тыпы баязлівыя. Прышчэмім яму язык.

«Канечне, адзінае выйсце з такога становішча — прышчаміць язык Вырвіну. Але якім чынам? — не разумеў Сіліч. — Солі ж на хвост яму не насыплеш. А запалохваць або ўпрошваць, каб ён не балбатаў лішняга — яшчэ болей рызыкоўна. Толькі сапсуеш усю справу. — Хлопец у думках праклінаў дзікунскія законы арыйцаў. — Адных яны вынішчаюць, другіх спрабуюць ператварыць у нявольнікаў, трэціх — плануюць анямечыць. Як быццам чалавек вінаваты ў тым, кім нарадзіўся на белы свет».

Шмат чаго перадумаў яшчэ хлопец, але ўсё роўна не ведаў, як выратаваць ад небяспекі сябра. Ён разумеў, што трэба неадкладна прымаць нейкія меры, але што рабіць канкрэтна, не цяміў. Ад гэтага яшчэ болей перажываў і хваляваўся за лёс таварыша. Заставалася толькі спадзявацца на Хяндогу, на ягонае ўмельства і знаходлівасць.

А ў таго, як на злосць, мусіць, таксама не надта вытанцоўвалася задума. Ва ўсякім разе, добрых пару гадзін Хяндога не гаварыў Міхасю ні слова. Хлопец пачаў ужо думаць, што Хяндога забыўся пра ўсё або таксама не можа знайсці ніякага паратунку. Нарэшце ў канцы рабочага дня, калі Багдан Платонавіч і Леанід з накіданымі насілкамі адышлі ад кучы патрушчаных руінаў, Хяндога шэптам спытаўся ў Міхася:

— У цябе захаваўся надпіс, што гравіраваць на вазах?

— Яго я адразу ж адарваў. А рэшту чыстай паперы збярог.

— Хто-небудзь бачыў, як вартавы перадаваў яе табе?

— Наўрад. Ён перадаў яе разам з запальнічкаю, калі я распальваў яму цяпельца, — не разумеў Міхась, да чаго хіліць размову Хяндога.

Якраз у гэты момант вярнуліся з парожнімі насілкамі Леанід і Багдан Платонавіч, і гаворка паміж Міхасём і Хяндогам абарвалася.

Як толькі Міхась нетаропка накідаў ім патрушчаныя руіны і абодва напарнікі адышлі зноў, Хяндога, накідаючы насілкі Ярмоліку з Казнадзеем, паціху сказаў:

— Канечне, алоўкам карыстацца рызыкоўна. Многія маглі бачыць, як мы на гільзах рабілі ім надпісы. А чарніла і днём з агнём не знойдзеш.

— У вартавога можа быць самапіска,— нечакана знайшоўся Міхась.

— Спытайся. Калі ёсць, папрасі на дзень. Скажы, што яна патрэбна, каб ратаваць сябра. Раз вартавы паведаміў пагрозлівую вестку, значыць, баяцца яго няма чаго. Толькі скажы, каб ён перадаў самапіску непрыкметна.

Сіліч не ўяўляў, што задумаў Хяндога. Але паслухмяна выканаў ягонае даручэнне. Назаўтра, калі канваір паклікаў яго распальваць цяпельца, хлопец даведаўся, што ў вартавога сапраўды ёсць самапіска. Міхась чыстасардэчна прызнаўся, чаму цікавіцца ёю, і папрасіў, каб той захапіў яе на працу і незаўважна перадаў яму. На наступны дзень вартавы прынёс хлопцу самапіску.

Якраз назаўтра быў выхадны. Як па заказу, дзень выдаўся пагодлівы, сонечны. Многія палонныя бавілі час у двары лагера, кожны заняты чымнебудзь сваім.

Хяндога ўпотайкі ўзяў у Міхася самапіску і рэшту чыстага аркуша паперы, а хлопца папрасіў, каб ён з Леанідам затрымаўся на двары. Надзейна заслонены з бакоў Казнадзеем, Ярмолікам і Багданам Пятровічам, Хяндога, не кажучы нікому ні слова, лежачы на пустых нарах, наспех штосьці напісаў на паперы і разам з самапіскаю борздзенька схаваў у кішэню. Ніхто з напарнікаў не бачыў, што ён рабіў пасля. Яны толькі ведалі, што Хяндога аддаў Міхасю самапіску, якую той вярнуў вартавому. Але праз дзень-другі яны ўсе заўважылі, што Вырвіна нібы падмянілі. Ён прыціх, стаў сумны і насцярожаны. Стараўся быць толькі там, дзе збіралася шмат палонных. Як быццам пабойваўся заставацца ў пакоі на адзіноце.

— Чым ты гэтак напалохаў яго?— пацікавіўся ў Хяндогі Міхась, калі побач не было Леаніда.

— Запіскаю, што паклаў у кішэню яго шыняля.

— А што ты напісаў у ёй?

— Папярэдзіў, што калі не будзе трымаць язык за зубамі, дык у прыбіральні ўтопім у дзярме.

«Добра, што я тады не сапсаваў той аркуш паперы: не накрэмзаў на ім запіску мацеры,— нарэшце супакоіўся за Леанідаў лёс Міхась.— Ну што з таго, што спачатку на хвіліну абрадаваў бы яе тым, што я жывы? Затое пасля, праз маю гаротную долю, толькі асудзіў бы яе на штодзённыя пакуты. Дый яшчэ гэтак асароміў бы старога бацьку, абняславіў ягоную сівізну, расчараваў ягоныя спадзяванні. А Хяндога, бач, пагражаючы суровым прысудам, нягодніка паставіў на месца. Адна і тая ж папера, а што значыць, калі яе скарыстаць з розумам?— І раптам увесь яго твар ажно перакрывіла незадаволеная ўхмылка, калі ўспомніў, як некалі Паўло хаваў у кішэню прадажную газету, а Міхась тады нават не западозрыў, навошта яна яму, і падумаў зусім пра іншае.— Таксама адна і тая ж газета, а выкарыстаць яе можна было па-рознаму».

18

З таго дня, калі камендант загадаў паклікаць з лагера Паўла і выправадзіў яго на працу разам з усімі палоннымі, той фактычна стаў звычайным наглядчыкам. Цяпер яму не патрэбна была нямецкая мова. Замест падручніка ён вымушаны быў, як парадзіў дарожны майстра, узяць у рукі кій. Толькі з майстрам Паўло зрэдку і перакідваўся нямецкімі словамі, каб на практыцы не забываць вывучанага. Адчувалася, што вартавы з жалезным крыжам ігнаруе Паўла, бо ніколі не падыходзіць і не размаўляе з ім.

Паўло расходжваў сярод палонных надзьмуты і пакрыкваў на тых, што адлыньвалі ад працы. Багдана Платонавіча і Міхася стараўся зусім не заўважаць, абыходзячы іх далей. Мусіць, саромеўся былых суседзяў, таму і пазбягаў трапляць ім на вочы. А тыя, у сваю чаргу, таксама не звярталі на яго ўвагі. Яшчэ пасля той вар'яцкай прапановы, якую ён зрабіў тады Міхасю, каб штосьці напісаць сумесна ў фашысцкую газету, Паўло стаў для хлопца чужы. Цяпер, пасля таго, як ён узяў кій і стаў наглядчыкам, у Міхася Паўло выклікаў агіду. Міхасю было прыкра ўспамінаць, што ён быў знаёмы з гэтым чалавекам і нават еў з ім з аднаго кацялка. У Багдана Платонавіча даўно перабалела сэрца за паводзіны земляка, і ён таксама нічога не казаў і не ўспамінаў пра былога суседа. Як быццам таго ніколі не было побач і Багдан Платонавіч не ведае пра ягонае існаванне.

Таму на гэты раз для Міхася і Багдана Платонавіча было зусім незразумелым тое, што адбылося з Паўлом.

Раніцою, перад тым як вартавыя павінны выганяць палонных на працу, да лагера пад'ехаў крыты брызентам грузавік, з кабіны якога вылез афіцэр, а з кузава — два аўтаматчыкі. Палонныя разумелі, што салдаты возьмуць з лагера нявольнікаў на нейкія работы. Усе затаілі дыханне ў чаканні, каму выпадзе трохі шчаслівейшы лёс. Кожны спадзяваўся на тое, што там чым-небудзь пажывіцца, а самае галоўнае — можна ўцячы.

Міхась заўважыў, што афіцэр і салдаты апрануты не ў звычайную агульнавайсковую форму. «Мабыць, нейкі іншы род войск,— думаў ён, разглядаючы аўтаматчыкаў, што чакалі распараджэння афіцэра, які размаўляў з камендантам.

— Паўль, ком хэр!— раптам паклікаў Брэс.

Паўло паслухмяна падбег і выцягнуўся на ўвесь рост.

Камендант спачатку штосьці запытаўся ў яго, а потым аддаў нейкі загад. Паўло на момант затрымаўся, штосьці абдумваючы, а потым паспешліва кінуўся ў гурт палонных, што яшчэ не выстройваліся ў калону. Разгублена паштурхаўся сярод іх, адшукаў вачамі Багдана Платонавіча з Міхасём, падышоў бліжэй і, ні да аднаго не звяртаючыся па імю і ні аднаму не гледзячы ў вочы, суха сказаў:

— Абодва ідзіце да каменданта.

Суседзі ад нечаканасці зніякавелі. Яны не чакалі такога ад Паўла. Абодва збянтэжана пераглянуліся і пайшлі да Брэса. Але камендант нават не глянуў на іх. А афіцэр паказаў рукою, каб аўтаматчыкі залазілі ў кузаў. Калі тыя выканалі ягоную волю, ён загадаў абодвум палонным таксама залазіць туды. Аўтаматчыкі ўселіся на лаву, спінамі да кабіны, а палонным загадалі сядаць на дно кузава, спінамі да задняга борта.

«Гэтак нас яшчэ не вазілі,— мільганула ў Міхасёвай галаве.— Мабыць, на выпадак чаго, каб смела страляць ва ўпор, а не паласнуць аўтаматнай чаргою па кабіне, дзе сядзяць афіцэр з шафёрам. З дна кузава, у сядзячым становішчы, не выскачыш праз борт».

Хяндогава тройня таксама насцярожылася, калі пачула, што Паўло паклікаў Міхася з Багданам Платонавічам да каменданта. «Мабыць, на-

гляднык выдаў, што Міхась ведае нямецкую мову,— падумаў Хяндога.— Куды ж іх павязуць?»

Многія палонныя прагнымі позіркамі, у якіх былі не то зайздрасць, не то роспачнае захапленне, правялі Міхася з Багданам Платонавічам, што залезлі ў кузаў грузавіка і паехалі да лагера. Гэтакім паглядам адзін жабрак праводзіць другога, мяркуючы, што таму дастанецца багацейшая міласціна.

Багдан Платонавіч і Міхась уздыхнулі з палёгкаю, калі грузавік павёз іх да лагера. У абоіх зацеплілася нейкае спадзяванне на паратунак. «Куды яны могуць везці нас? — думаў кожны з іх сам сабе.— Вядома ж, на нейкія работы. Можа, у вайсковую часць пілаваць дровы пры кухні? Адтуль уцячы лягчэй. Салдатаў ашукаць прасцей, чым турэмшчыкаў на гравійцы».

Але разам з тым кожнага з іх здзіўляў сённяшні ўчынак былога суседа. «Чаму менавіта нас, а не каго-небудзь іншага Паўло вылучыў з усіх палонных?»

Багдану Платонавічу здавалася, што былы сусед раздобрыўся, каб Міхасю па знаёмству, а яму па-зямляцку зрабіць палёгку ў паднявольным жыцці. А Сіліч наадварот не дапускаў такога ў сваіх думках. Ён лічыў, што Паўло вылучыў з гурту яго толькі таму, што Міхась разумее па-нямецку. Па-першае, афіцэр мог папрасіць у каменданта менавіта такога палоннага. А па-другое, Паўло ў душы не хацеў, каб гэтакі сведка, які ведае яго як аблупленага, быў побач. Калі Міхась з Багданам Платонавічам і ўцякуць, Паўло ж не будзе адказваць за гэта перад камендантам. Уцякуць жа яны ад аўтаматчыкаў, а не з-пад нагляду Паўла. Адным махам ён адначасова заб'е двух зайцаў: хутчэй пазбавіцца ад непатрэбных сведкаў і разам з тым застанецца ў іхніх вачах дабрадзеем. Адным словам, і козы будуць сыты і сена будзе цэлае. «Не мог жа камендант загадаць Паўлу вылучыць з натоўпу менавіта нас,— апраўдваў Міхась свае здагадкі.— Мы яшчэ не паспелі насаліць Брэсу так, каб ён запомніў нас у твар або ведаў нашы імёны. А Паўлу ў косці ўеліся. Ён будзе адчуваць сябе значна вальней, калі яму ўдасца справадзіць нас куды-небудзь у іншае месца».

Абодва яны сядзелі моўчкі пад накіраванымі на іх дуламі аўтаматаў і пад пільнымі позіркамі невядомых ахоўнікаў. Яны былі маладжавыя па ўзросту і бялявыя з выгляду. Напэўна, бялявасць яшчэ болей адцяняла і выразней падкрэслівала срабрыста-блакітнаватая форма з гэткімі ж пілоткамі на галовах і з чорнымі аўтаматамі ў загарэлых руках. «Дэсантнікі? Ці, можа, аэрадромная ахова? Лётчыкі ж звычайна — афіцэры. Дый з пісталетамі, а не з аўтаматамі».

Па тым, як часта і дробна ўздрыгваў зад кузава, дрогка трасучы абодвух палонных, Міхась і Багдан Платонавіч адчувалі, што грузавік хутка імчыць па гравійцы. Седзячы спінамі да задняга борта, ім не відно было, дзе яны праязджаюць. Хаця аўтамашына везла іх у невядомасць, абодва яны спадзяваліся на штосьці лепшае. Ад гэтага адчування на іх тварах пакутлівы одум змяняла імгненнае прасвятленне. Багдана Платонавіча суцяшала тое, што на зацененых абліччах гэтага не разгледзяць аўтаматчыкі.

Па аднастайным мяккім уздрыгванні, якое прадаўжалася з паўгадзіны, адчувалася, што грузавік увесь час імчыць па гравійцы. Пазней яго колы цвёрда застукалі па бруку. Неўзабаве аўтамашына спынілася і гучна прасігналіла. Але аўтаматчыкі не збіраліся ўставаць з лавы. Чутно было, як наперадзе за кабінаю са скрыпам адчынілася цяжкая брама. Грузавік запаволена праехаў трохі далей і спыніўся. А аўтаматчыкі загадалі палонным вылазіць і ўсталі самі.

Сіліч падняўся з дна кузава, павярнуўся і, перш чым пералазіць праз борт, акінуў позіркам кругагляд, наколькі відаць было з-за брызенту. Хлопцу здалося, што грузавік заехаў усярэдзіну нейкай цытадэлі, са складскімі памяшканнямі і старадаўняй сцяною, у якой адразу ж зачынілася масіўная брама.

— Сафія! — выдыхнуў Багдан Платонавіч, калі вылез з кузава і вочы яму асляпіў зыркі купал сабора, што ўзвышаўся спераду злева ад грузавіка, які рушыў з месца пасля таго, як з кабіны вылез афіцэр.

«Дык вось куды яны прывезлі нас! У Наўгародскі крэмль»,— цяпер зразумеў Міхась, жмурачыся ад яркага купала, што асвятляўся промнямі, якія падалі аднекуль з-за крамлёўскай сцяны. Над ёю яшчэ не паднялося сонца, і хлопец зябкавата пацепваў плячамі ці то ад настоенай за настылымі сценамі свежасці, яшчэ не прагрэтай промнямі, ці то ад могільніку з белымі крыжамі, у напрамку якога палонных павялі аўтаматчыкі з афіцэрам.

На вызваленай ад ворагаў зямлі Міхасю ўжо даводзілася бачыць такія могільнікі з неакоранымі бярозавымі крыжамі і нахлабучанымі на іх нямецкімі каскамі. Таму яму здалося, што нашчадкі тэўтонаў у адплату за кожнага забітага свайго салдата спецыяльна помсцяць нам, для магільных крыжоў ссякаючы толькі бярозы. Гэтае дрэва чамусьці было для яго сімвалічным увасабленнем усяго славянскага. Яму здавалася, што менавіта таму ў нас фашысты і высякаюць падчыстую бярозавыя гаі. Ад злосці яны дайшлі да нечуванага кашчунства: апаганілі святыню славян — зрабілі свой могільнік перад Сафійскім саборам і помнікам тысячагоддзя Расіі. Сіліч адразу ж пазнаў гэты помнік, як толькі абрысы яго вынырнулі з-за зеляніны бухматых дрэваў. З выгляду ён чамусьці нагадаў хлопцу абеліск з пазалочанымі фігурамі, што ў сярэдзіне мінулага стагоддзя быў адліты з чыгуну і ўстаноўлены на цэнтральнай плошчы Полацка ў гонар воінаў, якія загінулі ў 1812 годзе пры вызваленні горада ад французскіх захопнікаў. Хаця Міхась бачыў той абеліск усяго некалькі разоў, калі прыязджаў з бацькам у райцэнтр, але запомніў яго назаўсёды. Пазней юнака глыбока абурала, што ў трыццатыя гады абеліск зруйнавалі. Як маглі зрабіць такое святатацтва свае невукі, калі навокала ўсё нагадвала пра векапомныя гістарычныя падзеі? І двухпавярховы будынак былой кульнеўскай настаўніцкай семінарыі, які заняў іх педтэхнікум, і вулка направа, міма такога ж будынка ваеннага штаба і касцёла ўніз паўз вал Івана Грознага, на Чырвоны мост праз Палату. Мост гэтак названы ў памяць ахвяраў салдат і народных апалчэнцаў, якія з крывавымі баямі ўвайшлі па ім у горад і пачалі вызваляць ад французаў беларускую зямлю. Тым болей, што і адважны Кульнеў загінуў у бітве непадалёку ад Полацка.

У маленстве хлопец падрабязна чытаў у дарэвалюцыйным падручніку «Сейбіт», як выглядае помнік тысячагоддзя Расіі, і падоўгу разглядаў яго на пажоўклых малюнках. Цяпер ужо наяве, як некалі ў кнізе, апаясаны двума радамі людскіх барэльефаў, на самай вяршыні з крыжам, анёлам і ўкленчаным чалавекам, ён сапраўды нечым падобны і на шапку Манамаха, і на вялізны звон. Набліжаючыся да помніка, Міхась убачыў, што на зямлі каля яго адпачываюць людзі.

— Стойце! — невядома каму, аўтаматчыкам ці палонным, загадаў

афіцэр — і тыя, і другія спыніліся. — Пачакайце, пакуль я вярнуся, — скамандаваў ён і пайшоў у супрацьлеглы ад сабора бок.

«Усё адно як назнарок пакінуў нас тут, каб мы бачылі, што яны вытвараюць», — падумаў Міхась, калі разгледзеў каля помніка паздыманыя з яго чалавечыя фігуры, у беспарадку раскіданыя навокала.

Як быццам стомлены ў бітве, пад цяжарам даспехаў і кальчугі, толькі на імгненне прылёг Аляксандр Неўскі, не выпускаючы з рук меч. На яго́ным ілбе, нібы кропелькі поту, паблісквала ранішняя раса. Паводдаль, неразлучныя адзін з адным і пасля смерці, ляжалі побач Мінін і Пажарскі. Першы, трымаючы шчыт, а другі — цяжкі меч.

На Міхасёвы вочы накаціліся слёзы. Каб не выдаць Багдану Платонавічу сваёй слабасці, хлопец павярнуў галаву і пачаў аглядаць сцены сабора. Абшарпаны і падзяўбаны кулямі, з выгляду ён адрозніваўся ад беласнежнай Полацкай Сафіі. У той сцены — зламаныя плоскасці прамавугольнікаў, а ў гэтым яны — паўкруглыя, авальныя. Аточаная крамлём і навакольнымі памяшканнямі, Наўгародская Сафія здалася Міхасю прысадзістаю, у той час як Полацкая, на строме, непадалёку ад Заходняй Дзвіны, выглядала ўзнёслаю ўвысь.

Хлопцу прыгадалася, як яны студэнтамі любілі гуляць вакол яе ў прыгожым скверы з клумбамі духмяных кветак. Туды ад іхняга педтэхнікума падаць рукою: толькі перасячы пляц ды прайсці міма Мікалаеўскага сабора і кадэцкага корпуса. Мінула ўсяго чатыры гады з тае пары, а здаецца, як даўно было ўсё гэта!

— Няўжо яны прывезлі нас разбіраць гэты помнік? — абарваў Міхасёвы ўспаміны шэпт Багдана Платонавіча. — Але ж каля яго няма ніякіх рыштаванняў.

— Можа, прымусяць падымаць на грузавік паскіданыя фігуры? — няўпэўнена прашаптаў Міхась.

— Дваім не пад сілу, — зноў зашаптаў Багдан Платонавіч. — Для гэтага яны прыхапілі б сюды болей палонных.

— Маўчаць! — раптам гыркнуў аўтаматчык, які яшчэ здалёк заўважыў, што сюды вяртаецца афіцэр з нейкім другім вайскоўцам у такой жа форме.

Калі яны падышлі бліжэй, Міхась па шырокіх лампасах на брыджах і па ўвагнутай сядлом тулії на фуражцы другога афіцэра здагадаўся, што ў таго генеральскі чын.

— Мне сказалі, што адзін з вас ведае нямецкую мову, а другі па прафесіі — дахаўшчык ды яшчэ і майстра залатых спраў, — з адчужанай пагардаю па-нямецку звярнуўся да палонных высокі чын. — А ў майстра высокага класа з такім дасведчаным падручным і праца павінна быць ганаровая! — і пасля кароткай паўзы здзекліва дадаў: — Праўда, перш чым даверыць вам золата, я пагляджу, як вы паздзіраеце з купала пазалочаную бляху. — І жэстам рукі ён даў знак афіцэру, каб той прасачыў за выкананнем яго́нага задання, а сам нетаропка пайшоў назад туды, адкуль толькі што прыйшоў.

Афіцэр перадаў аўтаматчыкам невялікі саквояж, які прынёс адтуль, куды хадзіў па высокага чына.

— Што ён загадаў? — на хаду насцярожана прашаптаў Багдан Платонавіч, калі афіцэр і аўтаматчыкі павялі палонных да сабора.

— Здзіраць пазалоту з купала, — з горыччу і прыкрасцю ў голасе адказаў Міхась, які ўжо зразумеў, што справа паварочваецца такім бокам, калі можна размаўляць услых, а не перашэптвацца.

Багдан Платонавіч нічога не адказаў, нават нічым не выдаў свайго хваля́вання.

Сіліч палахліва глянуў на купалы сабора, і яго самотны позірк стаў недаўменны ад таго, што ён убачыў. Зверху на галоўны купал была надзета крыжавіна лесвіцы, яму былі бачны толькі тры канцы прыступак, што спадалі кудысьці на дах. «Зноў злашчасная крыжавіна, як тая з рučніком на дне каша з хлебам, які прывозілі жанкі, — мільгнула ў яго прыкрая думка. — Мусіць, да скону наканавана ў жыцці несці гэты крыж». З даху да зямлі звісала лесвіца, што, напэўна, была прымацавана да асновы бакавога купала. Міхасю міжвольна прыгадаўся той малюнак, што ўявіўся тады, калі ён упершыню здалёк убачыў за крамлёўскімі сценамі Наўгародскую Сафію. Чатыры віцязі абступілі і падтрымліваюць пятага ў залатым шаломе, высокага волата, які знясілеў у бітве. Хлопец адвёў позірк направа, але ў вочы кінулася масіўная шыбеніца, усё адно як спецыяльна ўзведзеная для пяцярых асуджаных. «Званіца, з якой паздымалі званы, ці што? — падумаў ён. — Тады, здалёк, я не здагадаўся, што гэта. На ёй каты збіраюцца вешаць пяцярых віцязяў пасля таго, як мы здзяром з галавы волата залаты шалом. Фашысты хочуць зрабіць і нас сваімі памагатымі. Цікава, як люфтвафаўцы ўзвалаклі і надзелі на купал крыжавіну лесвіцы? Мабыць, назіральнік апусціў яе з паветранага шара. Калі на фронце немцы падвешвалі ўгары надзьмуты каўбух з назіральнікам, каб карэкціраваць артабстрэл, дык тут і пагатоў маглі выкарыстаць яго».

Настрой у хлопца пагоршыўся. Ногі адзеравянелі, не згіналіся ў каленях і адмаўляліся служыць. Ён напружваў сілы, каб перастаўляць іх. Яму здавалася, што ён ужо не здолее прайсці нейкую сотню метраў. Хлопец занепаў духам і ў думках пачаў вінаваціць ва ўсім Паўла. Цяпер ён не сумняваўся ў тым, што іх з Багданам Платонавічам падвёў пад манастыр Паўло. Генерал мог даручыць афіцэру знайсці ў лагеры дахаўшчыка і палоннага, які разумее па-нямецку. Калі афіцэр сказаў пра гэта каменданту, Брэс, напэўна, тады і паклікаў Паўла дый загадаў яму знайсці такіх палонных. А Паўлу нечага было шукаць іх, бо ён жа ведаў, што Багдан Платонавіч — дахаўшчык, а Міхась разумее нямецкую мову. Хто ж акрамя Паўла мог сказаць, што Багдан Платонавіч — майстра залатых спраў? Жадаючы заслужыць пахвалу каменданта, Паўло сваім веданнем палонных казырнуў перад афіцэрам, а той, каб выслужыцца перад генералам, у сваю чаргу таксама гэтак ахарактарызаваў яму Багдана Платонавіча.

Палонных падвялі да сцяны, паўз якую з даху звісала лёгкая вяровачная лесвіца.

— Здымай рэчмяшок, і разувайцеся! — загадаў афіцэр.

Міхась зняў з плячэй рэчмяшок і паклаў яго на зямлю. Палонныя прыселі, каб разуцца. Калодкі, вядома, можна было зняць стоячы, але ж трэба было разбэрсаць завязкі портак, каб разгарнуць верхнія канцы анучаў.

— Шнель! — выкрыкнуў афіцэр і болей лагодным тонам сказаў аўтаматчыку, што трымаў саквояж: — Дай ім інструмент.

Той раскрыў баул, выняў адтуль два брызентавыя паясы і аддаў палонным. На паясах матляліся металічныя ланцужкі з зашчапкамі. Міхась бачыў, як такімі паясамі некалі прышчэпліваліся да слупоў сувязісты, што няўклюднымі кіпцюрамі ўзбіраліся ўгару і закручвалі там крукі, навінчвалі ізалятары і прывязвалі правады. Услед за Багданам Платонавічам падпяразваючы пояс, ён разгублена глядзеў, як аўтаматчык дастаў з

баула брызентавы канверт, разгарнуў яго і, кладучы на зямлю, холадна прамовіў:

— Хай самі выбіраюць, што ім патрэбна.

Сіліч утаропіўся ў канверт, з вузенькіх кішэнек якога тырчалі пласкагубцы, адвёрткі, абцугі, прабойнікі. Ці таму, што паверхня іх паблісквала, як адпаліраваная, ці ад таго, што яны былі разнастайных памераў, яму чамусьці ўявілася, як гэтымі інструментамі фашысты зрываюць з пальцаў сваіх ахвяраў пярсцёнкі і выдзіраюць са сківіцаў залатыя зубы.

— Варушыцеся! — прыспешваў афіцэр.

Багдан Платонавіч нетаропка, але з годнасцю выбраў з канверта двое абцугоў і двое пласкагубцаў, большыя паклаў у кішэню портак, а меншыя перадаў Міхасю. Хлопец нерашуча ўзяў інструмент і ледзь патрапіў ім у кішэні, настолькі дрыжалі яго рукі.

— Лёс! — прыкрыкнуў афіцэр. — Толькі лезьце па адным!

«Мабыць, не ўпэўнены, што дваіх вытрымае лесвіца? — зларадна падумаў Міхась. — Нябось, клапоціцца не за наша жыццё. Баіцца, каб не сарвалі генералава заданне».

Багдан Платонавіч, як быццам дражнячы афіцэра, дэманстратыўна папляваў на далоні і, марудзячы, пацёр іх адна аб адну. Потым учэпіста абшчаперыў вяровачныя бакі лесвіцы і павольна палез угару. Лесвіца разам з ім злёгку пагойдвалася то бліжэй да сцяны, то далей ад яе, але чым вышэй ён падымаўся па ёй, тым пагойдванне суцішалася. Толькі ў Міхасёвых грудзях усё мацней і мацней калаціласа сэрца. Хлопец палахліва назіраў за суседам, што нетаропка караскаўся ўгару. У самым версе сцяны Багдан Платонавіч затрымаўся, ці то пераводзячы дыханне, ці то навобмацак абшчаперваючы над карнізам нябачныя вяроўкі, потым падняўся яшчэ на адну прыступку, павольна перагнуўся на дах і, нязграбна падцягваючы ногі, знік з вачэй. Зверху адразу ж пачуўся раскацісты пошчак, мусіць, ад зыбання пад яго рукамі і каленямі даху. Гэты пошчак гулка адазваўся ў хлопцавых вушах, прыглушаючы афіцэраў выкрык: «Лёс!»

Сіліч нехаця ўзяўся за вяроўкі, насілу падняў босую нагу на ніжнюю прыступку, з цяжкасцю адарваўся ад зямлі і павіснуў у паветры. Ад таго, што яго рукі і калені дрыготка трымцелі, лесвіца пад ім пагойдвалася ўбакі і хадзіла хадуном. У яго сярэдзіне штосьці абарвалася, нібыта калісьці на арэлях, якія ў сараі моцна разгушкалі старэйшыя хлопцы. Цяпер на арэлях смерці яму прыгадаліся вясновыя арэлі маленства, што гушкаліся на бэльцы пад павеццю, прыкметна пагойдваючы яе страху. Міхась марудна караскаўся ўгару, а сонца наадварот падымалася хутчэй. Вось яно выглянула з-за будынкаў, перад светам асвятліла хлопца, як злачынцу, адлюстроўваючы сваімі промнямі на сцяне яго пачварны цень і агідную лесвіцу. І кожная пераадоленая прыступка яе на адну ступеньку набліжала яго да злачынства. Цяпер, быццам на экране, ён быў на віду перад вокнамі будынкаў, перад дрэвамі і перад сівымі помнікамі гэтага свяшчэннага месца паломніцтва.

Хлопца з ног да галавы абдало халодным потам. Кружылася галава. Каб не зваліцца, ён стараўся не глядзець уніз, але яго скасавураны позірк палохаўся ўласнага нязграбнага ценю, які марудна поўз па сцяне. Лез Міхась сапраўды запаволена, бо немцы знізу загалёкалі на яго, як на спалоханую малпу, якую ўзагналі на рэі парусніка, а яна не ведае, што рабіць, і то разгублена караскаецца ўгару, то спыняецца на месцы.

Калі галёканне суціхла, зверху, быццам запозненае водгулле яго, даляцеў пранозлівы крык:

— Цэж мій Кыіў! Дніпро-Славутыч і Подол! Даруй мэні, пробач, Софыя!

А потым з аглушальным шоргатам-звонам зноў раскацiста забарабаніў дах ды непадалёку ад Міхасёвага ценю імкліва мільгнуў па сцяне другі няўклюдны цень, ад якога хлопец ажно скалануўся і адначасова пачуў, як унізе штосьці глуха чмякнулася.

Інтуітыўна Сіліч адчуў, што нешта здарылася, і разгублена застыў на лесвіцы ў стане адлучанасці і здранцвення. Нават не зрэагаваў на каманду: «Злазь уніз!», якую двойчы падаў афіцэр. Толькі кароткая аўтаматная чарга, якою міма яго паласнуў салдат, вывела хлопца з шокавага стану і выкрык аўтаматчыкаў: «Злазь назад!» нарэшце прымусіў заварушыцца і крануцца з месца. Цяпер ён зразумеў, што здарылася штосьці непрадбачанае, калі яму загадваюць злазіць. Але злазіць уніз было яшчэ цяжэй, чым падымацца ўгару. Чым даўжэйшы адрэзак лесвіцы вызваляўся зверху, тым болей ён разгойдваўся пад нагамі хлопца, разгушкваючы пад ім яе вольны хвост. А Міхась па-ранейшаму пабойваўся глядзець уніз і таму навобмацак нагамі з цяжкасцю траплаў на разгойданыя прыступкі. Яму здавалася, што ён злазіў цэлую вечнасць. А калі сышоў з лесвіцы і, паварочваючыся, убачыў на доле нерухома распластанае цела Багдана Платонавіча, не выпусціў з рук вяроўку, бо адчуў, як настылы дол апаліў босыя падэшвы і ўсё вакол пайшло кругам, нібы яго рушыла з месца карусель. Ён заплюшчыў вочы і, мусіць, паляцеў бы потырч, калі б выпусціў з рук вяроўку. Устаяў на нагах толькі таму, што прытрымаўся за яе.

— Абувай клюмпы і забірай рэчмяшок! — сярдзітым сабачым гырканнем здаўся яму нямецкі загад, які скалануў яго і прымусіў расплюшчыць вочы. Няўцямным позіркам хлопец абвёў абодвух аўтаматчыкаў, не разумеючы, каторы з іх гэтак гыркнуў. Афіцэра з імі не было. Міхась бездапаможна апусціў на дол сваё расслабленае цела і, са спачувальным шкадаваннем паглядаючы на мёртвага таварыша, стаў намотваць на ногі анучы. Але калі забэрсаў завязкамі портак іх верхнія краі і прасунуў нагу ў калодку, пятою не адчуў задніка. Хлопец толькі цяпер зразумеў, што ўзяў клюмпы і анучы Багдана Платонавіча, памер нагі якога быў большы. На імгненне Міхась сумеўся, потым змяніў калодкі і не стаў раскручваць з ног ануч. Усярэдзіне ён адчуваў нейкую апустошанасць і разам з тым ледзьве здолеў адарваць ад долу абцяжаранае цела. На фронце і асабліва ў апошнім акружэнні ён болей стрымана перажываў гібель аднапалчан. А тут чамусьці ўвесь раскіс і размяк. Ці то ў хлопца ўбывалі сілы і расслаблялася воля, ці то пачыналі здаваць нервы?

З Багданам Платонавічам яго зблізіла гаротная доля. Таму смерць сябра хлопец успрыняў вельмі блізка да сэрца, хаця не мог паверыць у яе, настолькі яна была нечаканая і нязвычная.

Сіліч употайкі паглядзеў на таварыша, спадзеючыся, што да таго яшчэ вернецца свядомасць і ён падасць прыкметы жыцця. Нават калі аўтаматчык загадаў узяць рэчмяшок, разгублены хлопец не стаў лажыць у яго суседавых калодак і пілоткі, якая валялася непадалёку. Ён лічыў, што ўсё гэта павінна быць з Багданам Платонавічам. Наадварот, Міхася здзівілі і збянтэжылі распараджэнні афіцэра, які аднекуль з'явіўся зноў і загадаў аўтаматчыку зняць з шыі Багдана Платонавіча і ўзяць з сабою жэтон, а Міхасю — пакласці ў рэчмяшок суседавы рэчы. «Адразу відаць вышкалены гітлеравец. Назубок ведае свае парадкі. Скнара! Скупярдзяй! Жэтон — дзеля справаздачы вышэйшым інстанцыям. Маўляў, быў палонны з гэтым нумарам ды аддаў богу душу. А ягоныя рэчы трапяць на

склад. Яны яшчэ спатрэбяцца якому-небудзь гаротніку. Немцы і педантычныя, і эканомныя».

Толькі калі да сабора пад'ехаў грузавік і аўтаматчыкі ўскараскаліся ў кузаў ды загадалі Міхасю залазіць таксама, хлопец нарэшце зразумеў, што назаўсёды разлучаецца з таварышам. Перш чым выконваць загад немцаў, ён развітальным позіркам акінуў распластанае нерухомае цела, а потым ускараскаўся ў кузаў, павярнуўся і яшчэ раз спыніў і затрымаў на сябру праніклівы пагляд, поўны жалю і жалобы. «Куды яны запратораць, небараку, босага і простаеалосага? Хоць бы абулі ногі ў клюмпы ды надзелі на галаву пілотку. Нябось, гідуюцца. Грэбуюць нашым братам. Хай бы ж дазволілі мне зрабіць гэта. Дык не, нават не пахаваюць па-людску, як чалавека».

Сілічу не відно было, дзе яны едуць, але ён разумеў, што немцы вязуць яго назад у лагер. Куды ж ім цяпер везці яго? Яму здавалася, што грузавік імчыць хутчэй, чым ехаў сюды. На лаве пры кабіне аўтаматчыкам лацвей: іх не трасе гэтак, як яго, каля задняга борта. Перад вачамі мітусня і рабацінне ад дрогкага падскоквання парожняга кузава. І ў такт гэтаму ўздрыгванню ў галаве мітусяцца і абрываюцца думкі пра гаротнага сябра. Міхась упэўнены, што Багдан Платонавіч ніколі не пайшоў бы на злачынства, зрабіць якое яго прымушалі ворагі. Для яго было кашчунствам пасягнуць на святыню, якая горда ўзвышаецца тут, як і ў яго родным Кіеве. У сябра і пад прымусам ніколі не паднялася б на гэта рука. Таму чалавек і рашыўся на самагубства, каб не запляміць сваіх рук перад фашысцкай поскуддзю. Міхась не ведае таго, што Багдан Платонавіч паспяшаўся зрабіць гэта, каб апярэдзіць хлопца і не даць яму падняцца на дах сабора. Бо наўрад ці здолеў бы Міхась злезці адтуль цераз карніз. Дый хто ведае, што зрабілі б з імі захопнікі? Хутчэй за ўсё расстралялі б абодвух, каб не засталося ніякіх сведкаў пасля зробленага злачынства. Ад гітлераўцаў не чакай паблажкі. Яны майстры крывавых спраў.

Раптам, прыцішаючы хуткасць, аўтамашына крута павярнула налева, ад чаго па інерцыі Міхася кінула на ўхаб да правага борта. Грузавік трохі праехаў і рэзка спыніўся. Чутно было, як адчыніліся дзверцы кабіны, за брызентам пачуліся галасы.

Салдаты ўсхапіліся з лавы, і адзін з іх рукою падаў Міхасю знак, каб ён злазіў на дол.

Хлопец падняўся, нетаропка пералез праз борт і, адштурхоўваючыся ад яго, скокнуў на зямлю. Пакуль з кузава вылазілі аўтаматчыкі, Міхась разгледзеў, што грузавік спыніўся перад тарцом прысадзістага барака, у якім атабарылася лагерная ахова. На ганку стаялі камендант і яго намеснік. Афіцэр ужо, напэўна, паспеў сказаць ім пра тое, што здарылася з палонным. Цяпер ён загадаў аўтаматчыку, які зняў з шыі Багдана Платонавіча жэтон, аддаць яго каменданту і растлумачыў Брэсу, што рэчы нябожчыка ў палоннага. Міхась горка ўхмыльнуўся: «Турэмшчык Брэс уласнаручна раструшчвае кіркаю чарапы і адсякае лапатаю галовы палонным, не цікавячыся ні іхнімі жэтонамі, ні іхнімі рэчамі, якія закопваюцца разам з ахвярамі».

Брэс, мабыць, і сапраўды не чакаў такога педантызму з боку афіцэра, бо абыякава махнуў рукою: маўляў, ці варта турбавацца дробяззю? Але, калі ўбачыў, што твар таго, нібы халодная маска, не расслабіў ніводнага мускула і ўся пастава не змяніла вышкаленага выгляду, збянтэжана паказаў рукою свайму намесніку, каб ён забраў жэтон і рэчы.

Штунц грэбліва ўзяў з рук аўтаматчыка жэтон, няўцямна паціснуў плячамі і нехаця рушыў у насцеж расчыненыя дзверы барака, на хаду буркнуўшы Міхасю: «Ком хэр!»

Хлопец павалокся ўслед за ім па вузкім калідоры, што цьмяна асвятляўся трыма электрычнымі лямпачкамі і праходзіў па сярэдзіне барака, раздзяляючы яго на дзве палавіны. Па баках былі дзверы асобных пакояў, а ў самым далёкім канцы вялізнае закрачанае акно.

Штунц жэстам рукі загадаў Міхасю спыніцца, а сам дастаў з кішэні ключ, нетаропка адамкнуў і расчыніў насцеж дзверы справа, увайшоў у іх праём і ўслед за сабою перакрыў яго вузкім прылаўкам, што адкладаўся за вушак да ўнутранай сцяны. Спачатку шпурнуў на стол, што стаяў збоку, жэтон Багдана Платонавіча, а потым падышоў да дзвярнога праёма і незадаволена буркнуў:

— Ну, што ў цябе?

Сіліча абдало рэзкім спіртным перагарам. Хлопец не зразумеў, адкуль патыхае смуродам: з кладоўкі ці з сярэдзіны Штунца. Міхась грэбліва зморшчыўся, зняў з плячэй рэчмяшок, ссунуў зверху яго расслабленую лямку і, накінуўшы яе на карак, разбэрсаў завязку. Моўчкі выняў з сярэдзіны сябравы клюмпы, а потым анучы і моўчкі паклаў на прылавак. Штунц згроб усё гэта абедзвюма рукамі і панёс да паліц, што цягнуліся ўсцяж бакавой сцяны. Пакуль намеснік каменданта паклаў іх там і вярнуўся, Міхась дастаў з рэчмяшка пілотку і, няўмела жэстыкулюючы рукою, паказаў, што хоча пакінуць яе сабе.

— Атрымаеш тады, калі будзем выдаваць усім галадранцам шынялі! — здзекліва раўнуў Штунц і вырваў з хлопцавых рук пілотку.

«Каравачнік! — падумаў Міхась, па аналогіі ўспомніўшы, як такім словам калісьці называлі анучніка, што збіраў старызну, уголас выкрыкваючы на ўсю вёску: «Бабы, караўкі! Бабы, караўкі!»

Міхасю хацелася расслабіцца ад душэўнага стрэсу і хоць трохі пабыць на адзіноце. Ён спадзяваўся на тое, што аўтаматчыкі зараз завядуць яго ў лагер. Але камендант, напэўна, папрасіў афіцэра, каб грузавік адвёз хлопца на дарогу, дзе працуюць астатнія палонныя. Бо салдаты зноў залезлі ў кузаў і загадалі Міхасю таксама ўскарасквацца туды. Грузавік крануўся з месца, павольна завярнуўся на пляцы перад лагерам і выехаў на гравійку. Хвілін праз пяць ён прыцішыў хуткасць і спыніўся ў гурце палонных, што з насілкамі і з лапатамі расступіліся перад ім на абочыне. Афіцэр штосьці пагаварыў з дарожным майстрам, і аўтаматчыкі здалі яму палоннага. Майстра, відаць, хацеў паказаць перад афіцэрам свой спрыт, бо не паспеў яшчэ ад'ехацца грузавік, як немец хутчэй загадаў Міхасю браць у рукі лапату і засыпаць выбоіны.

Звычайна абедзве суседскія тройні і на гравійцы імкнуліся працаваць адна каля аднае: дзве пары палонных засыпалі калдобіны, а двое — лапатамі накідалі ім насілкі. Паколькі Міхася з Багданам Платонавічам раніцою забраў з лагера грузавік, сягоння такі распарадак працы парушыўся. Цяпер дарожны майстра паставіў хлопца ў іншым месцы, далекавата ад суседзяў па нарах. Міхась мімаволі вымушаны мірыцца з такім становішчам, бо адчувае сябе разбітым і абцяжараным. Як быццам яго толькі што ўпрагалі ў калёсы і вазілі на ім непасільны груз. Калі б суседзі па нарах працавалі побач, яны адразу накінуліся б з роспытамі: куды іх вазіў грузавік і дзе дзяваўся Багдан Платонавіч?

Але ў Міхася цяпер такі настрой, што яму хочацца маўчаць, і яго на-

ват задавальняе тое, што ніхто ў яго нічога не пытаецца. Малазнаёмыя не лезуць у чужую душу. Да таго ж на ім няма твару і ягоны спакутаваны выгляд насцярожвае суседзяў па працы і ўстрымлівае ад усялякіх роспытаў.

Пануры і маўклівы, сноўдае хлопец з саўковай лапатаю, зачэрпваючы на абочыне патрушчаныя руіны і засыпаючы імі выбоіны. Але адна справа маўчаць, калі да цябе ніхто не чапляецца з роспытамі, і зусім іншая справа адганяць прэч процьму думак, ад якіх ніяк не пазбавіцца. А яны насядаюць на хлопца з усіх бакоў і не даюць яму спакою. Багдан Платонавіч стаіць перад ім, як жывы. Прыгадваюцца сцэнкі з паднявольнага побыту, прыкрасць і гаркоту якога падчас дасціпна ўмеў згладзіць вопытны сусед і старэйшы таварыш. Міхась не ўяўляе, як ён без яго зможа цяпер перабівацца ў няволі і валачыць гаротнае існаванне. Ад надакучлівых думак нельга адбіцца. Яны, быццам назойлівыя авадні ў спякоту, лезуць сляпіцаю.

Успомнілася, як бывала ў прыпар на пашы бзыкавалі карова з цялушкаю і, падымаючы хвасты, уцякалі ў вёску, каб схавацца ў хляве ад сляпнёў. Ад роспачы, здаецца, сам, мыкаючы, забзыкуеш і кінешся наўцёкі праз ланцуг ачаплення, хаця і не хапае сілы падымаць лапату. Цела гняце цяжар, у галаве так вiруюць думкі і ўсярэдзіне так бурліць адчай, што ледзьве хапае змогі трымацца на нагах. Цяпер яму здаецца, што да таго часу, пакуль ён не раздзеліць з іншымі сваю бяду, на душы ў яго не палягчэе. Таму, як толькі дарожны майстра абвясціў полуднік, хлопец паваломся да суседзяў па нарах, цягнучы па жарстве савок лапаты, як падбітае крыло голуб, і моўчкі асунуўся каля іх на схіл кювета.

— Што з табою? — насцярожыўся Леанід, які чамусьці рашыў, што пры спробе ўцячы Багдану Платонавічу пашчасцілілася, а Міхася затрымалі.

Глыбока дыхаючы, як рыба, якую выкінулі з вады на бераг, Міхась маўчаў.

— Дзе Багдан Платонавіч? — нясмела запытаўся Хяндога, хоць і бачыў, што хлопцу цяжка гаварыць.

— Загінуў, — выдыхнуў Міхась.

— Застрэлілі? — нерашуча дапытваўся Леанід.

— Сам скінуўся з даху сабора.

— Якога сабора? — нічога не цяміў Леанід.

— Сафійскага, — выдыхнуў Міхась і, удыхнуўшы ў сябе паветра, растлумачыў: — У Ноўгарадзе.

— Царства яму нябеснае! — скорагаворкаю прамовіў Казнадзей.

— Няхай яму будзе пухам родная зямля! — падтакнуў Ярмолік.

— А што ён павінен быў рабіць на саборы? — нічога не разумеючы, удакладняў Леанід. — Раскрываць дах?

— Здзіраць з купала пазалочаную бляху, — растлумачыў Міхась, цяпер ужо раўнамерней дыхаючы.

— Ірады! Антыхрысты! — гнеўна абурыўся Казнадзей. — Рабаўнікі з вялікай дарогі, а яшчэ носяць спражкі з надпісам: «Бог з намі!»

— Іхні бог — Гітлер! От яны і моляцца яму за тое, што ён блаславіў іх забіваць людзей і рабаваць чужое дабро, — з'едліва рассудзіў Хяндога.

19

Сіліч хваравіта перажываў гібель Багдана Платонавіча. Адсутнасць суседа адчувалася фізічна і ў лагеры, і на працы.

Раніцою, разбіраючы на складзе інструмент, палонныя бралі насілкі толькі пад прымусам наглядчыкаў. Спрытнейшыя расхоплівалі лапаты. Лапату і на плячах несці лягчэй, і валачы па зямлі можна, і пры выпадку на яе дзяржальна лацвей абаперціся. А насілкі з грузам паспрабуй цягаць на вясу! Іх і ўлегцы нязручна несці на гравійку, і назад у лагер. Абедзве тройні вымушаны былі браць насілкі таму, што суседзям па нарах і на гравійцы не хацелася разлучацца. Палёгку ў працы яны рабілі сабе самі, па чарзе падмяняючы адзін аднаго з насілкамі ды з лапатамі. Цяпер жа, калі адна тройня распалася, Міхасю з Леанідам на гравійцы было цяжэй трапіць па суседству з Хяндогавымі таварышамі. Лапаты не заўсёды ўдавалася захапіць, а дваім з насілкамі прымыкаць да суседскай тройні нязёмка: тым самым як бы лішні цяжар узвальваеш і на свае, і на іхнія плечы. Запрашаць жа абы-каго ў сваю кампанію не хацелася. Дый за гэты час у лагеры на глебе пабрацімства, зямляцтва і суседства па нарах палонныя пазгуртоўваліся па двое-трое.

Праўда, атрымалася так, што Сіліч як быццам задобрыў ужо суседскую тройню. Ён аддаў Хяндогу суседаў керн і абломак нажоўкі. Хлопец ведаў, дзе ўсё гэта разам з самаробным нажом, пазбягаючы вобыску, захоўваў Багдан Платонавіч у шчыліне паміж дошкамі і прышытым да нараў плінтусам. Канечне, хлопец не збіраўся спецыяльна задобрываць суседзяў. Ён бачыў, што ў іх лепей напрактыкаваны рукі, чым у яго з Леанідам. А з такім інструментам, хоць і прымітыўным, умелым рукам лягчэй прамышляць, ад іх толку будзе болей.

У спадчыну ад Багдана Платонавіча Міхасю дастаўся рэчмяшок. У ім быў ручнік, бляшанка ад дымавой шашкі і дзюралевае вядзерца, якое зрабіў Багдан Платонавіч. Звычайна гэтымі рэчамі яны карысталіся супольна, і хлопец, як малодшы ў знак павагі да старэйшага, часцей насіў мяшок за сваімі плячамі. Цяпер Сілічу не патрэбен быў лішні посуд. Але ён усё роўна не выкінуў з рэчмяшка бляшанку ад дымавой шашкі. Рашыў, што яна можа яшчэ спатрэбіцца, асабліва для варыва травы ці чаго-небудзь іншага. Каб не запэцкаць і не закапціць на агні, шкада было ўжываць для гэтага самаробнае вядзерца. Міхасю хацелася зберагчы чыстай і нічым не заплямленай памяць пра суседа. Простыя суседавы рэчы выклікалі ў хлопца шчымлівыя ўспаміны пра Багдана Платонавіча. Праўда, дзюралевае вядзерца стала злашчасным, бо з'явілася прычынаю яшчэ адной вымушанай размовы Міхася з Паўлом.

Размова тая адбылася неўзабаве пасля смерці Багдана Платонавіча, адразу ж, як толькі сярод палонных разышлася вестка пра ягоную гібель. Міхасю, канечне, не было пра што гаварыць з Паўлом. Паўло таксама ведаў пра гэта. Яшчэ з тае пары, калі паміж імі ўзнікла непрыязнь, яны пазбягалі адзін аднаго.

А тут раптам ні з таго ні з сяго ў часе атрымання кандзёру Паўло перастрэў Сіліча на калідоры перад ганкам і ветла запрасіў у наглядчыцкую штубу. Раней Міхась нізашто не паслухаў бы яго, як бы ветліва ні запрашаў той. Але на гэты раз, калі побач на нарах замест Багдана Платонавіча агалілася пустата, нібыта месца ад вырванага зуба, якое ўсё яшчэ балела і крываточыла, хлопец у хвіліну душэўнай слабасці зжаліўся над

Паўлом і рашыў, што той расчуліўся і хоча распытацца пра гібель земляка і, можа, нават і пакаянна апраўдацца ў сваёй нявіннасці за ягоную смерць.

Як быццам падштурхнуты Паўлом, Міхась паперадзе яго неахвотна ўвайшоў у пакой з прыкрай думкаю: «От як могуць уваходзіць разам у былую настаўніцкую два нежыццяздольныя настаўнікі».

Увайшоў нехаця, а выскачыў адтуль, як апараны кандзёрам з бляшанкі, дужка якой, здаецца, апякала руку.

Ад злосці, гневу і абурэння Міхась і тады не паспеў усвядоміць, як гэта ўсё адбылося, і пазней ніяк не мог прыгадаць ва ўсіх падрабязнасцях тое брыдкае здарэнне. Помніць толькі, як пасля ўваходу ў штубу насцярожана забегалі ў Паўла вочы, нібыта ў напалоханай мышы, што асцерагаецца мышалоўкі. Ды яшчэ запомнілася, як Паўло прымірэнча і чулліва ўспамінаў той час, калі яны елі кандзёр з аднаго кацялка. Міхась насцярожыўся, чакаючы ўсяго ад слізкага гада, які лісліва шыпеў і выкручваўся бяскрыўднай вужакаю. Хлопец інтуітыўна адчуў, што ліслівым шыпеннем гад хоча прыспаць ягоную пільнасць, а элегантна выкручваючыся, сваім целам ссоўвае сыпучы пясок у нетрывалы пагорак, з якога кожную хвіліну можа скокнуць і ўджаліць.

Аказалася, што Паўло сапраўды загаворваў зубы, а ўспомніў сумесную яду з аднаго кацялка, каб расчуліць хлопца і псіхалагічна падрыхтаваць да таго, дзеля чаго запрасіў. Наглядчык лісліва прапанаваў Сілічу свой кацялок у абмен на вядзерца Багдана Платонавіча, за якое ў прыдачу, калі толькі Міхась згодзіцца, абяцаў яшчэ некалькі порцый кандзёру.

Паўло, мабыць, наўмысна выбраў зручны момант, калі ў штубе не было нікога з наглядчыкаў, бо не хацеў, каб яны чулі ягоную гаворку з Міхасём. Наглядчыкі з перакладчыкам у гэты час на дварэ назіралі за парадкам пры выдачы кандзёру.

Кашчунская прапанова Паўла выклікала ў Сіліча выбух абурэння.

«Ах ты, наглядчык-перакладчык! Дык ты для гэтага запрасіў у настаўніцкую выкладчыка гісторыі? Танна купляеш мяне! Свайго земляка выправадзіў на верную смерць і цяпер нават дзеля прыліку не пацікавіўся, як ён загінуў! Не паспеў яшчэ той астыць у сырой зямлі, а ты паквапіўся ўжо на ягонае вядзерца! Канечне, у яго ўвойдзе процьма кандзёру! З яго і гушчы сабе болей вывудзіш, і поліўкі хопіць, каб выменьваць за яе хлеб у гаротнікаў! Салдацкі кацялок замалы для наглядчыка! Хай ён рукі табе агнём паліць, бо ён жа сведка тваёй чырвонаармейскай прысягі!»

Усё, што накіпела на сэрцы і мільгнула ў галаве, Сіліч у гарачцы бязладна і невыразна выпаліў Паўлу, перш чым выскачыць з наглядчыцкай штубы.

Кашчуннай прапановаю наглядчык ускаламуціў усё ў Міхасёвай душы. І хаця з часам брудная муць паступова адстаялася, але ад яе застаўся брыдкі асадак, які не раставаў на дне душы. Праўда, затое агіднае ўражанне ад размовы з Паўлом паслужыла Міхасю штуршком для чарговай выдумкі.

Сіліч бачыў, як Хяндогава тройня, прыдбаўшы керн і абломак нажоўкі, актывізавала выраб шырпатрэбаўскіх сувеніраў. Суседзі паставілі гэтую справу на шырокую нагу, як кажуць, наладзілі паточны канвеер з вузкай спецыялізацыяй працы: адзін адпілоўваў канцы гільзаў і адгінаў распілаваныя шыйкі буйнакаліберных патронаў, другі надрайваў пяском загатоўкі, трэці займаўся гравіроўкаю. Ад суседзяў не адставаў і Леанід. Ён пераймаў іхні вопыт і набіваў руку на практыцы. У асноўным яны практыкаваліся толькі на падсвечніках ды на вазах для кветак. Да складаных рэчаў у іх не даходзілі рукі. Набытым хлебам яны дзяліліся з Міхасём.

— Чырвонаармейцы снарадамі ды кулямі не затрымалі фашыстаў на гэтых рубяжах. А мы нашымі парожнімі гільзамі ды стрэлянымі патронамі адгэтуль бамбім Германію і выбіваем сабе нямецкі хлеб, — неяк пакпіў Казнадзей, у голасе якога адчуваліся і прыкрасць, і горыч.

Міхася трошкі пакрыўдзілі гэтыя словы. Ён адчуваў сябе ніякавата ад таго, што пасля гібелі Багдана Платонавіча ў яго апусціліся рукі і ён, засмучаны, адстае ад суседзяў у гэтым промысле, стаў як бы іхнім нахлебнікам.

Хлопцу хацелася паказаць суседзям, што ён яшчэ не зломак, што ён таксама здатны на сёе-тое. Яму рупіла зрабіць што-небудзь такое, каб яны здзівіліся. З непрывычкі Сілічу было цяжкавата важдацца з металам, таму што ў школе ён меў справу толькі з дрэвам. Хаця, праўда, як выкладаў ім урок працы малапісьменны сталяр з іхняй вёскі? Часамі за адну невядома кім абгабляваную і прыхаваную за грубку ножку для табурэта многія вучні ў класе ўхітраліся атрымаць у яго адзнаку за чвэрць.

І ўсё-такі што ні кажы, а Міхасю як сыну вёскі дрэва спадручней. У маленстве ён нічога не рабіў з металу. А з ляшчыны выраблаў адмысловыя кіі, акуратна выразваючы кару шашачкамі, прадаўгаватымі шасцернямі і звілістымі стужкамі. Праўда, чачоткавых кіёў не рабіў. Ды яны і не ў модзе былі ў іхняй мясцовасці. Пра іх ён толькі чуў ад случакоў, з якімі вучыўся ў педтэхнікуме. Затое якія прыгожыя і стракатыя кульбы рабіў, папярэдне абсмальваючы іх у вогнішчы да чарнаты. «А што? Калі б і тут змайстраваць такую, дык таксама збыў бы за мілую душу замест сувеніра. Зрабіць бы кульбу, вакол якой абвіўся падкалодны гад, як гэты наглядчык-перакладчык! — і Сіліч чамусьці ўспомніў, як яго па галаве выцяў кіем нямецкі афіцэр, у якога ажно звалілася з пераносіцы пенснэ. — Таксама падкалодная змяя, толькі — чужая, заморская. А наглядчык-перакладчык — свая, дамарослая».

Аднойчы Міхась знайшоў у кювеце касяк адколатай цалёўкі. Адламаў востры канец, уважліва агледзеў свежаадламаны край і пераканаўся, што дошка ліпавая. А ён жа ведаў, што ліпавая драўніна мяккая і не расколваецца па слаях, як сасна. Зручны, падатлівы матэрыял сам напрошваўся яму ў рукі. Пад выглядам паліва невялікі, прыкладна метровы, касяк дошкі хлопец прынёс у лагер. А паколькі цвёрда надумаў ужо зрабіць кульбу з абвітай вакол змяёю, дык адразу ж чатырохгранную загатоўку абстругаў і закругліў. Толькі пакінуў пляскатым шырэйшы канец, таму што яшчэ пэўна не ўяўляў, якую форму надасць булдавешцы.

Думка наконт таго, каб выразаць вакол кульбы звілістую змяю, яму вельмі імпанавала. Міхасю падабалася, што на кульбе сімвалічна будзе ўвасоблены фашысцкі прыхвасцень або ягоны гаспадар. Але разам з тым хлопец адчуваў, што ў гэтай сімволіцы не хапае яшчэ нейкага атрыбута. І таму яна павісае ў паветры незалежна ад таго, як бы змяя ні абвівала кульбу. А яму хацелася, каб задума штосьці канкрэтызавала болей пэўнымі намёкамі. І ў яго ўзнікла жаданне зрабіць на кульбе дзяржальна ў выглядзе мядзведзя, які сядзеў бы на галаве змяі. Выдумка прывабліваla, і хлопец спыніўся на ёй. Яму здавалася, што мядзведзя лёгка выразаць і разам з тым ён хараша ўвянчае дзяржальна кульбы.

Суседзі бачылі, як Сіліч валок з працы касяк дошкі, але не сумняваліся, што хлопец нясе яе для паліва. А ў лагеры, занятыя вырабам сувеніраў, надта не прыглядаліся да таго, што робяць іншыя палонныя. Праўда, Леанід бачыў, як сусед абстругваў і закругляў драўляную загатоўку, але таксама не здагадваўся, што надумаўся рабіць сябра. Толькі пасля таго, як Міхась з шырэйшага яе канца выразаў мядзведзя і, састругваючы, пачаў патончваць загатоўку, пакідаючы вакол выпуклую звілістую змяю, суседзі зразумелі, што ён робіць.

Лязо самаробнага нажа, якое Багдан Платонавіч адтачыў аб цагліну, было вострае і пад націскам Міхасёвай рукі паслухмяна ўваходзіла ў падатлівую ліпавую драўніну. Хлопец з агідаю паглядаў на змяю, якая мёртвай хваткаю абвіла кульбу, і яму здавалася, што гэтак жа ўчэпіста, нібы ўдаў, Паўло абвіў Багдана Платонавіча і высмактаў яго кроў, а пасля яшчэ хацеў піць кандзёр з ягонага дзюралевага вядзерца.

Для таго, каб змяя была болей прыкметная на фоне кульбы, Сіліч зрашаціў яе дробнымі выемкамі. Праўда, калі ў грубцы абпаліў кульбу, як галавешку, гэтыя выемкі не надта кідаліся ў вочы. І тады ён знайшоў спосаб, якаднамасны жыган зрабіць хоць трохі рознакаляровым. Спачатку некалькі разоў старанна вышараваў яго сухой травою, каб абпаленая паверхня не бралася за рукі і не пэцкалася. А потым змяняў адценні паасобных фігур у залежнасці ад таго, колькі часу надрайваў іх суконкаю. Аснову кульбы пакінуў чорнаю, мядзведзя зрабіў бурым, а змяю — іржаваю. Абпаленыя ўсярэдзіне выемкі не вышароўваліся, і таму змяя была густа ўсыпана чорнымі плямкамі.

Кульба атрымалася на заглядзенне. Гэта адзначылі ўсе суседзі. Каб на яе не паквапіліся вартавыя, Сіліч вымушаны быў хаваць кульбу пад гімнасцёркаю і ў портках.

Вартавы з жалезным крыжам дапамог яму збыць яе афіцэру, які з нямецкімі салдатамі купляў у палонных сувеніры. Афіцэр як глянуў на кульбу, дык ужо не выпусціў яе з рук. Праўда, калі ўважліва разгледзеў, нечакана спытаўся:

— А чаму ў змяі расплюснута галава?

— Таму, што ў мядзведзя цяжкі азадак, — міжволі сарвалася ў хлопца з языка нямецкая фраза. Схамянуўшыся, Міхась пашкадаваў, што выдаў сваё веданне нямецкай мовы. Але, калі ўбачыў, як афіцэр насцярожыўся, рашыў, што адступаць позна, тым болей, што вайсковец тут праездам, і, збіваючыся, растлумачыў: — Ва ўсіх жа гадаў пляскатыя галовы. Таму яны і недаразвітыя: не лятаюць і не ходзяць, а толькі поўзаюць.

— О, дык ты яшчэ і гаворыш па-нямецку! — усклікнуў афіцэр. — Колькі каштуе гэты кій?

— Цвай ляйб брот, — нерашуча адказаў Сіліч.

Афіцэр паклікаў салдата, напэўна, дзеншчыка, аддаў яму кульбу і загадаў прынесці два боханы хлеба.

У часе полудніка Міхась аддаў адзін бохан Хяндогу з таварышамі, а другі пароўну раздзяліў з Леанідам. У яго ажно палегчала на душы, калі адчуў, што і ён не нахлебнік. Усё адно як скінуў з сябе непамерны цяжар.

20

Зусім не па Міхасёвай віне аднойчы адбылася мітрэнга, у выніку якой ён ледзь не аказаўся адлучаны ад суседзяў па нарах ды яшчэ ў дадатак атрымаў калом па гарбе ад каменданта. Здарылася гэта раніцай, пасля таго, як палонных выпусцілі з-за агароджы. Калонаю яны рухаліся да склада, па чарзе ўваходзілі ў яго, бралі інструмент для працы і зноў выстройваліся.

Сіліч, Леанід, Казнадзей і Хяндога ішлі ў першым радзе. Хяндога з Ярмолікам, які ішоў у другім радзе, узялі насілкі, а астатнія трое — лапаты. Як толькі выйшлі са склада і выстраіліся, да іх падышлі камендант, перакладчык Ванька і чатыры нямецкія аўтаматчыкі. Брэс адлічыў першыя тры рады палонных і праз перакладчыка загадаў, каб яны пакінулі свой інструмент каля склада і выстраіліся зноў.

Літаральна праз некалькі імгненняў і здарылася непрадбачанае. У часе мітусні, пакуль адлічаныя палонныя прысланялі да сцяны інструмент і зноў выстройваліся, з калоны, што павінна была ўваходзіць у склад, да іх шустра прашмыгнуў Вырвін і стаў побач з Леанідам, апярэджваючы Міхася, які такім чынам апынуўся ў першым радзе пятым.

— Прэч адгэтуль! — крыкнуў Брэс. — Не ўмееш лічыць да дзесяці? Не бачыш, што ты — лішні?!

— Я тут стаяў, — паспрабаваў апраўдвацца збянтэжаны Сіліч, не адыходзячы ад суседзяў па нарах.

Але раз'юшаны камендант імгненна выламаў кол, да якога калісьці была прывязана пасаджаная бярозка, і з усяе сілы наводмаш пачаў дубасіць ім хлопца. Міхась не кінуўся наўцёкі, бо баяўся, што Брэс выхапіць з кабуры парабелум і стрэліць наўздагон, таму толькі спрытна паварочваўся, падстаўляючы пад удары то плечы, то спіну з рэчмяшком.

— Што ты на нявінным спаганяеш злосць?! — з дакорам запытаўся ў Брэса вартавы з жалезным крыжам, што быў каля калоны, якая ўваходзіла ў склад. — Ён сапраўды стаяў у першым радзе. Я сам бачыў, што, калі адлічаныя палонныя паставілі да сцяны лапаты і вярталіся выстрайвацца, адгэтуль прашмыгнуў да іх і стаў на ягонае месца вунь той, даўгалыгі, які з ім побач.

Відаць, умяшанне канваіра збянтэжыла каменданта перад лагернай аховаю і аўтаматчыкамі, бо ён на нейкае імгненне разгубіўся. А потым перавёў разгублены позірк на Вырвіна і хацеў наўзмах агрэць яго калом па мазгаўні, але той спрытна ўхіліўся і ўдар прыйшоўся па плячы. Не паспеў Брэс размахнуцца зноў, як даўгалыгі Вырвін у кароткім шынялі кінуўся наўцёкі і нырнуў у склад разам з апошнімі палоннымі, якія яшчэ не ўзялі інструмент, а збянтэжаны Сіліч заняў сваё ранейшае месца.

Брэс незадаволена адкінуў убок дрын і знакам рукі паказаў аўтаматчыкам, што яны могуць весці адлічаных палонных. Тыя прывялі нявольнікаў да барака, ля якога стаяў вялізны грузавік, накрыты брызентам, загадалі ім залазіць у кузаў. Калі палонныя залезлі, аўтаматчыкі расселіся на задняй лаве тварам да іх — і аўтамашына рушыла з месца. Палонныя сядзелі ў кузаве на трох пярэдніх лавах, спінамі да кабіны.

Устрывожаным позіркам Сіліч абвёў іх і, пераконваючыся, што суседзі па нарах знаходзяцца тут, пачаў супакойвацца пасля нядаўняй узбуджанасці і перапалоху. Яму здавалася, што, дрогка ўздрыгваючы на хаду, грузавік таксама вытрэсвае з яго рэшткі ягонага ўзрушэння. Супакаенне як быццам наставала, а злосць на Вырвіна не пакідала хлопца. Яна свідравала яго мозг і паліла агнём ягонае нутро. Ні за што ні пра што атрымаць такую ўзбучку! Яшчэ добра, што толькі гэтым усё абышлося.

Мог жа Брэс і ўлажыць напавал. У нямецкім астрозе правы ў яго былі абмежаваныя. А тут ён паўнапраўны гаспадар. Можа вытвараць, што захочацца. Таму і наганяе ўпушчанае. «Яшчэ добра, што крайні ў першым радзе стаяў я, а не Леанід,— схамянуўся Міхась.— А так бы Вырвін стаў на ягонае месца і невядома, чым бы скончылася ўсё. Калі б камендант лупцаваў не мяне, а сябра і Вырвіна, апошні, у гарачцы і каб выратаваць сваю шкуру, мог бы выдаць каменданту Леаніда, назваўшы яго яўрэем».

Міхась разумеў, чаму Вырвіну хацелася ўшчаміцца ў невялікую групу палонных, якіх камендант адлічыў для аўтаматчыкаў. Палонныя імкнуліся трапіць на якія-небудзь іншыя работы, куды зрэдку з лагера бралі іх немцы. Казалі, што бывалі выпадкі, калі некаторым нават перападаў там з кухні салдацкі крупнік. Ужо некалькі разоў гэтым выхваляўся перад суседзямі Гладыш. Камендант чамусьці ўпадабаў яго і заўсёды пасылаў туды, дзе патрэбен быў толькі адзін палонны. Мабыць, Брэс быў упэўнены, што Гладыш не ўцячэ, паколькі яго наведвае жонка і немцам вядомы ягоны хатні адрас.

Сіліч сумняваўся ў тым, што Вырвін імкнецца ўцячы. Па ягоных размовах з палоннымі на нарах гэтага не адчувалася. Хутчэй за ўсё ён пагаліўся на салдацкі крупнік. Нездарма ж у памыйцы за кухняю ён часта корпаецца і за сваю пайку хлеба выменьвае ў наглядчыкаў кандзёр. Цяпер Вырвін выклікаў у Міхася агіду і здаваўся яму чалавекам слабавольным і ненадзейным. На такога пакласціся рызыкоўна, ад яго можна ўсяго чакаць.

Грузавік прывёз палонных у нейкае паселішча, занятае нямецкай вайсковай часцю. На ўскраіне яго, за прысадамі маладых дрэваў, быў прымітыўны склад гаручага, абнесены калючым дротам з ахоўнымі вышкамі па вуглах. З панылым настроем аглядалі яго палонныя, калі аўтаматчыкі ўпусцілі іх за агароджу. Небаракі зразумелі, што трапілі з агню ды ў полымя. Кожны бачыў, што ў яго няма шанцаў на ўцёкі. Палонных прымусілі перакочваць бочкі з-пад гаручага. Праз увесь склад іх трэба было каціць па двухкалейных драўляных лагах, потым ускочваць на высокую эстакаду і з яе — у кузавы аўтамашын. Аўтаматчыкі сачылі, каб палонныя не адставалі адзін ад аднаго, і прымушалі іх рухацца цугам.

Важдацца з парожнімі бочкамі не асабліва цяжка. Але паступова надакучаў аднастайны занятак. Асабліва прыгнятала тое, што трэба было ўвесь час быць сагнутым і не толькі падштурхоўваць бочкі, але і прытрымліваць іх за днішчы, каб яны не накочваліся на палоннага, які рухаўся наперадзе. Выпрастацца можна было толькі на адваротным шляху, ідучы назад строем, пад наглядам аўтаматчыкаў. Такая педантычная муштроўка таксама надакучала.

Пакуль склад ахінала ранішняя свежасць, яшчэ можна было сяк-так трываць. Але чым вышэй падымалася сонца, тым болей яно выпарвала промнямі гаручае, пах якога выклікаў галавакружэнне і ванітаванне. Невядома, як перанеслі б усё гэта палонныя, калі б абедзенны перапынак быў у немцаў не апоўдні. У часе яго аўтаматчыкаў падмянілі іншыя. «А мы будзем сыты пахам бензіну! — з прыкрасцю падумаў Міхась, прыгадваючы Гладышава выхвалянне наконт салдацкага крупніку.— Чакай, яны пакормяць цябе, дагоняць дый яшчэ дадуць!»

21

Наступнай раніцою, пасля таго, як наглядчыкі з вартавымі выстраілі палонных, каб весці на гравійку, раптам адбылося штосьці дзіўнае і нечаканае, ад чаго Сіліч разгубіўся. Ён пачуў, як Брэс гучна загадаў вартавому з жалезным крыжам:

— Кольб, вазьмі таго палоннага, якога я памылкова пабіў учора, і вядзі да грузавіка. Хай пад тваім наглядам працуе сёння разам з азіятамі.

Кольб таксама трошкі разгубіўся: мусіць, камендантаў загад і для яго быў нечаканасцю. Але не падаў выгляду, што здзіўляецца, а толькі хітравата ўхмыльнуўся. Нетаропкай хадою ён прайшоўся паўз калону, вачамі адшукаў у ёй Міхася і, не звяртаючыся да яго па імю, кіўком пальца паклікаў да сябе і не па-вайсковаму прамовіў:

— Выйдзі са строю.

Сіліч разгублена выйшаў.

Кольб перачакаў, пакуль уся калона прайшла міма, і, падводзячы Міхася да невялікага грузавіка, каля якога ўжо завіхаліся два рослыя дзецюкі ў чорнай форме і ўбаку стаялі тры палонныя сярэднеазіяты, невядома да каго звяртаючыся, з урачыстаю і адначасова іранічнаю інтанацыяй абвясціў:

— Прымайце ў кампанію.

— Калі ласка! — адказаў дзяцюк з карабінам, рукою паказваючы палонным, каб яны праз задні борт залазілі ў кузаў, а сам палез туды паўз кабіну.

— Гут, Любамір,— задаволена адказаў Кольб і таксама палез следам за дзецюком.

«Няўжо дзецюкі славяне? — падумаў Міхась.— Гэтае Любамір гучыць неяк па-славянску».

Ён, як і палонныя сярэднеазіяты, праз задні борт укінуў у грузавік лапату, а потым ускараскаўся сам і сеў побач з імі на дно кузава.

Праўда, сядаючы, хацеў быў пакласці лапату перад сабою, але дзяцюк, які сядзеў з Кольбам на лаве каля кабіны, па-нямецку заўважыў:

— Лапату пакінь за спінаю.

«Бач, які прадбачлівы! Вуха трымае востра! — ухмыльнуўся хлопец, засоўваючы лапату за спіну да задняга борта.— Мог бы і па-свойму сказаць беларусу, калі толькі сапраўды славянін. Усё-такі ж славянскія мовы болей падобны адна да адной. Дык не, чэша па-нямецку! Цікава, як жа яго разумеюць сярэднеазіяты?»

Сягонняшні ўчынак каменданта быў настолькі дзіўны і нечаканы, што збіў Сіліча з панталыку. Хлопец не верыў і нават не дапускаў у думках, каб такі зверыядавец, як Брэс, мог расчуліцца і паспачуваць палоннаму, робячы для яго палёгку ў працы. Праўда, якая магла быць палёгка на земляных работах, што спакон веку лічацца цяжкімі? Хлопец жа бачыў, як гэты самазвал штодня прывозіць і скідвае на абочыне пясок і патрушчаныя руіны. Хіба ж пясок лягчэй накідваць лапатаю ў кузаў, чым на насілкі — патрушчаныя руіны або засыпаць імі галдэбіны? Можа, тут болей спрыяльныя ўмовы для таго, каб што-кольвечы падкалыміць? Канечне, цывільным людзям тут зручней, у іх болей магчымасцей перадаць палонным праснак ці акраец. Тут і галодных ратоў меней, і ахова, напэўна, не такая лютая.

3*

Але няўжо Брэс думае, што давёў нас да такога стану, калі кожнага абражанага і пакрыўджанага можна задобрыць жабрацкай міласцінаю? Вельмі ж танна ацэньвае ён чалавечую годнасць!

Для каменданта Сіліч быў толькі прывабнай нажыўкаю, на якую мог клюнуць Кольб. Праўда, якіх-небудзь пэўных, даволі канкрэтных планаў у Брэса таксама не было. Выскачка з турэмшчыкаў у каменданты недалюбліваў Кольба за самастойнасць і незалежнасць. Брэса раздражнялі дзівацкія выхадкі і манеры вартавога з жалезным крыжам, асабліва яго спагадлівасць да тых, каго ён павінен не толькі ахоўваць, але і ўсяляк прыніжаць. Спроба каменданта прыструніць і надавуміць Кольба за недазволены ўдзел у перадачы хлеба палонным ні да чаго не прывяла. Не сказаць, каб камендант баяўся Кольба, але ўсё-такі трохі дрэйфіў перад ім. Так нячысты на руку кар'ерыст адчувае сябе перад незалежным і рашучым чалавекам.

Учарашняе ўмяшанне Кольба ў камендантавы справы (заступніцтва вартавога за палоннага) асароміла Брэса перад аўтаматчыкамі і ўсёй лагернай аховаю. Каменданта ледзьве не ўзарвала. Ён насілу стрымаўся, каб не выказаць свайго абурэння. Таму ў адплату і рашыў сягоння накіраваць вартавога з пакрыўджаным палонным на самазвал, што возіць пясок. Маўляў, няхай абодва думаюць, што камендант зжаліўся над нявінна пабітым палонным і паказвае сваю справядлівасць. Дый на гравійцы Кольб тым часам не будзе мазоліць вачэй астатнім вартавым. Хай цяпер паспачувае ля самазвала і азіятам, і гэтаму палоннаму, які павінен накідаць лапатай пясок. А можа, гэты палонны разгледзіцца там, выкарыстае Кольбаву слабасць дый махне драла. Тады можна будзе заадно і расквітацца з непажаданым вартавым.

Ці таму, што грузавік быў невялікі, ці ад таго, што імчаў ён не вельмі хутка, але металічны кузаў уздрыгваў не надта дрогка.

Сіліч сядзеў крайні справа і праз барты, краі якіх былі на ўзроўні яго плячэй, самотным позіркам аглядаў наваколле. Злева ад дарогі цягнуліся палі, а ўдалечыні за імі бачны былі купы дрэваў. Далёка ўбаку раскінулася сяло з царквою. Далей па шляху наперад, збоку пры гравійцы,—невялікая вёска. Справа, метраў за трыста, рос хмызняк, за якім уздымалася драбналессе. Адразу ж павеяла нечым блізкім і родным, бо ўсё навокала нагадвала знаёмыя змалку краявіды. Калі воддаль злева прамільгнула яшчэ адно сяло і неўзабаве ўзніклі абрысы невялікага гарадка, да Міхасёвых грудзей падкацілася цёплая шчымлівая хваля. Яму ўспомнілася, як некалі яны з бацькам на фурманцы ўязджалі ў свой раённы цэнтр.

Пры ўездзе ў гарадок грузавік крута павярнуў улева і праз нейкі момант, збаўляючы хуткасць, плаўна пакаціўся па драўляным мосце праз шырокую раку, за якой віднеліся пералескі. Рака чамусьці нагадала Міхасю Заходнюю Дзвіну. Як любіў ён, бывала, шпацыраваць па той вуліцы, што цягнулася ўздоўж яе зялёнага берага ў іхнім старадаўнім горадзе! На ёй была брацкая школа, Багаяўленскі сабор і домік, у якім цэлы месяц пражыў Пётр I, рыхтуючыся да разгрому шведаў. Вуліца знаходзілася ўсяго за сотню крокаў уніз, налева ад іхняга педтэхнікума.

Анюта ўсё роўна як ведала, што Міхасю падабаецца гэтая вуліца, бо наняла на ёй кватэру, калі паступіла ў акушэрскую школу. Разам са сваёй сяброўкай яны кватаравалі на другім паверсе мураванага доміка. З балкона іхняга ўтульнага пакойчыка адкрываўся маляўнічы краявід на паўнаводную Заходнюю Дзвіну. Вучыліся дзяўчаты ў двухпавярховым будынку сярэдняй школы, пад старымі ценістымі таполямі, на рагу дзвюх вуліц, непадалёку ад вакзала.

На зімовыя канікулы і ў пару студэнцкіх сесій, калі адводзілася некалькі дзён на падрыхтоўку да экзаменаў, Міхась, бывала, прыязджаў з Мінска дахаты, каб наведаць Анюту.

Паабапал кузава зноў паплылі палі, на якіх зрэдку паўставалі сіняватыя выспы драбналесся ды сям-там пад купамі дрэваў відаць былі паселішчы. Грузавік прамчаў міма аднаго з іх, што раскінулася непадалёку ад шляху, потым перасек раздольныя палявыя прасторы і неўзабаве пад'ехаў да пясчанай выдмы на схіле пагорка, які асядлала вёска. Пакуль грузавік запавольнена заязджаў у кар'ер і заварочваўся перадам на выезд, Сіліч заўважыў на пагорку бетонны дот і здзіўлена разглядаў яго, не разумеючы, кім, калі і дзеля чаго ён збудаваны ў гэтых мясцінах.

Як толькі грузавік спыніўся, Любамір з Кольбам моўчкі ўсталі адзін за адным. Любамір падняў дошку, на якой яны сядзелі, паставіў яе адным канцом на падножку кабіны і палез з кузава. Пакуль услед за ім паўз кабіну вылазіў Кольб, сярэднеазіяты выкінулі на пясчаны зрэз кар'ера лапаты і ўсе трое амаль адначасова праз бакавы борт палезлі туды самі.

Сіліч зразумеў, што яны добра вышкалены і ведаюць, чым павінны займацца тут, калі без усялякага загаду вылезлі з кузава,—і яму нічога не заставалася, як таксама вылазіць. Ён выкінуў лапату, і, пакуль вылазіў праз борт, сярэднеазіят з чорнай, як смоль, стрыжанай галавою, што некалі назваўся перакладчыку кіргізам, узяў з падножкі кабіны дошку, прыслоненую Любамірам да пярэдняга борта, падняў і паклаў яе на паверхню зямлі з краю кар'ера. «Адразу відаць, як браткі-славяне вымуштравалі слугаў-мусульман, калі тыя на памяць ведаюць, што павінны рабіць для гаспадароў. Хаця гэтыя славяне самі на службе ў гітлераўцаў, але, нябось, у душы зларадтнічаюць, што могуць уволю памуштраваць тых, хто нагадвае ім туркаў, якія некалі прыгняталі іх далёкіх продкаў»,—думаў Сіліч, гледзячы, як шафёр з Любамірам усаджваюцца над імі на дошку, звешваючы ў кар'ер ногі. На паясных рамянях у абодвух—рэвальверы, а ў Любаміра ў руках—карабін.

Кольб нават не стаў глядзець, што будуць рабіць палонныя. У сваёй звычайнай паставе, звесіўшы з пляча карабін, як паляўнічую дубальтоўку, ён нетаропка пашыбаваў да дота. Услед за палоннымі Міхась неахвотна ўзяў лапату і гэтак жа, як яны, пачаў накідаць ёй у кузаў пясок. «Тут не ўхітрышся, каб адлыньваць ад працы. Гэта не на гравійцы. Там у людской гурме не надта прыкметна, хто б'е бібікі. А тут усе навідавоку. Трэба шураваць лапатаю адзін перад адным, пакуль кузаў не будзе нагружаны з коптурам. Яшчэ добра, што хоць самазвал невялікі, а то выматаеш усе духі».

Знясіленаму дый з непрывычкі Сілічу цяжкавата было накідаць пясок у кузаў, нягледзячы на тое, што самазвал стаяў ніжэй: яны працавалі як бы на вышэйшай тэрасе. Добра, што, пакуль небарака трохі асвойтаўся з непрывычным грабарскім рамяством, яго ашчаджала сонца, якое яшчэ надта не прыпякала, ды асвяжаў лагодны ветрык, што дзьмуў у кар'ер, нібы ў горную цясніну.

Кольб паблукаў вакол дота, зазірнуў у яго сярэдзіну, вярнуўся назад і цяпер спакойна расхаджваў па краі кар'ера.

Хаця палонныя працавалі не спяшаючыся, аднак спатрэбілася, мабыць,

каля гадзіны для таго, каб чатырма саўковымі лапатамі нагрузіць пяском невялікі кузаў.

— Генуг! — устаючы, сказаў Любамір, перадаў шафёру свой карабін, саскочыў зверху на ніжнюю тэрасу, з якой палонныя накідалі пясок, і сеў за руль грузавіка.

— Ён таксама шафёр? — здзіўлена запытаўся Міхась у новых напарнікаў па працы, калі затарахцеў рухавік аўтамашыны і яна з натужлівым завываннем павольна папаўзла з кар'ера.

— Абодва шафёры: і Ангел, і Любамір, — адказаў высокі палонны з прыгожым тварам і вузкімі вачамі.

— А хто яны па нацыянальнасці? — дапытваўся Міхась прыцішаным голасам.

— Кажуць, што балгары, — буркнуў змрочны прысадзісты здаравяк. Сілічу чамусьці не верылася, што абодва гэтыя ахоўнікі — балгары. Ён памятаў, што дзед часта расказваў пра тое, як з рускай арміяй памагаў балгарам граміць турэцкіх янычараў. Хлопец у маленстве не разумеў гэтага слова. Толькі пазней, у школе, ён даведаўся, што яно азначае.

Міхась ведаў, што балгарскі ўрад у гэтай вайне так, як і ў першай сусветнай, спачатку прыкрываўся нейтралітэтам, хаця на самай справе садзейнічаў Германіі, а потым адкрыта пачаў падтрымліваць яе. Аднак хлопец чуў, што балгарская армія не ваюе супраць нашых войскаў, хаця замяніла ў Македоніі, Сербскім Памараўі і Заходняй Фракіі нямецкія акупацыйныя часці і тым самым вызваліла іх для барацьбы з намі.

Ён разумеў, што фашысты маглі мабілізаваць балгараў, як спецыялістаў: шафёраў. Але не дапускаў у думках, што балгары самі ўзялі ў рукі зброю, каб ахоўваць сваіх адзінакроўных братоў, продкі якіх калісьці памагалі вызваляць Балгарыю ад туркаў.

Канечне, ягоных напарнікаў-сярэднеазіятаў ахоўнікі маглі прымаць калі не за аднапляменнікаў туркаў, дык за блізкіх да тых па знешнім выглядзе. А ён жа ўсё-такі славянін.

А можа, яны не балгары. «Аднак, хто б ні былі яны, а выгадных служакаў нанялі сабе фашысты! — прыкра ўхмыльнуўся Сіліч. — Адначасова і шафёры, і ахоўнікі. Мусіць, і плату атрымліваюць двайную? І трэба ж, як на здзек, мець такія прыгожыя імёны! Любоў і мір! Боскі анёл! Суцэльная ідылія!»

Грузавік яшчэ не паспеў знікнуць з вачэй, як Міхасёвы напарнікі паўкругам паселі на пясок.

— Ну што ж, давайце знаёміцца, — прамовіў хлопец, таксама прызямляючыся насупраць іх. — А то імёны ахоўнікаў вядомы, хоць яны і не патрэбны нам, а як зваць вас, я не ведаю. Я па нацыянальнасці беларус. Завуць мяне — Міша. — Ён назваў сваё імя так, каб яно гучала і прасцей, і карацей, бо напарнікі былі яму амаль аднагодкамі.

— А я — казах, маё імя Сабіт, — першы ветліва адазваўся на Міхасёву прапанову змрочны прысадзісты здаравяк.

— Мяне завуць Юлдаш. Я — узбек, — прамовіў услед за ім хлопец з прыгожым тварам і вузкімі вачамі.

— А я — кіргіз, Акбар, — апошнім прадставіўся палонны з чорнай стрыжанай галавою.

— У краях абодвух тваіх сяброў, Сабіт, мне бываць не даводзілася. А тваю бацькоўскую зямлю трохі ведаю. У раздольных стэпах ля Какчатава і Акмолінска займаўся страявой падрыхтоўкай.

— Гэта паўночны Казахстан, — не ўтрымаўся Сабіт. — А я родам з паўднёвага.

— Бліжэй да майго і Акбаравага краю, — падтакнуў Юлдаш.

— Твае землякі, Сабіт, частавалі мяне бешбармакам. Толькі не паспеў навучыцца есці яго рукамі. Бачачы гэта, твае землякі аднаму мне падавалі відэлец. У гарадах я запомніў казахскія надпісы на шыльдах магазінаў: «Азык-тулік»[1], «Нан»[2]. У Акмолінску ў нашу часць улілося папаўненне з казахаў. Помню, што мяшкі ў іх былі напакаваны невялікімі, як абрыкосы, тлустымі булачкамі, зваранымі, відаць, у масле. Смаката! — прыцмокваючы, прамовіў Сіліч. — Штосьці павяло мяне на ўспаміны пра яду. Толькі апетыт раздражняю ў галодных.

— Пра добрае і ўспамінаць прыемна! — аблізнуў языком губы Юлдаш.

З расслабленымі мускуламі, адпачываючы, яны дружна змоўклі, кожны прыгадваючы аб сваім, родным і блізкім.

«І ўсё-такі ў гэтым кар'еры спакайней, чым на гравійцы, — нарэшце прыйшоў да высновы Міхась, выпростваючы ногі і прылягаючы на правы локаць. — Там, канечне, праца лягчэйшая, але ж усё роўна трэба варушыцца дзеля выгляду, стоячы цэлы дзень на нагах. Дый яшчэ з усіх бакоў швэндаюцца наглядчыкі з кіямі, прыдзірлівы дарожны майстра не дае спакою. А тут накідалі пяском кузаў дый на бакавую. Пакуль самазвал адвязе яго на гравійку, не меней паўгадзіны пройдзе. А пакуль вернецца назад, добрая гадзіна міне. Пасля кожнага рэйса можна прылегчы на пяску. Братушка-славянін маўчыць, не загадвае ўстаць і стаяць на нагах. Можа, ён і прымусіў бы нас што-небудзь рабіць, калі б тут знайшоўся які занятак. Значыць, невыпадкова камендант пасля таго, як забралі ў легіёны татарына, паслаў сюды на пастаянную працу палонных-сярэднеазіятаў. Прыхаваў іх ад пабочных вачэй. Баіцца, што хлопцаў таксама забяруць з лагера. А можа, камендант і нада мною зжаліўся пасля таго, як Кольб увёў яму ў вушы, што Брэс аддубасіў мяне нізашто? Не, гэты садыст і турэмшчык не зжаліцца над чалавекам. Фашыст не паспачувае нашаму брату. У яго ў галаве нейкія іншыя планы».

Раптам ранішнюю цішыню абудзіла знаёмае раўнамернае тарахценне колаў. Сіліч убачыў, што сюды павольна пад'язджае фурманка, на якой сядзяць дзве жаночыя постаці. Калі яна завярнулася з канём па дне кар'ера і спынілася каля глiністай ямы, выкапанай непадалёку на яго сярэдзіне, хлопец разгледзеў, што гэта дзве дзяўчыны, якія цяпер былі павернуты да яго тварамі.

Яны нязграбна саскочылі з фурманкі, прыставілі да аднаго боку яе дзве доўгія дошкі, на якіх сядзелі, узялі лапаты і няўпэўнена палезлі ў яму. Неўзабаве то, патанаючы, хаваліся ў ёй з галавою, то выныралі да грудзей, выкідваючы лапатамі камякі гліны.

Міхасю стала шкада дзяўчат, якія вымушаны займацца цяжкой мужчынскай працаю. Ён устаў на ўвесь рост і, звяртаючыся да Кольба, што хадзіў па краі кар'ера і час ад часу паглядаў на нязвычных землякопаў, нясмела папрасіў:

— Камарад, я памагу ім.

— Гут, ідзі, давай! — на змешанай нямецка-рускай мове дазволіў вартавы і з цікаўнасцю нетаропка накіраваўся да фурманкі.

---

[1] Прадукты.
[2] Хлеб.

© PDF: Kamunikat.org 2016

© Інтэрнэт-версія: Kamunikat.org 2016

Сіліч узяў сваю лапату і, падыходзячы да ямы, павітаўся, роблена жартуючы:

— Дзень добры, дзяўчаты! Памагай вам бог! Але пакуль суд ды справа, дык ён паслаў на падмогу мяне! Вылазьце з гэтага акопа. Я займу ў ім кругавую абарону.

— Добры дзень! — неўпапад адказалі абедзве дзяўчыны, мабыць, здзіўленыя тым, што нямецкі вартавы дазволіў савецкаму ваеннапалоннаму падысці да іх, і з лапатамі ў руках разгублена вылезлі з ямы.

Абедзве з белымі хусткамі на галовах, адна — статная, чарнабровая, а другая — русявая, пульхная, як пончык, з мілым ружовым тварам.

У іншай сітуацыі Міхась, вядома, пастаяў бы і пагаварыў бы з імі. Але тут, навідавоку перад Кольбам і Ангелам, адчуў, што рабіць гэтага не варта, каб не раздражняць ахоўнікаў, таму ўторкнуў у пясок саўковую лапату, а з рук русявай ружавашчокай дзяўчыны ўзяў штыхавую і, згінаючыся, спружыніста скокнуў у яму. У ёй адразу ж адчуў сябе ямчэй. Ці то ад таго, што схаваў на дне яе свае ногі з няўклюднымі драўлянымі калодкамі, за якія было сорамна перад дзяўчатамі, ці то таму, што яго, нібыта выштурхнутага з лазні ў прылазнік, усяго абдало свежай прахалодаю і знаёмым змалку вільготным пахам. Калісьці гэтак патыхала з ямаў, у якіх сяляне капалі гліну, а яны хлапчукамі гулялі ў хованкі на выгане за вёскаю.

Шчыльны пласт гліны залягаў з усіх бакоў ямы на ўзроўні Міхасёвых каленяў, паміж спрасаваным пясчанікам і цвёрдым суглінкам. Засохлую і скамянелую паверхню яе хлопец здзёўбваў і адграбаў прэч лапатаю, а вільготную, падатлівую, згінаючыся, зразаў на дно і, выпростваючыся, выкідваў адтуль на край ямы.

— Не чапайце, я зраблю ўсё сам, — спыніў ён дзяўчат, калі тыя памкнуліся лапатамі ўскідваць гліну на фурманку. — Гэта не дзявочая праца.

— Ого, якія пекныя паненкі! Толькі навошта паспяшаліся выйсці замуж? Бачыце, якога жаніха я прывёў? — усміхаючыся, па-нямецку пакпіў Кольб, падыходзячы з карабінам напагатове.

— Што ён шворкае пра шлюб і жаніха? — збянтэжана прашаптала пульхная ружавашчокая дзяўчына, не разумеючы, ці давяраць усмешцы вартавога, ці асцерагацца ягонай вінтоўкі.

Па разгубленым выглядзе абедзвюх Кольб здагадаўся, што яны не зразумелі ягонага жарту, і, смеючыся, папрасіў:

— Міхель, перакладзі, што я сказаў.

Міхасю няёмка было гаварыць дзяўчатам, што вартавы назваў яго жаніхом. Дый наогул, якое можа быць жаніхоўства ў ягоным становішчы, у такі суровы і трагічны час? Усяму ёсць свае межы. Кольб хоць і чалавечны, але ж ён — вартавы, а не палонны. Мала якое дзівацтва ўзбрыдзе яму ў галаву? І хлопец, каб ямчэй адчуваць сябе, абапёрся на дзяржальна лапаты і, насілу выціскаючы са свайго твару кіслую ўсмешку, адводзячы ўбок вочы ад дзяўчат, прамовіў:

— Ён кажа, што вы надта прыгожыя. Толькі шкадуе, навошта паспяшаліся выйсці замуж?

— Няма куды спяшацца, — адказала статная, чарнабровая, мусіць, смялейшая за сваю сяброўку і, напэўна, намякаючы на цяжкасці ваеннай пары, пацвердзіла сваю думку прымаўкаю: — Паспех — людзям на смех.

— Міхель, што яна кажа?

Сіліч пераклаў словы дзяўчыны і сэнс прымаўкі.

— Дас іст гут! — засмяяўся Кольб і задаволена дадаў: — Значыць, дамовіліся: ваш шнапс, а мой — жаніх. Зразумелі?

— Гут! Шнапс дык шнапс, — асмялела статная, чарнабровая, мабыць, не надта разумеючы тое, што сказаў вартавы.

Затое адчувалася, што русявая з мілым тварам збольшага зразумела сэнс яго слоў, бо яе ружовыя шчокі ўспыхнулі макавым цветам і яна сарамліва прамямліла:

— Канечне, за працу трэба плаціць. А грошы цяпер не ў модзе.

Па яе невыразным вымаўленні Кольб адчуў, што дзяўчына сказала штосьці іншае, і, насцярожаны, сустрэўшыся сваім позіркам з Міхасёвым, кіўнуў галавою ў яе бок: маўляў, што яна сказала?

Сіліч пераклаў адказ дзяўчыны. Вартавы ўсміхнуўся і паспешліва крыкнуў астатнім палонным, што сядзелі паводдаль на пяску:

— Усе трое хадзіце сюды! — і паклікаў іх жэстам рукі, а дзяўчатам, смеючыся, заўважыў: — Яшчэ тры жаніхі. Хлопцы як на падбор!

Твар чырванашчокай зноў зардзеўся. Палонныя падышлі з лапатамі. Ангел таксама вымушаны быў устаць з наседжанага месца на ўскраі кар'ера і з карабінам напагатове падышоў трохі бліжэй. Сабіт узяў штыхавую рыдлёўку дзяўчат і скокнуў з ёю да Міхася. А Юлдаш з Акбарам саўковымі лапатамі пачалі ўскідаць на фурманку выкінутую з ямы гліну.

— Чаму гэта немец рашыў, што мы замужнія? — нечакана спыталася чарнабровая, калі палонныя на момант змоўклі.

— А хто яго ведае? — няпэўна паціснуў плячамі Міхась і пасля некаторага роздуму ўсё-такі пераклаў Кольбу яе запытанне.

— Бо бачу, што яны прыехалі па гліну. Значыць, няйначай, як будуюць сабе жытло і заводзяць сям'ю, — усміхаючыся, па-нямецку растлумачыў вартавы, словы якога Міхась пераклаў дзяўчыне.

Яна ўздыхнула і глыбакадумна прамовіла:

— Цяпер не да будаўніцтва і не да жаніцьбы. Вайна і хаты руйнуе і сем'і развальвае.

Калі Міхась пераклаў Кольбу сэнс сказанага ёю, твар вартавога прыкметна засмуціўся, і разам з тым на ім узнікла нейкая неўразумеласць.

— Аднак, раз прыехалі па гліну, значыць, штосьці ж будуюць? — не разумеў ён.

— Навошта паліць парожнюю рускую печ? У меншай гаспадарцы меней трэба гатаваць усяго, — адказала чарнявая, калі Міхась пераклаў ёй запытанне вартавога. — На пажарышчах мы навыкопвалі цэглы і ў хаце робім невялікую пліту. Трэба эканоміць дровы. Іх цяпер цяжка набываць.

Пасля таго, як Сіліч пераклаў гэтае разважлівае і грунтоўнае тлумачэнне, вартавы яшчэ болей пасуровеў з твару і, паказваючы рукою ў бок вёскі, запытаўся:

— Гібтс фір дойчэ зольдатэн? [1]

— Нікс, — адмоўна кіўнула галавою чарнявая. — Яны жывуць у бліндажах на беразе возера.

Міхась пераклаў яе адказ. Кольб непадалёку пачаў хадзіць сюды-туды.

Палонныя тым часам пазнаёміліся з дзяўчатамі, не спяшаючыся выкідалі з ямы гліну і накідалі яе на фурманку, пацішу размаўляючы між сабою. Чарнабровую звалі Вераю, а ружавашчокую — Любаю. Вера да вайны

[1] Нямецкія салдаты ёсць?

працавала з бацькамі ў калгасе, а Люба вучылася ў Наўгародскім педінстытуце. І ў школе, і студэнткаю яна вывучала нямецкую мову і трохі разумее яе. Ва ўсякім разе, памятае шмат нямецкіх слоў. Таму Любін твар і ўспыхваў чырванню, як толькі вартавы набіваўся з жаніхамі.

Сіліч расказаў дзяўчатам пра тое, як палонных вазілі ў Ноўгарад руйнаваць брук, дзе каменедрабілка раструшчвала яго на друз, якім потым засыпалі гравійку. Сказаў, што горад дашчэнту зруйнаваны і ў ім нідзе не відаць жывога чалавека.

Аказваецца, тутэйшыя жыхары ўжо ведаюць пра гэта. Хтосьці болей смялейшы з іх хадзіў у горад мяняць свае ўбогія пажыткі на соль, якую немцы трымаюць у крамлі.

— Педінстытут быў таксама ў крамлі? — пацікавіўся Міхась.

— Не. На супрацьлеглым беразе Волхава, лявей моста, — адказала Люба.

— А што гэта за масіўнае збудаванне каля Сафійскага сабора? Усё роўна як шыбеніца для пяцярых асуджаных.

— Званіца. Званы з яе паспелі эвакуіраваць. Кажуць, адзін з іх зваліўся з баржы ў Волхаў.

— Хлопчыкі, досыць, — схамянулася Вера, таропка разматваючы накручаны на біла канец лейцаў. — А то гэтая выбракаваная канячына не пацягне такі груз. Дзякуй вам за дапамогу!

— Давай шнапс, — смяяўся вартавы.

— Гут! — усміхаючыся, адказала Вера. Абедзве лапаты Люба паклала на фурманку. Яе і сапраўды ледзьве зрушыў з месца худы буланы конь. Фурманка павольна выкіроўвалася з кар'ера, натужліва парыпваючы коламі. Вера кіравала лейцамі, а Люба ішла з ёю поруч.

Палонныя з лапатамі вярнуліся на ранейшае месца і зноў расселіся на пяску. Ангел таксама перайшоў і ўсеўся над імі на дошцы з краю кар'ера.

«Ангел-хранитель! — ухмыльнуўся Міхась. — І собіла ж, як на здзек, у няволі напаткаць ахоўніка з анёльскім імем! Чаго толькі не бывае на белым свеце!»

Хлопцу падабаліся новыя напарнікі. Ён ведаў, што яны жывуць дзесьці ў самым далёкім закутку лагера, але сягоння лёс звёў яго з імі ўпершыню. Сціплыя і зычлівыя, яны дружна трымаюцца між сабою і прыязна хінуцца адзін да аднаго. Сіліч прыслухоўваецца да іхняй незразумелай гаворкі, і яго не крыўдзіць і не раздражняе тое, што яны ў ягонай прысутнасці гутараць па-свойму. Наадварот, яму нават дзіўна, як гэта раней ён не ўяўляў, што казахі, кіргізы і ўзбекі разумеюць адзін аднаго, размаўляючы кожны на сваёй мове.

Пакуль парожні грузавік вярнуўся, палонныя паспелі адпачыць і вылежацца. Чатыром накідаць пясок у малую аўтамашыну з аднаго боку яе і нязручна, і цесна. Таму, каб не замінаць пад рукамі дый не парнуць адзін аднаго жалезняком, яны ўмудраліся працаваць па чарзе, з пэўнай паслядоўнасцю: калі двое шпурлялі пясок у кузаў, у гэты момант іншыя двое зачэрпвалі яго з долу лапатамі.

На гэты раз, калі яны напоўнілі з коптурам кузаў і тут жа селі на пясок, шафёрскае месца ў кабіне заняў Ангел, а Любамір узяў з яго рук карабін і застаўся ахоўваць палонных. Аднак доўга сядзець на дошцы яму не прыйшлося. Як толькі грузавік знік з вачэй, Кольб, які да гэтага часу

ў задуменні сюды-туды расходжваў паблізу, раптам ні з таго ні з сяго падняў з долу палонных.

— Ад расседжвання ў жылах застойваецца кроў, — па-нямецку прамовіў ён з прыхаванай на твары хітраватай усмешкаю. — Ваўка ногі кормяць. Бярыце лапаты! Пайшлі! — і паказаў рукою ў бок дота.

«Няўжо ў прысутнасці балгарскага саюзніка і ў Кольба пачынае выяўляцца тыповая нямецкая натура? — нічога не разумеў Міхась, гледзячы на Любаміра, які вымушаны быў таксама падняцца з месца і з карабінам напагатове нехаця ісці побач з немцам. — Нябось, гэты ўходаўся за абаранкам руля, а Кольб, як у насмешку, не дае адпачыць саюзніку! Але нічога не паробіш, не станеш адмаўляцца выконваць загад немца. Ён — гаспадар, а ты ўсяго толькі ягоны паслугач. Няйначай, як Кольб, праходжваючыся вакол кар'ера, нагледзеў для нас нейкую працу. Можа, выкідаць што-небудзь з дота?»

Але мінулі дот і нават не завярнулі ў яго. Цяпер дарога вяла ў вёску, крайнія хаты якой былі ўжо непадалёку. «Няўжо немцу сапраўды ўзбрыло ў галаву за шнапс памагчы дзяўчатам скінуць з фурманкі і ўнесці ў хату гліну? Але як ён знойдзе іх? Ён жа не ведае, дзе яны жывуць».

Дзіўнаватая з выгляду працэсія, паперадзе якой без усялякага строю, з лапатамі на плячах ішло чацвёра расхрыстаных і проставалосых палонных, а ўслед за імі, з вінтоўкамі напагатове — двое вартавых, адзін — у чорнай, а другі — у ядавіта-жоўтай форме, падышла да крайняй хаты.

— Хальт! — загадаў Кольб, як толькі палонныя параўняліся з яе другім акном, што выходзіла на вясковую вуліцу.

Тыя, нічога не разумеючы, паслухмяна спыніліся.

Кольб падышоў да першага акна, якое ўжо мінулі палонныя, і ствалом карабіна паціху пастукаў у крыжавіну рамы. Праз нейкі момант да шкла прыхінуўся жаночы твар, у вачах якога мільгнулі і трывога, і спалох.

— Матка, давай хлеб, картошка! — бязладна залапатаў немец, тыцкаючы ствалом у бок палонных.

Твар паспешліва адхіснуўся ад шыбіны, і насталі хвілі насцярожанага чакання. Можа, таму, што Міхасю зрабілася ніякавата за сваё становішча, яны здаліся яму асабліва доўгімі. Нарэшце шаргатнуў верхні шпінгалет таго акна, што было насупраць палонных, і яны ўбачылі, як сівая жанчына адшчоўкнула ніжні, выштурхнула вонкі дзве палавінкі расчыненай рамы і, нагінаючыся праз падаконнік, моўчкі працягнула ім паўбуханкі фармавога хлеба.

Акбар, які стаяў бліжэй да акна, зрабіў некалькі паспешлівых крокаў і, працягнутай рукою беручы хлеб, дрыжачым голасам прамовіў:

— Вялікі дзякуй, цётка!

У Міхасёвых вушах шчымлівым водгаласам адазваліся гэтыя словы. Хлопец хутчэй адвёў убок свой позірк і толькі пачуў, як Кольб загадаў: «Лёс!» ды як, брынкаючы незакітаванымі шыбінамі, зачынілася акно.

Насупраць другой хаты ўсё паўтарылася амаль гэтак жа. Толькі вялізны акраец з круглай каўрыжкі, якую з акна працягнула ўжо маладзейшая гаспадыня, узяў не Акбар, а Сабіт.

У Сілічавай душы — раздвоенае адчуванне, якое раздзірае ўсё ўсярэдзіне і з якім ніяк не можа саўладаць ягоная свядомасць. Розум прасякнуты цвярозай удзячнасцю да Кольба за яго чалавечнасць, зычлівасць і спагаду, а нейкае няпэўнае пачуццё паліць хлопца ўсяго наскрозь. Паста-

яннае недаяданне катуе яго фізічна. Цяпер пры адным выглядзе хлеба ён прагна глытае сліну. Канечне, гэта не кідаецца ў вочы іншым, тым болей мясцовым жыхарам. Але ён адчувае сябе неважнецкі, што выстаўлены перад імі напаказ, як убогі і проставалосы, у вылінялай, потнай гімнасцёрцы, з няўклюднымі драўлянымі калодкамі на нагах. Яму здаецца, што на яго з нямым папрокам, як быццам ён у нечым вінаваты, глядзіць шырока расплюшчанымі вокнамі кожная пакрыўджаная хата незнаёмай вёскі. Ад крыўды і сораму ён гатоў праваліцца скрозь зямлю, каб толькі не бачыць і не адчуваць усяго гэтага.

А тым часам іх нязвычная працэсія ўжо мінула трэцюю хату, з акна якой жанчына падала ў рукі Юлдаша скавародзень. У адказ на Кольбава пастукванне ствалом вінтоўкі аб крыжавіну рамы і на яго аднастайнае і бязладнае лапатанне: «Матка, давай хлеб, картошка» ніхто з жыхароў не выходзіў на падворак, а жанчыны падавалі міласціну толькі праз расчыненыя вокны. Цяпер браць яе чарга Міхася. Хлопец уцягваў у плечы шыю, як быццам можна схаваць яе, нібы смоўж галаву ў ракавіну, напружваўся, каб ступіць тры-чатыры крокі і, беручы міласціну, не праслязіцца і не папярхнуцца даўкім камяком слёз. Ён адчуваў, як успыхваюць агнём яго вушы, рабіў неймавернае намаганне, нязграбна браў з рук жанчыны ладны акраец і замест таго, каб падзякаваць ёй, ужо не сваім, а чужым голасам невыразна мямліў штосьці бязладнае. Яму здавалася, што раптам абарвуцца яго нервы — і зараз ён, як зламаная ўраганам сухастоіна, упадзе на дол.

Але Кольб, відаць, рашыў, што, паколькі кожнаму палоннаму ўжо дастаўся полуднік, далей няма чаго ісці па вёсцы. Ён нетаропкай хадою зайшоў спераду працэсіі і жэстам рукі і словам «цурюк!» павярнуў яе назад. Гэта дало магчымасць Міхасю перавесці дыханне, хоць трохі ачомацца і выйсці з памутнелага стану. Праўда, канчаткова ён усё роўна не пазбавіўся паганага настрою і адчуваў, што як быццам нешта абарвалася ў яго сярэдзіне. Хлопец ледзьве перастаўляў ногі, што не хацелі слухаць яго і падкошваліся і выгіналіся, нібы гумовыя. Драўляныя калодкі пякуча мулялі падэшвы, як быццам ён ступаў імі не па зямлі, а па гарачым вуголлі. Толькі цяпер Сіліч заўважыў, што з абодвух бакоў вуліцы на іх недарэчную працэсію глядзяць не пустыя вокны хат, а прыхінутыя да шыбаў дзесяткі зацікаўленых вачэй. На адлегласці ён, вядома, не мог разгледзець, якая ў іх жаласлівасць і самоцішча, бо ніякавата адводзіў ад іх свой сарамлівы позірк. Толькі міжвольна акінуў ім сваіх суседзяў, што, як і ён, адной рукою падтрымлівалі на плячы лапаты, а ў другой трымалі міласціну, якую на хаду не змаглі пакласці ў заплечныя рэчмяшкі. І ягоны твар скрывіўся ад прыкрай і горкай ухмылкі.

Калі вярталіся міма дота, Сіліч з пагорка ўбачыў удалечыні вялізнае возера, на голым беразе якога відны былі бункеры. Хлопец зразумеў, што гэта Ільмень. Толькі, вядома, не з паўночна-заходняга берага, дзе яго затрымалі нямецкія салдаты, а дзесьці з паўднёва-заходняга боку.

«Гладыш казаў, што даўжыня Ільменя — сорак пяць кіламетраў. Значыць, на другім баку яго — нашы войскі. Фронт як спыніўся некалі перад гэтай воднай перашкодаю, дык так і затрымаўся на месцы».

Вартавы прывёў палонных на ранейшае месца, задаволена буркнуў, маўляў, цяпер вам будзе і ўлежней, і ўежней, і, каб не перашкаджаць ім, як ні ў чым не бывала паблізу пачаў прагульвацца сюды-туды.

Любамір, які, як Кольбаў цень, разгублены і ўсхваляваны, маўкліва

і неадступна сноўдаў побач з немцам, цяпер трохі супакоіўся і ўсеўся над палоннымі на дошцы з краю кар'ера. Што ён можа зрабіць? Яму трэба весці сябе прыстойна, як належыць вернаму прыслужніку. Адкуль Любаміру ведаць, што гэтаму вартавому не лезуць у горла бутэрброды, калі ён бачыць, як галодныя палонныя глытаюць сліну? Там, на гравійцы, дзе іх процьма, Кольб вымушаны мірыцца з абставінамі, бо ў прысутнасці многіх вартавых нічым не можа памагчы бедакам. А тут жа ўсяго толькі чацвёра палонных. Як ён зможа палуднаваць, калі яны, галодныя, прагнымі вачамі будуць глядзець на яго бутэрброды? Побач жа — вёска. Дый у ёй, як сказалі дзяўчаты, няма салдатаў. Вясковыя жыхары заўсёды знойдуць, чым падзяліцца са сваімі землякамі. Тым болей, што і палонных яму не трэба адрываць ад працы. Яны ж нічым не занятыя, пакуль вернецца парожні грузавік. Вось таму Кольб і рашыў перад полуднікам памагчы хлопцам раздабыць яду.

А палонныя тым часам падзялілі пароўну хлеб, каб нікому не дасталося болей і ніхто не быў пакрыўджаны, прагна паглыналі яго, духмяны, пульхны, ды ў думках дзякавалі спагадліваму вартавому.

— Нейкі дзіўны немец. Спачувае нашаму брату, — не ўстрымаўся Акбар.

Сіліч хоць і зведаў ужо Кольбаву чалавечнасць, але, прызнацца, не чакаў ад яго такога дзёрзкага ўчынку. Хлопца ўразіла, што вартавы не пабаяўся Любаміра. Ён жа можа расказаць пра ўсё каменданту або дарожнаму майстру, ад якіх немец не абярэцца бяды.

Знаёмы змалку хлебны пах прыемна казытаў у носе, і хаця людская міласціна не перасядала ў горле, але Міхася пасля вымушанага жабрацкага валачобніцтва па вёсцы ўсё яшчэ не пакідала прыкрае, паганае адчуванне. Ён гатоў быў лепш майстраваць з парожніх гільзаў вазы для кветак або з дошак кіі і збываць іх за нямецкі эрзац-хлеб (хай сабе той не духмяны і не пульхны), чым пабірацца міласцінай у няшчасных землякоў, якіх не здолеў уратаваць ад варожай навалы.

Чым старанней хлопцы насядалі на хлеб, тым болей уваходзілі ў смак і з не меншым азартам абуджалі ў сабе апетыт. Што ў іхнім становішчы есці без меры, асабліва не траву і не кандзёр, а хлеб — рызыкоўна, яны разумелі, але ніяк не маглі спыніцца, дый невядома, ці спыніліся б наогул, калі б не вярнуўся парожні грузавік. Добра, што, пакуль накідалі пяском яго кузаў, зрабілі фізічную размінку і да пары да часу пакінулі ў спакоі рэшту недаедзенага хлеба, прыхаванага ў рэчмяшкі.

Паветра паступова прагрэлася, і свежасць змянілася гарачынёю. Сонца паднялося высока ўгару і праз павелічальную лінзу небасхілу прыпякала сваімі промнямі.

Палонныя ўжо амаль загрузілі кузаў, калі надышла пара полудніка. Спачатку Кольб, а потым напераменку адзін за адным і Любамір з Ангелам нетаропка елі бутэрброды. Полуднік заняў у іх не болей чвэрткі абедзеннага перапынку. Папалуднавалі яны адначасова з тым, як палонныя закончылі працу.

Якраз у гэты момант сюды з'явіліся Вера з Любаю. Напэўна, дзяўчаты ведалі, калі ў ахоўнікаў полуднік, таму і прыйшлі менавіта цяпер. Усе вартавыя сядзелі на дошцы з краю кар'ера. Вера смела падышла да Кольба і моўчкі нерашуча працягнула яму ладны высокі вузел, перахоплены не то абрусам, не то хустаю.

— Вас іст дас? — насцярожыўся той, не рашаючыся браць вузел.

Бачачы гэта, Вера разгублена апусціла яго і нясмела прамовіла:

— Шнапс.

Вартавы роблена засмяяўся, выняў з кішэнькі на жываце штаноў гадзіннік, глянуў на яго цыферблат, устаў з дошкі і, паказваючы рукою палонным, каб тыя таксама ўзбіраліся на край кар'ера, смеючыся, па-нямецку растлумачыў:

— Будзем спраўляць заручыны.

Яшчэ тады, як хлопцы накідалі на фурманку гліну, дзяўчаты, бачачы пакепліванні вартавога наконт жаніхоў і шнапсу, адчулі, што немец не строгі, і дома надумалі выкарыстаць яго балбатлівасць для таго, каб перадаць палонным яду. Аднак цяпер, калі палонныя падышлі сюды і Кольб рукой паказаў, каб яны ўсе ішлі ў бок дота, абедзве дзяўчыны занепакоіліся. Маўляў, хоць канваір і жартаўлівы, але хто ведае, што ён надумаў. Калі вартавыя пачнуць крыўдзіць, палонныя ж не здолеюць заступіцца пры ўзброеных ахоўніках. Але цяпер нічога не зробіш. Адступаць позна.

А Кольбу не хацелася навідавоку дый на санцапёку праводзіць недазволенае зборышча, калі непадалёку — утульнае сховішча. Ён жа з раніцы наведваў дот і добра агледзеў яго ўсярэдзіне.

Абодва балгарыны вымушаны цяпер суправаджаць дзівака немца. Ангел трымае напагатове карабін, а Любамір, хоць і не вымаў з кабуры пісталет, але таксама глядзеў ва ўсе вочы. Пярэчыць Кольбу яны, вядома, не могуць, а палонных ахоўваць абавязаны, бо за іх адказваюць перад камендантам лагера.

Кольб разагнуў і адматаў дрот, якім была завязана клямка, са скрыпам расчыніў дзверы і, жэстам рукі запрашаючы ўслед за сабою ўсіх астатніх, першы пайшоў у дот. Насцярожаныя, Любамір і Ангел моўчкі прапусцілі паперадзе сябе палонных з дзяўчатамі і таксама ўвайшлі туды, не прычыняючы за сабою дзвярэй.

Пасля спякоты Сіліча абдало прыемнай прахалодаю настылага бетону. У доце панаваў радкавы прыцемак, разлінаваны пыльнымі пучкамі святла, якое пранікала з вузкіх байніц і падсвечвалася, нібы слабым пражэктарам, шырокім снопам, што ўрываўся з расчыненых дзвярэй.

Сіліч здагадаўся, што немцы пабудавалі на гэтым пагорку дот, каб трымаць пад абстрэлам азёрны бераг на выпадак высадкі там савецкага дэсанту. З непрывычкі, пасля дзённага святла, у яго міжволі прыплюшчыліся вочы, і ён у прыцемку не адразу разгледзеў пры сцяне доўгі стол з лаваю. Кольб з вінтоўкаю падышоў да яго і, паказваючы рукою на лаву, ветліва прамовіў:

— Калі ласка, паненкі!

Вера разгублена паставіла на стол вузел і пасунула яго ўслед за сабою, нерашуча прабіраючыся з Любаю на сярэдзіну лавы.

— А вы стаўце да сцяны лапаты і таксама ўсаджвайцеся, — звярнуўся вартавы да палонных, рукою ўказваючы месцы паабапал дзяўчат.

Калі хлопцы паставілі лапаты і Міхась з Акбарам селі побач з Любаю, а Сабіт з Юлдашом — каля яе сяброўкі, Кольб падаў рукою знак, каб Вера гаспадарнічала. Дзяўчына разгублена развязала вузел і разгарнула рагі настольніка. Пасярэдзіне яго стаяла бутэлька, закаркаваная самаробным затычкам, абкладзеная лустамі хлеба. З двух бакоў іх прыкрывалі карчы зялёнай цыбулі, якія аддзялялі ад пляшкі дзве шклянкі. Вера старанна працерла іх ражком настольніка і пераставіла на край стала, бліжэй

да вартавога. Потым выставіла туды бутэльку, спадыспаду якой дастала і раскрыла круглую бляшанку ад цукерак-ледзянцоў, напоўненую драбочкамі шэрай солі.

«Цяпер і жыццё сялян такое шэрае, як гэтая соль, і такое горкае, як гэта самагонка», — падумаў Сіліч, адводзячы позірк ад несамавітага пачастунку. Але тут жа зларадна ўхмыльнуўся ад таго, што вартавыя стаяць перад імі навыцяжку, а палонныя сядзяць у застоллі, усё роўна як на пачэсным покуце. Праўда, на гравійцы ён даўно пераканаўся, што Кольб нагул не прысядае, а ўсё расхаджвае па абочыне. Але ж гэтыя браткі-славяне, што шмат часу праседжваюць на дошцы з краю кар'ера, цяпер вымушаны стаяць на нагах. Хаця, канечне, у сэнсе бяспекі ім спакайней і надзейней, што палонныя адгароджаны ад іх сталом.

Настала агульная разгубленасць і насцярожанае чаканне. Ні дзяўчаты, ні палонныя не ведалі, што рабіць. Пасля некаторай замінкі Кольб схамянуўся і, адчуваючы, што пакольку заварыў усю гэтую кашу, дык і павінен весці рэй, па-гаспадарску ўзяў са стала пляшку, страсянуў у руцэ і на фоне расчыненых дзвярэй уважліва разгледзеў змешчаную ў ёй вадкасць.

Сілічу было відно, як самагонка ў бутэльцы на момант запухірылася дробненькімі маністамі і потым зноў стала празрыстая-празрыстая, з блакітнаватым адценнем ад прыцемку ў доце.

— Шнапс зээр гут! — пахвальна адазваўся вартавы, ставячы на стол пляшку і вымаючы з яе рыльца заткала. — Чысты, як сляза!

Міхась неаднойчы чуў у народзе гэтае параўнанне, але цяпер здзівіўся, што яго ўжыў немец. «Няўжо яно і ў іх бытуе? А можа, ён чуў яго ад нашых сялян і ў гэтым доце перад палоннымі спецыяльна параўнаў шнапс са слязою, каб ахарактарызаваць наша гаротнае становішча?» — падумаў хлопец, гледзячы на тое, як Кольб запоўніў дно шклянкі самагонам і паднёс да рота, дэманстратыўна прынюхваючыся.

— Гэта не яд? — усміхаючыся, гарэзліва запытаўся ён, гледзячы на Любу. — Немцу не будзе капут?

— Найн, — стрымана адказала дзяўчына.

— Ну, дык тады за тое, каб вы на гэтым свеце не засталіся вечнымі нявестамі і жаніхамі! — прамовіў пасур'ёзнелы Кольб і, смакуючы, усё роўна як скрозь зубы, нетаропка выцадзіў у рот самагонку, паставіў на стол шклянку і пахваліў балгарам:

— Прыма! Пакаштуйце!

Але тыя нічога не прамовілі ў адказ, а толькі адмоўна пакруцілі насупленымі тварамі.

Кольб адарваў ад карча цыбулі зялёнае пяро, адкусіў, разжаваў, праглынуў ладны канчур яго і, смакуючы, задаволена заключыў:

— Пасля горкага шнапсу цыбуля — салодкая, як цукар. — Даеў рэшту пяра і, усміхаючыся, звярнуўся да ўсяго застолля: — Чаму седзіце, як госці? Чакаеце асабістага запрашэння? Гаспадарнічайце за сталом. Спраўляйце заручыны.

Міхася кальнула слова «заручыны». Каб Люба не падумала, што немец гэтым самым здзекуецца з палонных (бо яна ж не падазрае пра яго дзівакаватасць і зычлівасць), хлопец адарваў ад карча цыбулі некалькі пер'яў, абмакнуў у соль, другой рукою ўзяў лусту хлеба і пачаў нетаропка есці. Ён як бы падаў прыклад сваім напарнікам, якія ўслед за ім таксама пачалі латашыць цыбулю і есці ўпрыкуску з хлебам і з соллю. Сіліч ве-

даў, што каўказскія і сярэднеазіяцкія народы разам з вострымі мяснымі стравамі спажываюць разнастайную зеляніну, якая распальвае апетыт і па- магае засвойваць ежу. Пасля шматлікіх згрызотаў паднявольнага жыцця цыбуля з хлебам ды з соллю падсалоджвала іхнюю горкую долю. А калі ўлічыць тое, што яны болей года не толькі не каштавалі яе ні ў якім вы- глядзе, але наогул не бачылі ў вочы, дык будзе зразумела, які апетыт яна выклікала ў палонных і якою здавалася ім сакавітай і лапушыстаю.

Сіліч перад дзяўчатамі было трошкі няёмка за сваіх напарнікаў, якіх усё роўна як падмянілі. Нічога сабе жаніхі! Забыліся пра нявестаў. Ка- паючы і накідаючы на фурманку гліну, яны як быццам заляцаліся да дзяў- чат. А цяпер так дружна налягаюць на яду, нібы толькі што вырваліся з галоднага краю. У глыбіні душы Міхась не мог не спачуваць сябрам па няшчасцю, бо адчуваў сам на сабе дый ведаў, да чаго прыводзіць чалавека недахоп вітамінаў. Нездарма ж старажытныя егіпцяне на будаўніцтве пі- рамід штодня давалі кожнаму нявольніку галоўку часнаку. А нямецкія фашысты мораць галоднай смерцю савецкіх ваеннапалонных.

Бачачы, што ніхто ў застоллі не дакранаецца да самагонкі, Кольб па- мяркоўна пакпіў:

— А чаму ж не пакаштуеце шнапсу? Не хочаце спраўляць заручыны? Мусіць, нявестам не падабаюцца жаніхі? Ці жаніхам не даспадобы ня- весты?

— У вайну і без гарэлкі горка. Дый якія пад канвоем памовіны? У сапраўднага свата цераз пляча звісае ручнік, а не вінтоўка,— нясмела азвалася Люба, якая збольшага зразумела сэнс Кольбавых слоў.

— Што яна кажа?— пацікавіўся вартавы.

Сіліч пераклаў сказанае.

Па ўсім адчувалася, што Кольб асекся. Ён прыкметна пасур'ёзнеў і толькі пасля некаторай паўзы паспрабаваў апраўдвацца:

— Не ведаю, як мусульмане. Можа, па іх законах шнапс забароне- ны. А ў славян без яго не бывае застолля ні на хрысцінах, калі народзіц- ца чалавек, ні на вяселлі, калі ён жэніцца, ні на памінках, што спраўля- юць па ім пасля смерці.

Міхась не стаў увязвацца ў гаворку, бо зразумеў, што вартавы чуў пра звычаі славянскіх народаў і, напэўна, ведае пра тое, што і заручыны не бываюць без гарэлкі або віна. Успамін пра тое, што ў некаторых мясцінах на Беларусі «заручыны» называюць «памовінамі» або «запоінамі» і лю- дзі кажуць там, што маладую не «засваталі», а «запілі», выклікаў у хлоп- ца кіслую ўхмылку. Праўда, сам ён у гарэлцы не адчуваў ніякага смаку і нават законныя сто грамаў, якія, бывала, атрымліваў на фронце, ніколі не піў, а заўсёды аддаваў іншым. Дык не хлябаць жа цяпер самагонку ў нямецкім доце з гора ды з бяды. Бо хто ведае, чым усё гэта можа скон- чыцца пасля?

Палонныя хутка расправіліся з дзявочым пачастункам. З галадухі хлеб з цыбуляю і з соллю быў ім у навіну і сышоў за лепшыя прысмакі.

Кольб, відаць, хацеў ужо закрываць недазволенае зборышча, але, ка- лі глянуў на некранутую пляшку, разгублена развёў рукамі і па-нямецку прамовіў:

— Раз нявесты з жаніхамі не прыгубілі шнапсу, значыць, заручыны не адбыліся. А што рабіць з ім? Хіба ўзяць мне ды задобрыць Штунца? Можа, ён паспадзяецца, што я пастаянна буду ставіць яму магарыч, дый угаворыць Брэса, каб той часцей даручаў мне ахоўваць вас каля гэтай

вёскі?— Але чамусьці перадумаў і злосна заключыў:— Няхай Штунц п'е свой. Ён умее рабіць гэта. А гэта— слёзы людскія. Вазьміце зелле,— кіў- нуў ён галавою ў бок дзяўчат.— Яно спатрэбіцца настойваць лекавыя зёл- кі ці націранне,— і паказаў рукою палонным, каб тыя забіралі лапаты, а сам пайшоў у дзверы.

— Дзякуй вам, дзяўчаты, за перадачу!— неўпапад азваліся хлопцы, калі Ангел з Любамірам пад канвоем выводзілі працэсію з дота.

— На здароўе!— адказала Вера.— Дзякуй вам, што накапалі нам гліны!

— Шанцу і ўдачы вам у жыцці!— загадкава пажадала на развітанне Люба.

З прыцемку на святле Міхасю здаўся вельмі прыгожым яе твар, яшчэ болей паружавелы ад сонечных праменняў.

З пагорка было відно, як удалечыні, у нізіне, пабліскваючы знічкамі, іскрацца азёрныя хвалі. Там, як ахопліваў пагляд, распасціралася бяскон- цая водная роўнядзь. Прыплюшчваючы павекі, Міхась разглядаў яе самот- ным позіркам, а ў думках узнікалі далёкія родныя мясціны і зусім іншае возера, блізкае яго сэрцу. Адтуль на яго глядзелі знаёмыя Анюціны вочы.

Дзьмухаючы выхлапным газам, натужліва завуркатаў грузавік, які Ангел вырульваў з кар'ера, а Міхасю здалося, што як быццам бы яго аб- дало дымком паравоза, пахам чыгуначных рэек і прасмоленых шпалаў на невялікай станцыі, што прытулілася да лесу насупраць Анюцінай вёскі. Бывала, як любілі яны ўдваіх шпацыраваць па яе дашчаным пероне, зай- здроснымі позіркамі праводзячы цягнікі ды захапляючыся спрытам машы- ністаў, якія, не збаўляючы хуткасці, на хаду падхоплівалі жазло з рукі дзяжурнага.

Чыгуначны насып ад возера аддзяляла пясчаная дарога, ускрай якой раслі ценістыя вольхі, а за імі зараснікі чароту і аеру. Здавалася, што, калі б не гэтая трывала ўкаранелая прыродная заслона, вада ў паводку даўным-даўно пазмывала б сыпучы дарожны пясок.

Міхасю да драбніц знаёмы кожны закутак у наваколлі. Калі ісці са станцыі ў вёску, з правага боку ўздымаецца бязлесы пясчаны пагорак, а з левага расце ў вадзе чарот з асакою. І адразу ж вольхавым драбналессем заканчваецца возера. Справа ў яго ўпадае невялікі ручай, і далей ліпавая алея вядзе ў вёску, што раскінулася злева, воддаль берага. Напэўна, ка- лісьці тут на ўзвышшы быў невялікі маёнтак, бо сям-там захаваліся за- мшэлыя будынкі, зусім непадобныя на вясковыя хаты, ды ацалела нямала стогадовых клёнаў. Непадалёку— памяшканне школы. Трохі лявей, за школьным садам, за валейбольнаю і футбольнаю пляцоўкамі, на беразе ў вадзе жалезнымі слупкамі выгараджана купальня з мосцікамі вакол. Про- ста ад школьнага двара ў возера выступае ладны паўвостраў, густа зарос- лы бярозамі, клёнамі і вольхамі. У самым канцы яго паверхня паступова зніжаецца і зусім хаваецца пад вадою. Навокала расце шмат белых гар- лачыкаў. Гэтую мясціну Анюта называла сваім запаведнікам, і для Мі- хася яна была таксама запаветная.

Бывала, колькі б яны ні баразнілі лодкаю раздольную азёрную гладзь, а ўсё роўна кожны раз абавязкова прычальвалі да гэтай утульнай пры- стані. Праз ценістую навісь тут не паліла сонца, ад вады ледзь-ледзь па- тыхала свежасцю. Над галавою нябесны блакіт быў расквечаны зялёнай і салатавай лістотаю, а ўнізе над празрыстай глыбінёю, як зоркі, цвілі бе-

лыя і жоўтыя гарлачыкі. Ад водсвету гэтай прыгажосці Анюціны вочы адсвечваліся загадкавымі колерамі і невыказнымі адценнямі.

Калі закаханыя ўпершыню заплылі ў гэта казачнае царства, хлопец стаў зрываць кветкі на букет дзяўчыне, але яна пачала ўпрошваць, каб ён не чапаў іх, бо яны, сарваныя, хутка завянуць і загінуць. Маўляў, лепей хай растуць на выгодзе, каб можна было падоўгу любавацца імі, жывымі.

Усё лета, на працягу студэнцкіх канікулаў, гарлачыкі цвілі ў Анюціным запаведніку, радавалі дзяўчыну з хлопцам і прываблівалі закаханых у гэты закутак.

Даўным-даўно перад Міхасёвымі вачамі не паўставаў так выразна і яскрава гэты малюнак, як узнік сягоння. І ўсё дзякуючы Веры з Любаю, якія прынеслі палонным перадачу, а таксама дзякуючы азёрнаму берагу, што ўдалечыні адкрыўся яму з пясчанага адхона.

Упершыню за доўгі час, насычаныя каларыйнай ежаю, салодка спалі на пяску яго напарнікі, а ён, узрушаны ўспамінамі, нават у кароткай дрымоце не прымружыў вачэй, пакуль не вярнуўся парожні грузавік.

Калі Ангел з Любамірам расселіся на дошцы над палоннымі, якія пачалі накідаць у кузаў пясок, а Кольб расходжваў па краі кар'ера, Міхасю чамусьці зарупіла распачаць гаворку з ахоўнікамі, каб усё-такі высветліць, хто яны на самай справе.

— Братушкі, праўда, што вы — балгары? — наіўна звярнуўся ён да іх па-беларуску, нетаропка зачэрпваючы лапатаю пясок.

— А табе хіба не ўсё роўна, хто мы? — разгублена азваўся па-нямецку Ангел, якога Любамір падтрымаў яхіднай рэплікаю:

— Братушка мне знайшоўся!

Яна задзела Міхася за жывое. Хлопец ускінуў у кузаў пясок і, перш чым зачэрпнуць чарговую лапату, на нейкае імгненне прыпыніўся і з'едліва адказаў па-беларуску:

— Як-ніяк, а ўсё-такі мы нейкая радня, хоць і далёкая. Па Турэччыне ды па Нямеччыне. — І па-нямецку растлумачыў: — Мой дзед памагаў вашым продкам біць туркаў у Балгарыі, а бацька ва Усходняй Прусіі калашмаціў нямецкіх ваякаў.

— Вы хацелі забіць нашага цара Барыса, — раптам вынес бязглуздае абвінавачанне Любамір.

Сілічу болей не было чаго гаварыць. Цяпер ён зразумеў, што абодва ахоўнікі сапраўды балгары. Ён ведаў, што балгарскі цар Барыс абапіраўся на рэваншысцкія пранямецкія элементы і праводзіў палітыку ўзмоцненай фашызацыі краіны. «Мабыць, вось на такіх, як гэтыя, ён ускладаў свае спадзяванні і надзеі».

22

Раніцаю, ледзьве палонныя распачалі працу на гравійцы, як да іх з лагера пад'ехаў вялізны грузавік з адкрытым кузавам. Прыцішаючы хуткасць перад людской гурмою, ён на скрыжаванні з'ехаў на прасёлкавую дарогу, адразу ж завярнуўся на ёй і, пад'язджаючы зноў да палонных, спыніўся. З кабіны, у якой застаўся шафёр, вылезлі камендант і невысокі драбнаваты фельдфебель з рознакаляровай істужкаю ў пятлічцы на грудзях і са срабрыстай акантоўкаю на пагонах. Перакладчык Ванька ўслужліва кінуўся насустрач Брэсу, але камендант зрабіў выгляд, што не заўважае яго, і, выкрыкваючы прозвішчы, паклікаў трох вартавых. Ванька, як пакрыўджаны гаспадаром сабака, борзда шмыгнуў назад у гурт палонных, што снавалі з насілкамі ды з лапатамі, а да Брэса з розных месцаў у ланцугу ачаплення падышло трое вартавых: адзін — змрочны, каржакаваты, з вялікім носам, другі — высокі, нібы каланча, той, што, як семафор, няўклюдна прыўзнятай рукою вітае праезджыя легкавушкі, і трэці — жвавы, прыдзірлівы служака.

— Кожны возьміце сабе па чатыры палонных, — па-нямецку загадаў ім камендант. — Пад вашым прыглядам няхай яны выносяць з выцерабленай дзялянкі бярвенні і грузяць на машыну. Толькі выбірайце палонных не ў адным, а ў розных месцах натоўпу, каб не трапілі сябры. Ды пільна сачыце за імі.

«Адразу відно, што абачлівы і напрактыкаваны турэмшчык! — падумаў Міхась, абапіраючыся на дзяржальна лапаты. — Падначаленых навучае розуму».

Ці то выраз хлопцавага твару выдаў гэтую думку, ці то на ім прамільгнула выкліканая ёю ўхмылка, толькі змрочны каржакаваты вартавы, што ў гэты момант праходзіў міма Міхася, раптам прамовіў яму:

— Ком хэр.

Немец павёў хлопца перад сабою па абочыне і ў розных месцах натоўпу вылучыў яшчэ трох палонных. Астатнія двое вартавых, якіх Брэс выклікаў з ланцуга ачаплення, зрабілі тое ж самае, кожны падзываючы абранніка да сябе. Потым яны размеркавалі вылучаных парамі і скрозь частакол ачаплення, пад канвоем, павялі па раздольнай дзялянцы, што раскінулася ўсцяж гравійкі і метраў за дзвесце ад яе ўпіралася ў сіняватую сцяну лесу. Сіліч адчуў сябе вальней, хаця сярод вылучаных не аказалася нікога з ягоных таварышаў. Напарнікам яму дастаўся нізкарослы шустры дзяцюк, што жыў за сцяною іхняга пакоя. Звалі яго Валька, а палонныя далі яму мянушку «пад хмелем». Так і клікалі яго многія ў лагеры — Валька Пад Хмелем. Міхась даўно звярнуў увагу, што ён сваімі пацвельваннямі і прымаўкамі спрабуе пацешыць палонных, але тыя не асабліва рэагуюць на яго кепікі, бо, мабыць, прымаюць іх за недарэчныя. Сіліч неаднойчы спачуваў дзецюку, шкадуючы, што яго жарты не знаходзяць водгуку сярод гаротнікаў, і зайздросціў яго бестурботнаму, вясёламу характару. Хлопцу чамусьці здавалася, што чалавек з такой натураю ва ўмовах палону лягчэй пераносіць пакуты паднявольнага жыцця і не гэтак абвострана і балюча рэагуе на абразы і здзекі.

Чым далей вартавыя адводзілі іх ад палосы адчужэння па аголеным расцяробе, тым глыбей удыхалі Міхасёвы грудзі вільготнае ранішняе паветра, настоенае на сакавітым разнатраўі, якое ўдалечыні ад гравійкі не было прыцярушана дарожным пылам і абвявалася ледзь улоўным лясным водарам. Па засохлых і пацямнелых ад часу зрэзах на несамавітых пнях было відно, што тут рос малады лес і што ссеклі яго або ў канцы мінулага лета, або позняй восенню. «Пад корань усё выцярэбліваюць, сволачы, і нашу моладзь, і лясны маладняк, — думаў Міхась, на хаду бегла акідаючы насцярожаным позіркам альховыя, бярозавыя ды асінавыя пні, што сіратліва вытыркаліся з зямлі, як нямыя сведкі спусташальнага рабавання. — Мусіць, адгэтуль гітлераўцы вывозілі бярэзнік для крыжоў на могільнік сваім ваякам у наўгародскім крамлі». Сярод пнёў збольшага было папрыбірана галлё. Скрозь, як глянуць, выраслі з зямлі парасткі нізкарослага драбналесся. Шорсткі сівец ды лясная трава, што, незацененыя,

цяпер буялі на выгодзе, папрашывалі прэлую леташнюю лістоту, якая высахла ад сонца і шорхала пад нагамі, нібы каляная.

Не даходзячы крокаў сем да прысадзістага бярозавага пня, які, як прывід, узнік наперадзе, Сіліч заўважыў, што яго чорна-белую, нібыта срэбраную, аснову акаймоўвае ўнізе прывабны залацісты вянок. Праява не магла ашукаць позірк заядлага грыбніка. Хлопец насцярожана сцяўся ўвесь і ў адно імгненне, спружыніста згінаючыся, на хаду расчапіў і з карэньчыкамі выдраў з зямлі ржава-бурыя каралавыя зросткі. Ужо ў прыполе гімнасцёркі прагным позіркам акінуў крамяныя шляпкі ў крапінках бурых вяснушак і, пераконваючыся па паясках на ножках, што апенькі сапраўдныя, асцярожна апусціў іх у бляшанку ад дымавой шашкі, што была ў рэчмяшку, які ён спрытна скінуў з аднаго пляча і хуценька разборсаў.

Усё гэта адбылося настолькі хутка і нечакана, што змрочны вартавы, які ішоў ззаду, не паспеў ачомацца і толькі запознена прамармытаў панямецку:

— Як шкадлівая свіння, на хаду скубе патраву.

«Мала таго, што высякаюць наш лес, дык яшчэ і грыбы ў ім лічаць сваёй уласнасцю», — раззлаваўся хлопец. Але ў той жа момант яго жар ахаладзіла каманда «хальт!», якую ззаду падаў жвавы вартавы. Яна прагучала ў паветры халодным кляцаннем вінтовачнага затвора.

— Хальт!

— Хальт!

Нібы падвоенае водгулле яе, адзін за адным пачуліся разрозненыя выкрыкі астатніх ахоўнікаў, калі шлях палонным перагарадзілі раскіданыя па зямлі бярозавыя, асінавыя ды альховыя бярвенцы. Яны ляжалі абыяк, нібы салдаты, што ў наступленні загінулі ад варожых куляў.

Цяпер толькі яны злёгку загрувашчвалі вузкую палосу расцяробу, што аддзяляў гаротнікаў ад лазовых кустоў і непралазнага зарасніку, дзе смуга бялёсага туману ахутвала доўгачаканую волю. Пакуль што неакрэсленая і туманная, як гэтая смуга, воля нейкай падспуднаю і неадольнай сілаю прываблівала да сябе і ўжо трымала ў полі свайго прыцягнення, якое раптам абарвала нямецкая каманда: «Абедзве пары, бярыце па бервяну і выносьце на аўтамашыну!», якую падаў жвавы служака-вартавы, што з вінтоўкаю напагатове загарадзіў сваёй чацвёрцы палонных шлях да лесу і жэстам адной рукі паказаў, каб яны падымалі з долу лясіны.

Нібыта цені гэтага служакі, астатнія двое вартавых з вінтоўкамі напагатове таксама зайшлі спераду сваіх чацвёрак і расслаблена скамандавалі неўпапад: «Лёс!»

«Кожны з іх сочыць толькі за сваёй чацвёркаю, — пераконваўся Міхась, падымаючы з напарнікам з долу бярозавае бярвенца. — А гэтая нямецкая педантычнасць нам на руку. Наш вартавы хоць з выгляду і змрочны, але ён цельпукаваты і непаваротлівы. Калі ўвішна дзейнічаць, яго можна аблапошыць. Асабліва тады, калі будзем браць бярвенцы бліжэй каля кустоў і зарасніку».

Бярвенца, якое яны неслі, было нецяжкое. Нізкарослы напарнік трымаў на плячы яго танчэйшы канец, а цыбаты Міхась — камель. Хлопец павярнуў галаву налева, а потым прыхінуўся шчакою направа, да настылага паркалю бярosты, акідваючы позіркам іншыя лясіны, якія неслі суседнія палонныя, і ўбачыў, што іх асінавыя і альховыя бярвенцы прыкладна такой жа таўшчыні. Гэтым дрэвам гадоў па пятнаццаць — дваццаць, не болей. Значыць, тут рос малады лес. Напэўна, немцы прымусілі сялян выцерабіць яго, каб для бяспекі агаліць з абодвух бакоў гравійку, аддаляючы ад яе надзейныя і зручныя падступы, а драбнейшае ламачча з галлём аддалі ім на дровы.

Праз адчынены задні борт кожная пара палонных нетаропка засоўвала ў кузаў камлём да кабіны сваё бярвенца. У першы прыход яны прыкрылі імі амаль усю падлогу кузава.

Вартавыя вялі палонных па бярвенцы шырокім ланцугом: пара каля пары, а назад — вузейшым, бо кожны з двух напарнікаў ужо нёс лясіну, ідучы адзін за адным. Як толькі Міхасёва пара з бярвенцам на плячах падышла першы раз да грузавіка, хлопец адчуў, што яго напарнік Валька знарок марудзіць, даючы магчымасць іншым хутчэй разгрузіцца. Яны самыя апошнія запхнулі ў кузаў сваю лясіну і нетаропка прыстроіліся збоку да ланцуга, каб ісці па наступную. І тады Міхась нарэшце зразумеў, чаму Валька выгадваў час. Ён разлічыў, каб стаць побач з Міхасём самым крайнім у ланцугу, дзе надзейней можна шапнуць пару слоў.

— Глядзі пільна. Будзь напагатове. У зручны момант нырнем у зараснік, — на хаду адрывіста шапнуў ён Міхасю, калі пад канвоем вартавых палонныя ўлегцы ішлі па выцерабленай дзялянцы.

Напарнікава папярэджанне падбадзёрыла і яшчэ болей абнадзеіла хлопца. «На пару і ўцякаць смялей, і дваім спадручней, чым аднаму, — думаў Міхась. — Асабліва з гэтакім шустрым і бойкім. Дзяцюк спрытны і паваротлівы, разам з ім будзе лягчэй пераносіць цяжкасці і нягоды».

Цяпер у Сіліча было такое адчуванне, як быццам чым бліжэй да кустоў палонныя прыбіралі лесазавал, тым хутчэй у яго за плячамі выраcталі нябачныя крылы. Яму здавалася, што, пакуль ён з напарнікам нясе лясіну, яна яшчэ прыціскае іх да зямлі, а як толькі пагрузяць яе на аўтамашыну, крылы адразу ж гатовы развінуцца ўшыркі — і ён вось-вось выпырхне з няволі.

Праўда, з кожным падыходам да лесазавалу Міхасю было відно, як у хмызняку ўвачавідкі радзее і рассейваецца смуга, прыадкрываючы бухматыя абрысы паасобных кустоў і прысадзістых дрэўцаў, што, канечне, трошкі засмучала, але канчаткова не бянтэжыла. Бо як выступалі з туману гэтыя кусты і дрэўцы, так і ў яго свядомасці ўсё болей выкрышталізоўваліся цвёрды намер і заманлівая задума. Кожны раз вяртаючыся зноў па бярвенца, ён быў задаволены, калі бачыў, як хто-небудзь з палонных на хаду падхоплівае з-пад пня залацістыя каралы апенькаў. Яму здавалася, што прагнасць небаракаў размагнічвае ўвагу вартавых і абяззбройвае іх пільнасць. Маўляў, раз палонныя хапаюць грыбы, значыць, будуць гатаваць іх у лагеры. Перад уцёкам яны не накідваліся б на падножны корм, што непрыдатны для ежы ў сырым выглядзе. Кожны палонны ўхапіў на хаду зросткі апенькаў. Нарасло тут процьма грыбоў. Каралавымі вянкамі апенькі акаймоўвалі пні. Жыхары навакольных вёсак, мабыць, баяліся хадзіць сюды. Дый не да грыбоў людзям у гэтакі час.

Сіліч прадчуваў, што яму нарэшце пашанцуе. Гаротная доля паварочвалася да яго іншым бокам. Сама сягоннята праца зручная для ўцёкаў. Ды яшчэ, як на шчасце, лёс паслаў цельпукаватага вартавога і шустрага напарніка. Складваліся абставіны, якія самі падштурхоўвалі да рашучых дзеянняў. Узбуджаны настрой як быццам наэлектрызаваў усяго хлопца. Рукі і ногі ў яго напружыліся, ён глядзеў ва ўсе вочы і чуйна прыслухоўваўся да кожнага шоргату і шапацення.

Кузаў усё вышэй і вышэй запаўняўся бярвенцамі. Ужо немагчыма было засоўваць іх туды з долу. Адзін напарнік абавязкова павінен быў залазіць на грузавік і падцягваць да кабіны камель, вяршыню якога знізу падштурхоўваў другі. З бакоў нельга было падступіцца да кузава з каркасам для брызенту.

Па меры таго, як аўтамашына напаўнялася бярвенцамі, палоса лесазавалу, што аддзяляла грузчыкаў ад кустоў і зарасніку, увачавідкі звужалася. Калі кузаў быў загружаны амаль да краёў, Валька з Міхасём злаўчыліся запхнуць у яго свае бярвенца самыя апошнія і цяпер крайнія ў ланцугу ішлі па наступнае, спадзеючыся ўжо наогул не вярнуцца на гравійку.

Нібы іскры пры кароткім замыканні, у Міхасёвай галаве ўспыхвалі і гаслі абрывістыя думкі. Ён разумеў, што не толькі яны з Валькам, але і іншыя палонныя мараць шмыгнуць у заraснік. Пашанцуе, вядома, таму, хто апярэдзіць. У вартавых па абойме патронаў у вінтоўцы. Кожны з іх з нямецкай педантычнасцю ў першую чаргу будзе сачыць толькі за сваёй чацвёркаю і страляць толькі па ёй. Чацвёрка жвавага служакі наўрад ці перахітрыць борздага і паваротлівага вартавога. А Міхась з Валькам павінны абвесці вакол пальца цельпукаватага немца. Пакуль ён павернецца ды разгледзіцца, дык яны вылузнуць ногі з драўляных калодак і ў адзін міг апынуцца ў гушчары. Няхай страляе туды, дзе затрашчыць ламачча ды зашастае голле. Нябось, ён жа, як аўчарка, не палезе ў заraснік: пабаіцца.

І хлопец, здаецца, ужо на поўныя грудзі ўдыхаў лясную вільгаць і адчуваў фізічна, як па яго гарачых шчоках і скронях, нібы распараны венік у лазні, сцёбае настылая росная лістота. Да вузкай палосы лесазавалу заставалася ўсяго толькі некалькі крокаў, калі ззаду ў Міхася раптам нехта прамовіў па-нямецку:

— Няхай аднясуць апошні раз, а мы паглядзім, ці шмат бярвенцаў застанецца на расцяробе.

— Колькі ні застанецца, а ўсё роўна ж прыйдзецца прыязджаць яшчэ, — адрывіста адказаў нехта другі.

Па металічным тэмбры голасу Міхась пазнаў, што гаворыць Брэс. Хлопец увесь сцяўся ад нечаканасці і, убіраючы шыю ў плечы, нясмела павярнуў галаву направа, наважваючыся пераканацца ў правільнасці сваёй здагадкі.

Справа, абганяючы ланцуг палонных, да лесазавалу паспешліва ішлі камендант з фельдфебелем. Як быццам паказваючы сваю пільнасць і выслужваючыся перад Брэсам, вартавыя таксама пачалі абыходзіць ланцуг з двух бакоў, заходзячы спераду палонных і адразаючы ім шлях да зарасніку.

У Міхася адразу ж абмякла ўсё цела і расслабіліся ногі. Калі палонным загадалі браць з долу лясіны і ён з Валькам падняў асінавае бярвенца, у яго было такое адчуванне, нібыта ён надарваўся, носячы непасільны цяжар. Да грузавіка хлопец ішоў сам не свой. У яго падкошваліся ногі і дрыжэлі рукі. Не зважаючы на высокі рост, ён ледзь-ледзь падняў на пагружаныя канцы бярвенцаў камель сваёй асіны і насілу ўскараскаўся ў кузаў, каб з дапамогаю Валькі падцягнуць яе да кабіны.

Сіліч разумеў, што ўцячы не ўдасца. Ён страшэнна злаваў на фельдфебеля, якому ўздумалася ісці да лесазавалу і цягнуць туды за сабою Брэса. Праўда, у хлопца яшчэ цеплілася спадзяванне на тое, што аўтамашына адвязе бярвенцы і вернецца сюды па астатнія. Але пасля таго, як Брэс загадаў вартавым ісці на свае месца ў ланцугу ачаплення, а сам сеў з фельдфебелем у кабіну, грузчыкі павінны былі зноў браць у рукі свае лапаты з насілкамі і разам з усімі палоннымі займацца нудною працаю. «Калі нават грузавік і вернецца, дык неабавязкова ж мы будзем нагружаць яго лесам, — падумаў хлопец, вымаючы сваю лапату з кучы патрушчаных руінаў, каля якой нетаропка кешкаліся ягоныя таварышы. — Вартавыя вылучаць з гурту іншых палонных для гэтай працы».

— А мы пазайздросцілі, што табе нарэшце пашэнціла. Думалі, дасі драла, — не ўстрымаўся Хяндога. — Здавалася ж, адтуль рукою падаць да зарасніку.

— Блізка відаць, ды далёка дыба́ць, — незадаволена адказаў Міхась і раззлавана прамармытаў: — Калі ж у апошні момант чорт пагнаў туды фельдфебеля з камендантам.

Хлопец не сумняваўся ў тым, што, калі б ён даў драпака, ягоныя таварышы толькі пазайздросцілі б яму ды пажадалі б удачы. Спадзявацца на групавы ўцёк з гравійкі няма чаго. Уцякаць трэба адусюль, дзе толькі спрыяюць умовы. Канечне, лепей бы ўцячы двaім або траім разам. Але не чакаць жа зручнага выпадку. Пакуль яго дачакаешся, выпрастаеш ногі.

Спадзяванне на тое, што яшчэ прыйдзецца грузіць на аўтамашыну астатнія бярвенцы, таксама не спраўдзілася: грузавік болей не прыехаў.

Але затое, калі дарожны майстра абвясціў абедзенны перапынак і палонныя пачалі рассядацца і разлягацца па схілах кюветаў, змрочны непаваротлівы вартавы, што вылучаў Міхася насіць бярвенцы і перад абедам стаяў у ланцугу ачаплення побач з Кольбам, паспешліва і ўсё роўна як насуперак апошняму ўзяў хлопца распальваць цяпельца. Тое, што немец даручыў гэта яму, нікольки не здзівіла Міхася, які ў апошні час бачыў, як гэтаму вартавому распальвалі вогнішчы іншыя палонныя. Праўда, было трохі незразумела, чаму на гэты раз немец узяў менавіта яго. Міхась не думаў, што гэта адбылося толькі таму, што палонныя, працуючы, павольна прасоўваліся па гравійцы і адпаведна перамяшчаўся ланцуг ахоўнікаў, у выніку чаго хлопец апынуўся якраз насупраць непаваротлівага вартавога. Міхасю здавалася, што фанабэрысты саманадзейны немец захацеў пакуражыцца перад Кольбам, таропка беручы менавіта таго, каго неаднойчы прасіў распальваць цяпельца вартавы з жалезным крыжам. Не паспеў хлопец заняцца працаю, як убачыў, што побач на палосу адчужэння з цэментавай трубы праз гравійку бруіць ручаінка. Ён асмялеў, набраўся нахабства і рашыў выкарыстаць яе, спалучаючы прыемнае для немца з карысным для сябе. Перш чым збіраць галлё, Сіліч на імгненне спусціў з аднаго пляча лямку рэчмяшка, хуценька выняў дзюралевае вядзерца і зачэрпнуў праточнай вады. Назбіраў шмат ламачча, каб з яго было паболей вуголля, і спадыспаду распаліў сушняк. Калі галлё разгарэлася, хлопец жэстам рукі папрасіў, каб вартавы дазволіў прысуседзіцца да агню Міхасёваму посуду. Немец нічога не адказаў, і Сіліч успрыняў ягонае маўчанне як маўклівую згоду. Каб вартавы не перадумаў, хлопец хуценька дастаў з рэчмяшка бляшанку дымавой шашкі, з контурам напоўненую апенькамі, наспех двойчы апаласнуў іх вадою з вядзерца, тут жа зліваючы яе, брудную, на траву, потым наліў чыстай, надзеў тугую накрыўку на выпадак таго, калі галлё згарыць, каб грыбы дайшлі і ўпрэлі на тлеючым вуголлі, і ўсунуў нязвычны посуд з краю вогнішча. А сам, не жадаючы мазоліць вачэй немцу, шмыгнуў у кювет да сяброў. Міхась спадзяваўся, што ў кан-

цы абедзеннага перапынку возьме посуд. Ён прадчуваў наперад смак згатаваных на свежым паветры грыбоў і ўяўляў, з якім апетытам будзе ўплятаць іх у лагеры дый яшчэ пачастуе і ўразіць суседзяў.

Звычайна ў абедзенны перапынак толькі пажылыя, болей цягавітыя і загартаваныя палонныя бавілі час у размовах ці, панурыя, моўчкі ляжалі і сядзелі на схілах кюветаў. Маладзейшыя, як падкошаныя, падалі на траву і адразу ж засыналі, не прывычныя па паўдня выстойваць на нагах і змардаваныя недаяданнем. Раскатурханыя дарожным майстрам і наглядчыкамі, яны неахвотна прачыналіся і адчувалі сябе як пабітыя. Ныла ўсё цела. Непакоіла ламота ў суставах рук і ног. Сягоння многія, агорнутыя дрымотаю, яшчэ не паспелі разаспацца, як праз сон пачулі паблізу прыглушаны выбух і амаль адначасова з ім адзін, а праз нейкі момант і другі гулкі стрэл.

Тыя, хто не спаў і сядзеў на схілах кюветаў, аказаліся сведкамі недарэчнага відовішча, пра якое цяпер расказвалі тым, хто прахапіўся і спрасонку разгублена праціраў вочы, не разумеючы, чаго рагочуць некаторыя вартавыя ў абодвух ланцугах ачаплення.

Аказваецца, Міхасёвы грыбы ад полымя хутка закіпелі, і пара, не знаходзячы выйсця са шчыльна закрытай бляшанкі, узарвала і высока падкінула ўгару тугую накрыўку, па якой Кольб на ляту паспеў выстраліць з вінтоўкі. Пры выбуху варыва абдало ўсяго вартавога апенькамі, нібы асколкамі. Ад нечаканасці ён выпусціў у вогнішча ражон са скібкаю хлеба і ўсхапіўся, праціраючы рукою апараны пырскамі твар ды абтрасаючы з грудзей і з жывата захлюпаны кіцель. Пакуль Кольб зацікаўлена разглядаў, у якое месца накрыўкі трапіла куля, раз'юшаны змрочны вартавы канцом вінтовачнага ствала выкінуў з агню бляшанку дымавой шашкі і з усяе сілы стукнуў па ёй прыкладам. Ад моцнага ўдару выстраліла ягоная вінтоўка. Пабялелы з твару немец сумеўся, але спачатку са злосцю пачаў таптаць нагамі бляшанку, а потым ствалом вінтоўкі падкалупнуў яе ў вогнішча.

Не здабраваць бы Сілічу, калі б куля забіла ці параніла каго-небудзь з ахоўнікаў. Аднак усё абышлося, хаця хлопец ужо да канца рабочага дня пабойваўся трапляць на вочы змрочнаму вартавому. На душы ў Міхася варочалася крыўда і на Кольба за тое, што ён выстраліў у накрыўку бляшанкі з дымавой шашкі. Немец жа ведаў, чый гэта посуд, але не пашкадаваў яго, каб толькі пахваліцца, як трапна ён страляе. «Гэтак жа ён пульнуў бы з вінтоўкі і ў мяне, калі б убачыў, што я ўцякаю з-пад ягонага нагляду, — прыйшоў да сумнага выйсця хлопец. — Кольб, вядома, чалавечны, але таксама акуратны, як усе немцы».

У лагеры пасля працы ўсім было ўжо не да гэтага смешнага здарэння, якое зацьміла і адсунула на задні план іншая, болей важная падзея. З дрывотні, з-пад вокнаў барака, у якім жылі ахоўнікі, не заўважаны нікім уцёк Гладыш. Раніцаю камендант паставіў яго пілаваць і калоць дровы. Напэўна, у той час, калі Брэс адлучыўся ў грузавіку з фельдфебелем, Гладыш разгледзеўся дый задаў лататы.

Ягоны ўцёк ажыўлена абмяркоўвалі палонныя, стоячы ў страі за атрыманнем ежы і лежачы на нарах ды апаражняючы ад кандзёру кацялкі з бляшанкамі.

— Цяпер камендант спагоніць злосць на сваім намесніку, — пацяшаўся Леанід. — Дзе быў Штунц і куды ён глядзеў?

— Немцы знойдуць уцекача і ўчыняць расправу, — умяшаўся нехта з

верхатуры.— Раз жонка прыносіла Гладышу перадачы, значыць, яны ведаюць ягоны хатні адрас.

— А калі ўцякач падасца ў лес, а не дахаты?— з іроніяй запытаўся Хяндога.

— Тады возьмуць за жабры жонку,— адказаў зверху той самы голас.— Яна нідзе не дзенецца. Калі не прызнаецца, павесяць яе разам з дзецьмі.

— Чалавеку свяціла шчасце, а ён адмовіўся ад яго,— прамармытаў Вырвін, папоўніцы жуючы хлеб.— Сядзеў бы тут, як у бога за пазухай, ды спакойна еў жончыны перадачы.

«Двухногае быдла і мысліць па-свінску»,— падумаў абураны Міхась і з'едліва зазначыў:

— Калі так, дык ён яшчэ не ўсё страціў. Яго завязуць у Нямеччыну. Там паспытае смачнейшага хлеба.

— А чаму гэта камендант паставіў пілаваць дровы аднаго, а не двух палонных?— здзівіўся Казнадзей.— Аднаму ж пілу цягаць нязручна. А двум і ўцякаць зручней.

— Мусіць, Брэс быў упэўнены, што Гладыш не ўцячэ. А на іншых не спадзяецца,— памяркоўна разважыў Хяндога.— Піла ў іх там усё адно як лучковая. Замест дзвюх ручак у ёй сагнута дуга. Такой пілою на сталюзе можна пілаваць дошкі аднаму.

«Напрактыкаваў жа вока чалавек!— у думках Міхась пазайздросціў суседу.— Тут побач іншы раз не заўважыш чаго-небудзь, а ён здалёк выгледзеў, якая ля сталюгі піла».

У гэты дзень, перанёсшы два стрэсы, Сіліч не разумеў, што з ім адбываецца ў лагеры. Адразу, як толькі сарваўся задуманы ўцёк, хлопец адчуў сябе надламаным. А пасля недарэчнага выпадку з грыбамі яшчэ дабавілася фізічнае спусташэнне. Лежачы на нарах, ён апаражніў ад кандзёру дзюралевае вядзерца і расчаравана пазіраў на пайку хлеба. Было такое адчуванне, як быццам у яго выгарала нутро і ўсярэдзіне ўсё смыліць. Адна порцыя рэдкай баланды не запоўніла бяздоннай пустаты і не патушыла пякучага смылення. У хлопца ўзнікла ненасытнае жаданне да вадкай стравы. Яму здавалася, што толькі яна, а не мізэрная пайка чэрствага хлеба, пазбавіць яго ад незразумелага падманлівага адчування. Пасля доўгага вагання ён упершыню рашыў выменяць за хлеб порцыю баланды, хаця раней за падобны абмен у думках асуджаў іншых.

Звычайна самі наглядчыкі расходжвалі па былых класах і прапаноўвалі за хлеб прафільтраваны кандзёр. Але сягоння яны чамусьці не прыходзілі. Спачатку Сіліча гэта нават суцяшала, як адзнака таго, што яму суджана абысціся без злашчаснага абмену. Але хутка такое суцяшэнне развеялася, як ранішні туман. Хлопца пачала мучыць пякотка, якая зноў выклікала ранейшае неадольнае жаданне. Міхась ужо гатоў быў сам пайсці ў наглядчыцкую штубу са сваёй пайкаю. Стрымлівала толькі гордасць. Маўляў, як гэта самому ісці з паклонам да жывадзёраў? Але ж мяняць хлеб на баланду ў наглядчыцкую штубу ходзяць многія. А чым ён адрозніваецца ад іх? Ненасытная прага пераадолела цвярозае разважанне. Дый усё-такі ж ён пойдзе не з паклонам, а з хлебам. Што ні кажы, а хлеб ёсць хлеб. Хоць ён і эрзац, але ўсё роўна не раўня кандзёру, тым болей прафільтраванаму.

З пайкаю і з вядзерцам у руках Сіліч нязграбна ссунуўся з нараў, выпрастаўся на ўвесь рост і рашуча пайшоў да былой настаўніцкай. Без стуку адчыніў дзверы, уладна ўвайшоў у пакой і з парога гучна запытаўся:

— Каму хлеб за кандзёр?

Адчувалася, што ягоны прыход выклікаў у штубе разгубленае здзіўленне. У адзін момант замест адказу з усіх тапчаноў яго працялі навылёт сярдзітыя калючыя позіркі.

— Хопіць, што аднаму абмянялі, дык і другі прыйшоў!— пасля кароткай паўзы злосна прамовіў Задзіра.— Разумнікі знайшліся!

— Вон адсюль!— усхопліваючыся з тапчана, крыкнуў Паўло, на паружавелых шчоках якога выступілі белыя плямы. Бачачы, што Міхась не выходзіць, ён ступіў да яго два крокі і з абурэннем гнеўна загадаў:— І каб тваёй нагі тут болей не было!

Разгублены, Міхась змоўчаў і выйшаў са штубы. «Чаго яны ўз'еліся?— не цяміў хлопец.— Што Паўло раскіпеўся, дык зразумела. Не можа дараваць таго, што я не змяняў вядзерца Багдана Платонавіча на ягоны кацялок. А Задзіра? Няўжо Гладышаў уцёк іх вывеў з сябе, што яны гэтак ашчэрыліся?»

Праўда, Сіліч не надаў сур'ёзнага значэння гэтаму выпадку. Маўляў, сабакі пабрэшуць дый сціхнуць.

Але назаўтра перад выхадам на працу многае не толькі праяснілася, але нават ледзь не скончылася для хлопца бядою. На ранішнім пастраенні камендант прайшоўся ўсцяж павернутай тварамі да яго калоны, пранізлівым позіркам адшукаў у ёй Міхася з Валькам і кіўком рукі паказаў, каб яны выйшлі са строю і сталі побач адзін з адным.

Спярша Сіліч трохі насцярожыўся, але ўсё яшчэ не разумеў, што збіраецца рабіць Брэс. А той паклікаў перакладчыка Ваньку, стаў спераду абодвух палонных, памкнуўся быў расшпіліць кабуру, але чамусьці перадумаў і, павучальна ківаючы ўказальным пальцам правай рукі перад іхнімі тварамі, пагрозлівым тонам сказаў, як адсек:

— Калі б учора я не быў там, дзе грузілі на машыну бярвенні, сягоння ў мяне з вамі была б кароткая размова! Папярэджваю! Улічыце гэта!— і даў Ваньку знак, каб ён пераклаў сказанае.

Ванька пераклаў пагрозлівую натацыю Брэса, хаця Міхась і сам зразумеў яе.

— Станавіцеся ў строй!— па-нямецку сярдзіта загадаў камендант.

Знянацку збітыя з панталыку, абодва палонныя разгублена сталі на свае месцы, лыпаючы вачамі.

Сіліч не разумеў, што здарылася. Ён толькі адчуў, што Брэс дазнаўся пра іхні з Валькам намер уцячы з лясной дзялянкі. Але, калі б камендант быў цвёрда перакананы ў гэтым, ён дэманстратыўна застрэліў бы іх абодвух перад усім лагерам, асабліва пасля ўчарашняга ўцёку Гладыша.

Мусіць, Брэс аб нечым толькі здагадваецца, таму і абмежаваўся пагрозаю. Але якім чынам ён змог разведаць іх таямніцу? Можа, учора на лясной дзялянцы неабачлівымі паводзінамі ці змоўніцкімі позіркамі Міхась з Валькам выдалі сябе і таму камендант з фельдфебелем апярэдзілі іх учынак? У такім выпадку Брэс там перад палоннымі выказаў бы ім абодвум папярэджанне. Чаму ж ён не зрабіў гэтага ўчора? Хаця, праўда, тады камендант яшчэ не ведаў пра Гладышаў уцёк, які пазней мог раззлаваць і абурыць яго.

Сіліч ніяк не мог здагадацца, якім чынам Брэс разведаў пра іх намер

уцячы. Разгадку гэтай таямніцы прыадкрыў на гравійцы наглядчык Задзіра, які праходзіў міма па абочыне і не ўстрымаўся, каб здзекліва не ўпікнуць хлопца:

— Знайшлося двое разумнікаў! Не параскочыўшы роў, не кажы: «Гоп!» А як аднаму за пайку хлеба налілі поўны кацялок баланды, дык ён расчуліўся і паспавядаўся ў грахах.

Спачатку Сіліч не прыдаў асаблівага значэння Задзіраваму папроку. Ці мала што будзе вярзці фашысцкі прыхвасцень? Ён са скуры гатоў вылузацца, каб толькі дагадзіць сваім гаспадарам.

Але потым, калі хлопец задумаўся над сэнсам наглядчыкавых слоў ды яшчэ прыгадаў, што прыкладна пра тое ж самае Задзіра намякаў і тады, калі лагерныя прыдуркі не абмянялі Міхасю хлеб за кандзёр, а Паўло выгнаў хлопца з наглядчыцкай штубы, загадка праяснілася сама сабою. «Хопіць, што аднаму абмянялі баланду за хлеб, дык і другі прыйшоў!» — абураўся тады Задзіра. А цяпер ён пакеплівае, што двое разумнікаў знайшлося! Дый яшчэ здзекліва насміхаецца, што калі аднаму з іх за пайку хлеба налілі поўны кацялок баланды, дык ён расчуліўся дый паспавядаўся ў грахах!

Значыць, перад Міхасёвым прыходам у штубе пабываў Валька. За пайку хлеба ён выменяў поўны кацялок кандзёру і, задаволены выгадным абменам, пахваліўся, як яны з Міхасём ледзьве не ўцяклі з лясной дзялянкі. Вядома, пры такой сітуацыі Паўло не мог не напалохацца. Бо перакладчык Ванька і наглядчыкі раней заўважалі, як ён сябраваў з Міхасём. Каб цяпер яны не западозрылі, што Міхась прынёс абменьваць хлеб на кандзёр асабіста да яго, каб выгарадзіць сябе, Паўло перад лагернымі прыдуркамі дэманстратыўна выгнаў хлопца са штубы. А каб надзейна абясшкодзіць сябе і выслужыцца перад камендантам дый заадно пазбавіцца ад няўгоднага былога сябра, данёс Брэсу на палонных, што намерваліся ўцячы з лесапавалу. Невядома толькі, ці ён словамі трапна абмаляваў каменданту знешні выгляд хлопцаў, ці злаўчыўся непрыкметна паказаць яму абодвух, што Брэс без Паўловай дапамогі знайшоў іх сярод астатніх і вылучыў са строю.

Сіліч неаднойчы бачыў, з якой лютасцю камендант распраўляўся з безабароннымі ахвярамі, і таму зразумеў, што на гэты раз толькі нейкая шчаслівая выпадковасць пазбавіла іх з Валькам ад немінучай смерці. Невядома, што прымусіла Брэса ўстрымацца ад выканання жорсткай расправы: ці тое, што ён сам быў на гравійцы пры пагрузцы бярвенцаў на машыну і нічога падазронага не заўважыў там, ці непераканаўчая доказнасць віны абодвух палонных?

Пасля ўсяго гэтага Міхась яшчэ болей узненавідзеў Паўла і праклінаў сябе за тое, што даверыўся пустадомку Вальку, балбатуну і несур'ёзнаму чалавеку. Паўло ж хоць прадажная істота, што за паслугі чужынцам хоча выратаваць сваю шкуру. А гэты языкаплёт? Значыць, многія палонныя недарэмна грэбліва адносіліся да ягоных зубаскальскіх выхадак і далі яму мянушку Валька з пахмелля. Маўляў, у гэтакіх абставінах, калі людзям не да жарцікаў і кепікаў, ён без дай прычыны пацвельваецца. Міхасю цяпер здавалася, што гэты балабон на самай справе не Валька з пахмелля, а — хвалько-пустамеля. Выхваляецца, ідучы на рацо, а не вяртаючыся з раці. Менціць языком, як мянташкаю! Было б не сорамна праз які-небудзь промах загінуць ад кулі пры ўцёку на волю, чымся попусту праз ягоны доўгі язык паплаціцца жыццём у лагеры.

23

Марудна цягнуліся самотныя, аднастайныя дні. Ад яркага сонца бляклы і непрыкметна выцвітаў нябесны блакіт, навокала ўвядала бухматая зеляніна, пакрываючыся плямінамі асенняй пазалоты. Пярэстую вылінялую футру нагадвалі прыдарожныя палеткі і аддаленыя пералескі. За кюветамі на запыленай пажухлай траве і на ржэўніку за палосамі адчужэння ляніва пагойдваліся ад ветру ніці павуціння. З непрывычкі палохала тое, як на стрыжаных галовах, нібы кволыя іголкі на маладым вожыку, увачавідкі выбіваліся натапыраныя сівыя валасінкі. Адчувалася змардаванасць у целе і стомленасць у прыродзе. Як быццам непасільную ношку хтосьці ўзваліў не толькі на чалавека, але і на зямлю, што намокла і пахла вільгаццю.

На гравійцы было ўжо не горача ад сонечных промняў, а зябка ад золкіх струменяў дажджу. У такія часіны маркотней вымакаць пад сіберным ветрам у чыстым полі, чымся нудзіцца пад дахам за бярвеннымі сценамі сярод калючай агароджы. Хаця гэта выпадала толькі ў нядзелю, дый то выхадныя дні радзей бывалі пагодлівыя. У адзін з іх, калі надарылася добрае надвор'е, як гром з яснага неба, палонных скаланула нечаканая падзея: ад барака, дзе жылі ахоўнікі, Брэс прывёў у лагер Гладыша.

— Усё-такі злавілі, сволачы, — паспачуваў небараку Ярмолік. — Ад іх ён не знайшоў схованкі нават і ў родных мясцінах.

— Мусіць, высачыць было няцяжка, ведаючы жончын адрас, — расудзіў Казнадзей. — Цяпер пакараюць перад усім лагерам, каб іншым не панадна было ўцякаць.

— Ды ўжо ж не стануць цацкацца з ім, — асудзіў Гладышаў учынак Вырвін. — Камендант даваў яму паблажку. Дазволіў жонцы прыносіць перадачы. Пасылаў яго на такія работы, дзе можна было раздабыць жратвы. А ён замест падзякі свінню падклаў чалавеку.

«Сам ты свіння, калі садыста называеш чалавекам», — ад абурэння скалануўся Міхась і ў думках пашкадаваў Гладыша. Як і іншыя, ён не сумняваўся ў тым, што Брэс перад выстраенымі палоннымі жорстка расправіцца з уцекачом.

Як быццам адчуваючы за сабою нейкую віну і таму ні з кім не вітаючыся, разгублены Гладыш увайшоў у прадаўгаваты пакой, на хаду насцярожана перапраўляючы позіркам, ці пустуе ягонае месца. Пераканаўшыся, што яно па-ранейшаму вольнае, ён як ні ў чым не бывала на чацвярэньках залез на ніжнія нары і ўсеўся паміж выпрастанымі на ўвесь рост былымі суседзямі.

У пакоі, дзе толькі што чулася ажыўленая гамонка, запанавала насцярожаная цішыня, якая звычайна ўзнікае паміж разгубленымі людзьмі, што нейкае імгненне адчуваюць сябе няёмка і лічаць, што лепей памаўчаць, чым сказаць штосьці неўпапад.

— Дзе яны злавілі цябе? — са спагадаю ў голасе запытаўся Хяндога, парушаючы няёмкае маўчанне.

Усё роўна як пераводзячы дыханне пасля доўгай хадзьбы ці збіраючыся з рассеянымі думкамі або нешта ўспамінаючы, Гладыш трохі памаўчаў і нясмела прызнаўся:

— Я сам вярнуўся.

— Як гэта сам? — недаверліва перапытаўся Хяндога. — Прыйшоў з павіннаю, ці што?

— Выходзіць, што так,— нехаця выціснуў з сябе Гладыш.

У пакоі зрабілася ціха-ціха. Здавалася, чутно было, як затоена дыхаюць дзесяткі насцярожаных людзей.

У былым класе, дзе цяпер не вучні сядзелі за партамі, а на двух'ярусных нарах ляжалі дарослыя, Сіліч адчуў сябе, як збіты з панталыку настаўнік. Ён не разумеў, як мог адважыцца чалавек на такое. Гэтакі ўчынак Міхасю здаваўся неверагодным.

— Што цябе прымусіла вярнуцца сюды?— недаверліва дапытваўся Хяндога.

— Незвычайныя абставіны. З волі ж не ўцякаюць у няволю.

— Неяк жа трымаўся гэтулькі. Хіба нельга было патрымацца болей?

— Прыспічыла так, што не вытрымаў. Хаваўся дома. Туляўся па сваяках. Цяпер усіх, хто аднекуль з'яўляецца, немцы бяруць на ўлік па месцы жыхарства. А зарэгістраваных хапаюць і вывозяць у Германію.

— Бач, як мяняюцца часы!— здзіўлена абазваўся нехта з верхатуры.— А хадзілі чуткі, што летась немцы аддавалі з лагераў: жонкам— мужоў, а маткам— сыноў.

— Дык жа неаб'езджанаму каню заўсёды кажуць «косю, косю», пакуль не надзенуць на шыю хамут і не запрагуць у аглоблі,— разважыў Казнадзей.

«Немцы прыкідваліся наіўнымі, а на самай справе хацелі перахітрыць нас,— нарэшце ачомаўся Міхась.— Няўжо яны думалі, што мужы будуць сцерагчы толькі сваіх жонак, а сыны— сваіх матак, калі ў тых не гэтакія клопаты і абавязкі? На тое ж яны— ваеннаабавязаныя. Абавязак у іх не толькі перад сем'ямі, але і перад бацькаўшчынаю. Таму адпушчаныя палонныя і пачалі збірацца ў лясах, набываючы сабе зброю». І ўжо не ўтрымаўся, каб таксама не паспачуваць Гладышу:

— Можа, было б надзейней мець прыстанішча ў лесе? Там знайшліся б хаўруснікі.

— У нашай мясцовасці адны кусты ды дробныя пералескі,— апраўдваўся Гладыш.— Лясоў блізка няма.

— Нічога страшнага. Калі сам прыйшоў з павіннаю, немцы ўлічаць і прымуць пад увагу,— кінуўся на выручку яму Вырвін.— Жонка таксама не пакіне ў бядзе. Будзе падкормліваць перадачамі.

«Сібіракі ды ўральцы адстойвалі беларускую зямлю, а ён не змог пастаяць за маці і за бацькоўскі кут,— думаў Міхась.— У такі суровы час жанкам асабліва неабходна падтрымка і заступніцтва мужчын. А Вырвіну не сорам раіць Гладышу ўсесціся на жончын карак».

— І па дарозе цябе нідзе не затрымлівалі з гэтым кляймом на плячах?— здзівіўся Леанід.

— Зверху на мне была паддзёўка.

— А дзе ж яна?

— Прыйшлося пакінуць у бараку. Чаравікі таксама замянілі там калодкамі.

Сілічу не давалі спакою думкі пра Гладышаў учынак. «Можа, Гладыш дома даведаўся, што такіх, як мы, хто ўцёк з фашысцкага палону, асабісты не пакідаюць у лесавікоў, а справаджваюць у іншыя месцы? Таму, напалоханы, і вярнуўся назад у няволю».

Міхасю здавалася, што само слова «палон» многіх на радзіме палохае і кідае ў дрыжыкі. У іхнім разуменні яно заўсёды атаясамліваецца з паняццем здрады. Таму і не дзіўна, што гэтае слова і пасля фінскай, і ў часе гэтай вайны замоўчвалася, нягледзячы на тое, што цэлыя падраздзяленні нашых войск пры акружэнні траплялі ў палон.

Хлопец таксама пабойваецца, што пасля вызвалення такіх, як ён, чакае незайздросная доля. Ім не даруюць, што яны былі ў фашысцкім палоне.

Думкі пра гэта не раз прыходзілі яму ў галаву, але ён заўсёды стараўся адагнаць іх прэч. Міхась не сумняваецца, што падобныя думкі турбуюць і іншых. Але ён адчувае, што нашы людзі так былі прывучаны дома трымаць язык за зубамі, што нават і тут пазбягаюць гаварыць пра гэта адзін аднаму.

Праўда, аднойчы ён нясмела пачаў гаворку на гэтую тэму з Хяндогам, але той хаця і з разуменнем успрыняў Міхасёва апасенне, аднак жа адмахнуўся ад яго, глыбока не ўнікаючы ў сутнасць справы.

«Цяпер гэтым нечага забіваць галаву. Яна ад іншых думак распухае. А гэтыя толькі размагнічваць будуць,— адказаў Хяндога.— Усю энергію і сілу волі трэба засяродзіць на тым, як вылузнуцца адгэтуль. А там пабачым, што будзе. Калі што якое, дык на волі і паміраць лягчэй».

Канечне, Хяндога праў. Ён разважае цвяроза. Цяпер нельга размагнічвацца. Трэба сканцэнтраваць усю ўвагу на тое, як уцячы на волю. Там чакае дапамогі знясіленая Радзіма, якую трэба ратаваць ад небяспекі. А пасля чаму быць, таго не мінуць.

Сіліч разумее, што просты чалавек не надта задумваецца над складанымі праблемамі.

Якое з яго запытанне?

А вось у цябе, гатовы палітрук, без году камісар, запытаюцца па-другому. З табою размова будзе іншая. Маўляў, цябе гэтулькі вучылі, а штосьці не відно, каб ты чаму-небудзь навучыўся. Ты ж павінен быў знішчыць не толькі сакрэтную зброю, але і на сябе налажыць рукі. А ты здаўся ў палон.

Што скажаш у апраўданне?

Праўда, пасля таго, як стала вядома, што ў палоне апынуўся сын Сталіна, многія пачалі спадзявацца на паблажлівасць бацькі народаў, мяркуючы, што цяпер ён адумаецца і вымушаны будзе аддаць няпісаны загад, каб не ўсіх палонных стрыглі пад адзіны грэбень, а дэталёва разбіраліся, дзе, калі і пры якіх акалічнасцях чалавек трапіў у палон.

Міхась ведае, што на іхнюю ўдарную армію камандаванне ўскладала вялікія надзеі. Спачатку яна апраўдала іх: глыбока ўкліняліся ў размяшчэнне варожых сіл. Але пазней, калі гітлераўцы адрэзалі яе ад нашых войск, іхні лёс склаўся трагічна.

Канечне, вышэйшаму начальству ўсё гэта вядома. Аднак пры крушэнні цягнікоў заўсёды вінаваты стрэлачнікі.

Як бы там ні было, а ўсе ў лагеры спачувалі Гладышу і непакоіліся аб ягонай долі, ведаючы садызм каменданта, аматара жудасных караў. Таму ўсю другую палавіну дня суседзі ў пакоі стараліся суцяшаць небараку і не надакучалі яму роспытамі пра жыццё-быццё ягоных сваякоў і родзічаў пад уладаю фашысцкіх захопнікаў. А назаўтра, у часе ранішняга пастраення, баяліся, што Брэс учыніць над ім жорсткую расправу. Але на самай справе гэтага не здарылася. Наадварот, усіх надта ўразіла, што камендант нават не стаў адчытваць уцекача, а зрабіў выгляд, нібыта ў лагеры нічога не адбылося.

— Немцы — народ пунктуальны. Любяць парадак і дысцыпліну, — не сціхаў Вырвін. — Яны ўмеюць даравацъ віну, калі чалавек памыліўся, але сам прызнаў сваю памылку і своечасова выправіў яе.

— Адразу відаць, што Брэс выгнаў з цябе дур, калі агрэў дрынам па гарбе, — не сцярпеў Казнадзей. — А каб жа ён тады не даў прамашкі ды ўгадзіў па мазгаўні, дык выбіў бы з яе і розум.

Сіліч таксама быў задаволены тым, што з Гладышам усё абышлося, хаця паводзіны каменданта здзівілі і насцярожылі хлопца. Яму ніяк не верылася, каб гэтакі садыст і турэмшчык ні з таго ні з сяго ды раптам палагоднеў і падабрэў. Калі толькі за тое, што яны надумалі ўцячы, ён прачытаў ім з Валькам пагрозлівую натацыю, дык за ажыццёўлены ўцёк Брэс і пагатоў не дараваў бы Гладышу. І ніякія змякчальныя акалічнасці, што ўцякач вярнуўся з павіннаю, камендант не прыняў бы пад увагу. Сам хлопец ніколі не дапяў бы да тае думкі, якую ўвёў у яго вушы вартавы з жалезным крыжам, які ў абедзенны перапынак папрасіў Міхася распаліць яму цяпельца. Толькі варта было хлопцу завесці з ім гаворку пра зварот уцекача і выказаць здзіўленне адносна паводзін каменданта, як Кольб растлумачыў усё па-свойму.

— У такі час пранырліваму лёгка заўладаць чужым скарбам. А турэмшчыкі на яго асабліва падкія. Хутчэй за ўсё, што жонка гэтага палоннага выкупіла мужа з няволі за золата і каштоўнасці. Калі яна прыносіла перадачы, дык без лішніх сведкаў магла ўручыць сёе-тое каменданту.

Сіліч не мог не пагадзіцца з меркаваннямі сталага чалавека з жыццёвым вопытам. Тым болей, што некаторыя факты пацвярджалі здагадкі вартавога. Напрыклад, чаму Брэс ніколі не пасылаў туды, дзе патрэбен быў толькі адзін працаўнік, нікога іншага акрамя Гладыша? Калі ён быў упэўнены, што Гладыш не махне драла, паколькі вядомы ягоны адрас, дык чаму цяпер паблажліва аднёсся да ўцекача? А тое, што Гладыш раней не даў лататы адтуль, куды пасылаў яго камендант, напэўна, тлумачылася тым, што там была пільная варта. Канечне, Брэсу было б выгадней, каб Гладыш сігануў з якой-небудзь вайсковай часці, чымся з-пад вокнаў барака лагернай аховы. Але што зробіш, калі скलаліся гэтакія абставіны?

Дый сапраўды, чаму камендант даручыў пілаваць дровы аднаму Гладышу, а не паставіў двух палонных, каб адзін пілаваў, а другі — калоў? Не выклікала ніякага сумнення і тое, што Гладышава жонка магла ўпотайкі ўручыць каменданту залатыя дзесяткі або кальце, завушніцы, пярсцёнкі. Калі Кольб кажа, што Брэс можа расправіцца з Леанідам толькі з-за ягоных двух залатых зубоў, дык ці ж пасаромеецца ён прадаць жывога чалавека за каштоўны выкуп?

Сваімі думкамі пра ўсё гэта Міхась падзяліўся з Леанідам і з Хяндогавымі сябрамі. Тых ніколькі не здзівіла навіна аб камендантавай камерцыі. Толькі па-ранейшаму ў іх выклікаў непаразуменне ўчынак Гладыша. Яны ніяк не маглі асэнсаваць яго, хоць і ўсведамлялі, наколькі невыносныя ўмовы стварыў вораг для нашых людзей на захопленых землях. Палонныя самі адчулі, як лютуюць фашысты, таму ўяўляюць, як яны здзекуюцца з грамадзянскага насельніцтва, хапаючы і вывозячы нявольнікаў у Нямеччыну. Канечне, многія як умеюць, па-свойму, спрабуюць пазбавіцца гэтакай долі. Але ўявіць немагчыма, каб чалавек добраахвотна вяртаўся з волі, якая б яна ні была, за калючую агароджу, у лапы ворагаў. Няўжо яго гэтак абалванілі?

— Значыць, чалавек хітруе, — заключыў Казнадзей. — Пакуль нявыкрутка, хоча спакойна адсядзецца. Выгадвае. Але глядзі, каб не прагадаў.

Хяндога таксама не сцярпеў і з'іранізаваў:

— Смешна было, як ён выкручваўся. Кажа, лясоў блізка няма. Гэта ж гучыць, нібы марны лямант у пустыні. А нябось, лясы не далей за гэты лагер. Драпануў бы ў іх ды расказаў смельчакам, што можна лёгка абзавесціся і людзьмі, і зброяй. Як-ніяк, а тут жа дваццаць вінтовак, хай сабе і нямецкіх. Каб справіцца з нашымі ахоўнікамі, калі яны стаяць у ланцугу ачаплення, хапіла б і пары аўтаматаў. Мы яшчэ таксама ж не зломкі. Памаглі б у рашаючы момант. А сотня гатовых байцоў — знаходка для вопытнага камандзіра.

«Во калі б яму ўдалося вырвацца на волю, ён разгарнуў бы там кіпучую дзейнасць! — думаў Міхась, слухаючы Хяндогу. — Услед за ім, здаецца, пайшоў бы ў агонь і ў ваду».

24

Пабочнаму чалавеку не маглі не кідацца ў вочы паказны парадак і ўяўная акуратнасць няпрошаных прышэльцаў. А ў выніку педантычнага прымусу гэтыя рысы іхняга характару ператварыліся для нашых людзей у абразлівы здзек і невыносную муштру. Часткова гэта выяўлялася пры вобысках і асабліва наглядна ў часе мыцця, якое немцы, нібы ў насмешку, празвалі санітарнай апрацоўкаю. Спачатку яно прыносіла нейкую асалоду, а потым стала садысцкаю экзекуцыяй.

Паколькі палонныя заўсёды працавалі ў ачапленні вартавых, дык, вядома, не маглі мець кантактаў з цывільнымі жыхарамі. Але ахова ў мэтах сваёй бяспекі ўсё роўна сістэматычна абшуквала іх: баялася, каб не знайшлі ў кюветах і не прынеслі ў лагер зброі.

Вобыск праводзіўся не ў пэўныя дні, а нечакана, знянацку і абавязкова ў прысутнасці каменданта. Вярнуўшыся з працы, палонныя адносілі ў склад лапаты з насілкамі і зноў выстройваліся ў калону, якую ўважліва пералічвала лагерная ахова. Тры ці чатыры вартавыя ўваходзілі ў будынак былой школы і пільна аглядалі ўсё ўсярэдзіне. Закончыўшы агляд, яны выходзілі адтуль і па чарзе пачыналі старанна абшукваць небаракаў, што спераду калоны ланцужком выцягваліся да брамкі ў агароджы.

Асабліва прыдзірліва праводзіўся вобыск, калі палонных перагналі ў гэты лагер. Тады вартавыя марудліва ператрэсвалі іх рэчмяшкі, нетаропка выварочвалі кішэні, пазабіралі самаробныя нажы, сцізорыкі і ўсё, што лічылі непатрэбным і лішнім.

Іншыя разы, як тут, гэтак і перад былым кароўнікам, палонных абшуквалі таксама пільна, але ўсё-такі з боку начальства дапускалася і некаторая паблажлівасць.

Камендант пераканаўся, што ў летніх і ў асенніх умовах знаходлівыя небаракі пратрымаюцца і на падножным корме, ад чаго сам ён атрымае двайную выгаду. А яшчэ як убачыў, што гаротнікі заняліся промыслам сувеніраў для немецкіх салдат і афіцэраў, дык і зусім супакоіўся. Маўляў, гэтым заняткам яны і ягоным суайчыннікам прынясуць малюсенькую ўцеху дый самі будуць мець пабочны харч. Тым часам, глядзіш, і яму лягчэй будзе заначваць сёе-тое з мізэрнага лагернага правіянту. Таму Брэс і не прымушаў вартавых адбіраць у палонных парожнія гарматныя гільзы са стрэлянымі буйнакаліберными патронамі ды траву з палівам, што тыя валаклі з працы. Няхай цешацца тым, што маюць, а на большае раты не разяўляюць.

Пры кожным вобыску трэба было бачыць, з якой грэблівасцю жоўтыя двухногія пачвары абшукваюць рэчмяшкі палонных, з якой гідлівасцю вывярочваюць кішэні ды абмацваюць зашмальцаваныя, закарэлыя гімнасцёркі і заношаныя шынялі. Калі пад дажджом у ланцугу ачаплення яны ў плашч-палатках здаваліся Міхасю зеленавата-плямістыміварэпаўкамі, дык у часе вобыску нагадвалі яму ядавіта-жоўтых жаб, што лэпаюць па грудзях ды па баках аслізлымі халоднымі лапамі. Сіліч ніяк не мог змірыцца са здзеклівай працэдураю вобыску. Ён адчуваў, што яна абразлівая і прыніжальная і для ягоных знаёмых і суседзяў, у якіх кожны раз таксама выклікае злосць і агіду.

— У страху вочы вялікія, — здзекліва пакпіў аднойчы Хяндога ў часе чарговага вобыску. — Страх прымушае нічым не грэбаваць, забываць пра гідлівасць. Бач, з якой рупатой і стараннем, нібы каравачнікі, яны перабіраюць нашы рызманы ды абмацваюць рэбры і маслакі, як быццам хочуць пераканацца ў тым, наколькі мы пахудзелі.

— Толькі гэты з жалезным крыжам не прыніжаецца, — разважліва ўмяшаўся Казнадзей.

— А ён і сапраўды ніколі не корпаецца ў нашых рэчмяшках і не вывярочвае нашых кішэняў, — падтакнуў яму Ярмолік. — Ці чалавека стрымлівае грэблівасць, ці ён лічыць гэты занятак ніжэй сваёй годнасці?

Міхась з Леанідам даўно заўважылі, што Кольб не прымае ўдзелу ў вобысках, але не знаходзілі ў гэтым нічога дзіўнага. Маўляў, чалавек, які сам пераажыў усе нягоды варожага палону, ведае ім цану і таму не хоча крыўдзіць і зневажаць небаракаў. Калі ў яго не хапала цярплівасці падоўгу выстойваць у ланцугу ачаплення, дзе ён усё-такі адносна нейтральны, дык як ён будзе адчуваць сябе, корпаючыся ў рэчмяшках гаротнікаў ды абмацваючы худзізну іхніх целаў? Абодвум сябрам яго паводзіны здаваліся заканамернымі і не выклікалі ніякага здзіўлення. Яшчэ і так доля злітавалася над імі, калі сярод цэлай каманды мярзотных пачвараў паслала адну чалавечую істоту, якая хоць у нейкай меры можа аблегчыць іх паднявольнае існаванне. Хаця Сіліч бачыў, што Кольб сярод сваіх суайчыннікаў выглядае белай воронаю, але яму з ягонай рамантычнай натураю ён здаваўся сіняй птушкаю шчасця.

Калі з вобыскам палонныя яшчэ сяк-так мірыліся і цярпліва пераносілі яго, дык з мыццём у іх атрымлівалася значна горш. Лазні ў лагеры не было. Таму на людзей напалі вошы. Яны не давалі спакою і ў сне. А ўдзень нясцерпна свярбела і ад поту смылела пакусанае цела.

— Тут сам хоць ты выпраствай ногі з неядзі. А яшчэ яны поедам ядуць галоднага, — аднойчы ўзлаваўся Казнадзей. — І чым толькі яны жывяцца ў нас?

— Крывёю ды потам, — пакпіў Хяндога. — Бач жа, як ад бруду расплядзіліся плоймаю!

Баючыся, што палонныя закарасліваюць або ў лагеры ўспыхне эпідэмія тыфусу, немцы ўспалашыліся і наладзілі прымітыўнае мыццё. Для гэтага аблюбавалі побач з гравійкай невялікую прыродную ўпадзіну, затопленую вадою, і ў яе разы два ў месяц пасля працы заганялі палонных, папярэдне прымушаючы іх распранацца. У ліпені ды ў жніўні і самі небаракі не ўхіляліся ад гэтакай лазні. Людзям, якіх за дзень напаліла сонца, канечне, хочацца акунуцца ў вадзяную прахалоду ды хоць трохі спаласнуць з перагрэтага цела брудны пот. Праўда, у іхнім становішчы ні купанне, ні шараванне не замянялі сапраўднага мыцця. Бо мыла ж у іх не было. Тыя, што адчувалі сябе дужэйшымі, заходзілі на самую сярэдзіну ўпадзіны, дзе вада была ім па грудзі, і плюхаліся ў ёй, узбіваючы раі пырскаў, а знясіленыя боўталіся паўз бераг, нібы свінні з краю вялізнай лужыны. Але і тыя, і другія як быццам намагаліся змыць з сябе не толькі брудныя потныя пісягі, але і назойлівых насякомых, што не давалі ім спакою.

Вада абдавала прахалодаю, лагодна казытала цела, здымала стому і бадзёрыла. Настоенае на зёлках і кветках паветра навокала паступова разбаўлялася пахам прэснай вільготнай свежасці, ад якой кружылася галава. Дробныя вадзяныя пырскі на ляту звонка раструшчвалі сонечныя промні, дзівосна адсвечваючыся вясёлкавымі адценнямі. Праз іх водсвет уся далячынь выглядала ружаватаю.

Сілічу чамусьці здавалася, што менавіта ў такім святле цяпер перад многімі ягонымі пабрацімамі паўстае іхняе мінулае. Ва ўсякім разе, яму самому прыгадалася, як яны калісьці хлапечым гуртам купалі ў глыбокай азярыне коней. Адны сядзелі на конскіх спінах, трымаючыся за грывы, другія, найболей смелыя, чапляліся за хвасты, добра ведаючы, што ніводзін конь, плывучы, ніколі не ўбрыкне. Гучна храпучы і незадаволена фыркаючы, коні на самай глыбіні праплывалі ўрачысты круг і, скіраваныя завадатарам да берага, нібы казачныя стварэнні, па водмелі выходзілі з вады пад вечаровым сонцам, паблісваючы белай, буланай, гнядой ды чорнай масцю. Здавалася, што, выкупаныя і пажвавелыя, яны ахвотней ішлі ў начное.

Палонныя пасля купання таксама выходзілі з вады пасвяжэлыя, але вымушаны былі зноў залазіць у заношаную бялізну, бо іншай на запас не мелі. А па ёй жа поўзалі вошы. Яны з прагнасцю накідаліся на чыстае цела, бесперашкодна плядзіліся. Трэба было неадкладна прымаць рашучыя меры, каб змагацца з імі не на жыццё, а на смерць, бо не гінуць жа ў няволі ад напасці, на якую можна знайсці ўправу. І неўзабаве Казнадзей прыдумаў, якім чынам распачаць супраць іх барацьбу.

У часе чарговага мыцця ён падахвоціў Міхася, каб той на некалькі хвілін выпрасіў у Кольба запальнічку. Суседзі распалілі цяпельца (балазе, ламачча валялася навокала дый сякое-такое паліва яны валаклі з працы) і над ім пачалі знішчаць пражэрлівых крывасмокаў, што ўжо кішма кішэлі ў бялізне. Нават стрэсваць іх было не варта. Разагрэтыя над вогнішчам, яны самі ляніва скочваліся ў яго з вывернутай бялізны і безупынна патрэсквалі. Сілічу ўспомнілася, што якраз гэтак некалі патрэсквалі мурашыныя яйкі, што вясковыя падшыванцы сыпанулі ў полымя з разгрэбенага мурашніка. Яму было шкада нявылупленых мурашанят, і ён прысароміў малых шкоднікаў за іхні ўчынак. А цяпер дарослы сам бязлітасна знішчае ў агні жывыя стварэнні, што, акрамя агіды, не выклікаюць у яго ні жалю, ні спагады. Якая-небудзь пустая справа не надта паслужыць прыкладам для пераймання, а дазарэзу патрэбны занятак імгненна падхопліваецца людзьмі. Як толькі іншыя палонныя ўбачылі, чым займаецца купка іх дружных суседзяў, яны таксама пачалі распальваць невялікія цяпельцы. Калі адным недакуркам умудраюцца прыпальваць дзесяткі цыгарак, дык ад малога цяпельца можна распаліць значна болей вогнішчаў.

Вядома, спачатку лепей падрыхтаваць трохі чысцейшую бялізну, перш чым вымытаму вылазіць з вады дый апранацца. Таму праз некалькі хвілін паўкругам усцяж вадзяной упадзіны палалі цяпельцы, вакол якіх старан-

на завіхаліся купкі небаракаў са сподняй бялізнаю ў руках. Паветра навокала пахла дымам, гарам і смуродам.

Вартавыя, што воддаль стаялі паўколам у разгрупаваным ланцугу ачаплення, адварочвалі ўбок насы ды час ад часу, перагаворваючыся між сабою, зларадна пасмейваліся.

— Чаго адварочваеце свае нюхаўкі? — абурыўся Казнадзей. — Самі ж давялі людзей да таго, што яны, нібы блазны, займаюцца вар'яцкім заняткам! Плакаць трэба, а не смяяцца!

— Плачуць жа толькі людзі, — растлумачыў Хяндога. — А нелюдзі, глядзі, каб не завылі па-звярынаму. Плакаць яны не ўмеюць. Калі іх навучаць плакаць, тады яны зарумзаюць. А мы будзем смяяцца.

Але пазней санітарная апрацоўка пачала праходзіць не вельмі гладка і выдыхлася. Прымітыўную дэзінфекцыю палонныя яшчэ сяк-так вымушаны былі праводзіць, а з купаннем у іх нічога не атрымлівалася.

Вераснёвым сонечным адвячоркам пад прымусам яны ўжо неахвотна ўваходзілі ў ваду, якая адчувальна пахаладнела і з непрывычкі абдавала зябкасцю. Паветра за дзень як след не прагравалася, і таму ўспатнелае цела, яшчэ нават не акунаючыся, чуйна ўспрымала холад. Ад яго скура ў вадзе станавілася падобная на дробненькую рыбіну луску, а на паверхні з выгляду нагадвала гусіную.

— Як некалі князь Уладзімір прымушаў ахрышчваць у праваслаўную веру язычнікаў, гэтак фашысты сілком хочуць ахрысціць нас у арыйскую расу, — выходзячы з вады, з'іранізаваў Леанід, злёгку пакурчваючыся ад холаду.

— Дык Уладзімір жа, напэўна, хрысціў язычнікаў улетку. Тады вада ў Дняпры была цяплейшая, — жартам удакладніў Міхась, таксама ідучы побач і зябка пацепваючы плячамі і грымаснічаючы тварам.

У кастрычніку немцы аднекуль прывезлі ношаныя чырвонаармейскія шынялі з пілоткамі і ў нядзелю выдалі іх палонным, якія былі толькі ў гімнасцёрках і проставалосыя. Абмундзіроўвалі іх не па росту, а ў парадку жывой чаргі, не зважаючы на тое, які памер каму дастаецца.

— Значыць, збіраюцца трымаць нас тут доўга, — заключыў Хяндога сваім напарнікам, калі яны, прымяраючы, абменьваліся выдадзеным абмундзіраваннем. Леанід з Міхасём таксама ўдзельнічалі з імі ў прымерцы. Неўзабаве яны ўсе больш-менш падагналі пад сябе адзенне па сваёй камплекцыі і росту. А некаторыя да самага вечара ўсё яшчэ сланяліся па пакоях, бясконца прымяраючы чужыя шынялі і пілоткі.

Позняй восенню палонных па-ранейшаму прыганялі на санітарную апрацоўку. Праўда, вартавыя праводзілі яе ў адносна пагодлівыя дні, бо, мабыць, самі не хацелі мокнуць пад імжою або слотаю. Але якое б ні было ўстойлівае надвор'е, а восень — ужо не купальны сезон.

Цяпер прыгнаныя сюды людзі ў першую чаргу імкнуліся прадэзінфіцыраваць сваю споднюю бялізну. Яшчэ не паспявалі яны заняцца гэтым, як ахоўнікі гідліва адварочвалі ўбок насы і некаторы час не ўтыркалі іх у занятак небаракаў. Толькі Кольб кожны раз дэманстратыўна падаваў Міхасю запальнічку, каб той распаліў цяпельца для сваіх таварышаў. Іншыя палонныя чакалі ўжо нападхопе, каб ад яго падпаліць назапашанае ламачча. Далей па ходу дзеяння спрытнейшыя наспех здымалі з сябе бялізну і на голае цела наапашкі накідалі шынялі.

Як правіла, дэзінфекцыя праходзіла хоць і мітуслівa, аднак без асаблівых кур'ёзаў. Усё-такі самі палонныя ў сваіх жа інтарэсах воляй-няволяй вымушаны былі рабіць яе. Наглядчыкі ў гэты час баяліся блізка падыходзіць да іх, каб не набрацца вошай. Лагерныя прыдуркі даўно абзавяліся запасной бялізнаю і нават умудраліся мыцца ў наглядчыцкай штубе.

Канечне, вартавыя разумелі, што позняй восенню знясіленых голых людзей не надта загоніш у халодную ваду. Аднак нямецкая акуратнасць прымушала трымацца заведзенага парадку. Дый адным з іх надта хацелася паказаць, што яны звышчалавекі і таму могуць пакуражыцца перад прыніжанымі. А другім, як заваёўнікам, лішні раз карцела папаздекавацца з палонных. Як толькі яны бачылі, што апошнія заканчваюць свой занятак, як адразу ж, па-сабачаму гыркаючы на іх з разгрупаванага і выгнутага паўколам ланцуга, загадвалі ўваходзіць у ваду.

Але палонныя па-ранейшаму валаводзіліся і марудна бавілі час, каб толькі як-небудзь адцягнуць хрышчэнне ў халоднай купелі. За якіх-небудзь пятнаццаць крокаў ад іх мітуслівага гурту ахоўнікам было цяжка разабрацца, чым займаецца ў ім кожны чалавек. Раззлаваныя вартавыя пачыналі галёкаць, як на паляванні загоншчыкі, але, для сваёй бяспекі вымушаныя трымацца воддаль, бачылі, што рады не дадуць, і зларадна нацкоўвалі на небаракаў сваіх памагатых. Наглядчыкі раз'юшана кідаліся на безабаронных, паўраздзетых людзей, кіямі наўзмах пракладаючы ў гурце дарогу ды крыж-накрыж перахрышчваючы непаваротлівых. У гэтай калатнечы бедалагам, вядома, некалі было выгадваць, якую адну бяду выбіраць з дзвюх. Хаця, напэўна, шмат хто згадзіўся б лепей быць ахрышчаным кіем, чымся — у ледзяной вадзе.

Пачыналася неразбярыха, пры якой чатыром наглядчыкам нельга было ўправіцца з непаслухмянай сотняю палонных, што, як толькі маглі, выкручваліся з-пад удараў і, выкарыстоўваючы кожную прамашку фашысцкіх паслугачоў, імкнуліся перахітрыць іх. Прычым апранутыя наглядчыкі былі добра прыкметны палонным здалёк, а голыя небаракі нават паблізу мітусіліся перад прыхваснямі да рабізны ўваччу.

Пакуль наглядчыкам удавалася вылучыць з натоўпу і загнаць у ваду трох-чатырох небаракаў, дык тым часам шэсць-сем іх для адводу вачэй, назнарок шумліва плюхаючыся, збольшага апалосквалі твары і беглі хутчэй апранацца, нібыта пасля купання. Сярод ажыўленай мітусні, шумлівага плюхання і пырскання цяжка было разгледзець, хто ўжо сапраўды акунуўся ў ваду, а хто ўскочыў толькі па калені ды сяк-так апаласнуў твар.

Але як бы спрытна ні выкручваліся небаракі, а ўсё роўна кожны раз некаторыя з іх, перахрышчаныя кіямі наглядчыкаў, вымушаны былі, яшчэ не пераводзячы духу, цярпліва несці свой крыж і прымаць вадохрышча.

Аднойчы лістападаўскім днём гэтакай долі не абмінулі і Хяндога з Міхасём. Пагода стаяла тады хоць і бязветраная, але золкая. Па небе нізка плылі цяжкія свінцовыя хмары. Ад іх руху водная паверхня адсвечвала пахмурным сталёвым адценнем. Страшна было не толькі ўваходзіць у ваду, але нават пры адным позірку на яе рабілася зябка і па целе прабягаў холад.

Здарылася якраз так, што ў часе чарговай неразбярыхі Хяндога з Міхасём апынуліся твар у твар перад Задзірам і Паўлом. Не сказаць, што наглядчыкі спецыяльна вылучылі іх з гурту: палонныя выпадкова трапілі ім пад гарачую руку. Хяндога з ходу не паспеў увільнуць ад Задзіры і,

ёмка агрэты па плячы ягоным кіем, вёртка ўхіліўся ад другога ўдару і потырч плюхнуўся ў ваду, якая астудзіла апёк ад кія, але абмарозіла разгарачанае ад беганіны цела.

Пры сутыкненні Паўла з Міхасём у абодвух на нейкае імгненне адбылася замінка, відаць, як вынік нечаканай сустрэчы. Але ў наступны міг Сіліч убачыў, як зларадна забегалі ў Паўла мышыныя вочы і сутаргава захадзіла рука, ямчэй абшчаперваючы кій. Хлопец адчуў, што Паўло ўважлівіцкі не гатоў ахрысціць яго кіем (ззаду, па-здрадніцку, ён даўно выцяў бы), а выбірае момант, каб нанесці падманны ўдар. Таму Міхась, не паварочваючыся, адступаў задам і, ні на міг не выпускаючы праследаваццеля з-пад увагі, адным вокам касавурыўся на яго твар, а другім — на руку з кіем. Між абоімі пачаўся зацяты паядынак на выпрабаванне пільнасці і на вытрымку нерваў. Толькі ён прадаўжаўся значна карацей, чым апісваць на паперы. Калі Паўло схамянуўся, што ўпускае апошні момант, і размахнуўся кіем, Міхась, адскокваючы назад, спатыкнуўся і, мармычучы: «Шкурнік!», дагары плёхнуўся ў ваду. Паўло ў адзенні з размаху таксама ледзьве не паляцеў потырч. Сіліч знянацку ажно войкнуў, гэтак абдала голае цела халодная вада. Нібы сотні вострых ільдзінак балюча ўпіліся ў яго з усіх бакоў. Здавалася, што вось-вось сутарга скурчыць рукі і ногі. Са страху хлопец усхапіўся і, у вадзе недасягальны ні для чыйго кія, разгледзеўся, куды яму бегчы да свайго адзення. Мокраму целу на паветры было яшчэ халадней. Пакуль ён дабег да сяброў, яно пасінела і пакрылася гусінай скураю.

— Гэтак нядоўга і дуба даць, — ледзьве вымавіў Сіліч, ляскаючы зубамі і таропка нацягваючы на сябе споднюю кашулю.

— У такіх умовах ніякая хвароба не бярэ, — разважыў Казнадзей, рады, што ашукаў наглядчыкаў і нават паспеў ужо надзець шынель.

Апранаючы гімнасцёрку, Хяндога таксама дробна калаціўся. Але, як нацягнуў порткі, беручы шынель, чыстасардэчна прызнаўся:

— А Задзіра ёмка агрэў мяне кіем, хоць і трапіўся знянацку. — І, ужо дабрадушна пакепліваючы з Міхася, дадаў: — Перакладчык-наглядчык хоць спярша і сумеўся трохі перад табой, але потым па знаёмству не правіў паблажлівасці.

— Ён цяпер быў бы рады, каб ніхто не ведаў пра тое знаёмства, — злосна адказаў Сіліч.

— Няўжо яны і зімою будуць заганяць нас у ваду? — азадачана запытаўся Ярмолік, перабіваючы гаворку суседзяў.

— Ад іх можна ўсяго чакаць, — адказаў Казнадзей. — Ім абы толькі папаздзекавацца з людзей.

— Калі будуць гэтак настойліва заганяць у ледзяную ваду, дык загартуюць, як тых маржоў, што не баяцца ніякага холаду і купаюцца ў палонках, — кпліва разважыў Хяндога.

25

Хаця зіма прыйшла без спазнення, у снежні, але здавалася, што яна лажыцца раней сваёй пары, таропка забінтоўваючы марляю раны і драпіны здратаванай зямлі, перад маразамі клапатліва ўкрываючы яе пуховай белай коўдраю.

Снег пачаў падаць з ночы. Суцэльным белым покрывам была заслана

зямля кругом лагера. Толькі не павісаў снег на калючай агароджы, хаця па-ранейшаму церушыў і церушыў безупынку. Яе густая чорная сетка, нібыта накрэсленая тушшу, выступала з белага мроіва сняжынак прывідным нератам. Яго злавесна расстаўленыя цянёты псавалі настрой нядзельнага ранку, азмрочваючы і святочнасць выхаднога дня, і ўрачыстасць прыходу зімы. Праўда, калі святочнасць выхаднога яшчэ адчувалася па тым, што не трэба выходзіць на працу і можна за ўвесь мінулы тыдзень адляжацца на нарах, дык урачыстасць прыходу зімы крыж-накрыж перакрэслівалася аконнымі кратамі і затушоўвалася густой сеткаю драцяной загароды. Непрыступная, яна адгароджвала мяккі снежны спакой і чысцюткую-чысцюткую, па-святочнаму накрухмаленую бель. А ў яе загарадзі панавалі насцярожанасць і трывога.

Пасля снядання Хяндога з напарнікамі і Сіліч з Леанідам ляжалі на нарах.

— Снег уляжацца, дык, можа, і нам дадуць паляжаць, пакуль прыдумаюць якую-небудзь працу, — выказаў наіўнае меркаванне Леанід.

— А хто ж будзе расчышчаць гравійку? — з іроніяй у голасе запытаўся ў яго Казнадзей і пасля кароткай паўзы важка ўдакладніў: — Рух жа на ёй не спыніцца.

— Без снегаачышчальнай тэхнікі саўковымі лапатамі, як лыжкамі, снег не перачэрпаеш, — апраўдваўся Леанід. — За дзень і паўкіламетра не расчысціш.

— Толькі таго клопату! Няхай пра гэта немцы дбаюць, — супакоіў іх Ярмолік. — На тое ж у іх ёсць дарожны майстра.

Аднак назаўтра Леанідава прадказанне не спраўдзілася. Палонных параненйшаму выгналі з лагера. Праўда, на складзе замест саўковых прымусілі ўзяць шырокія фанерныя лапаты з акаванымі бляхаю ніжнімі краямі.

На дварэ было марозна і ветрана. Сіберны холад прабіраўся пад вынашаныя шынялі і разлезлыя ад поту гімнасцёркі. Мароз пашчыпваў за насы. Палонныя паадкасвалі на вушы абшлагі пілотак, злёгку пацепвалі плячамі і, стоячы на месцы, прытанцоўвалі нагамі, зларадна пакепліваючы з заваёўнікаў, якія не спадзяваліся, што ім на чужыне давядзецца ў пілотках сустракаць зіму.

Канечне, з непрывычкі холад адчувалі і ахоўнікі. Але ж яны павінны трымаць фасон і захоўваць форму. Арыйскі гонар не дазваляе ўдарыць тварам у гразь перад нявольнікамі.

Адзін камендант аказаўся прадбачлівы і сёе-тое захапіў з сабою з Германіі. Нябось, загадзя прадбачыў, што ўсё можа здарыцца. Не выпадкова ж цяпер напнуў на вушы гэтыя чорныя зацкалы, што вельмі нагадваюць радыёнавушнікі. Праўда, яны авальныя, а не круглыя. Але таксама прымацаваны да дужкі, якую ён надзеў на галаву пад пілотку. З імі камендант у кароткім ядавіта-жоўтым шынялі, з чорнымі крагамі на крывых нагах выглядае загадкавым іншапланетным радыстам, што аднекуль прымае і перадае вартавым нейкія незразумелыя загады.

І ўсё-такі зіма не застала палонных знянацку. Навучаныя горкім вопытам, яны трохі падрыхтаваліся да яе прыходу. Вядома, цёплага адзення ў няволі не набудзеш. Але затое свой драўляны абутак да зімовых умоў яны прыстасавалі як след. Пераймаючы адзін аднаго, праяўлялі знаходлівасць, падбіралі выкінутыя абрэзкі суконак і аўчын, рэшткі стаптанага

абутку і з усяго гэтага выкройвалі ўкарочаныя халявы, якія папрыбівалі да калодак цвічкамі, насечанымі з танюсенькага дроту.

І таму цяпер, ідучы па гравійцы пад аховаю вартавых, яны апынуліся нібыта ў зручнейшым становішчы, чым самі ахоўнікі. Апошнія вымушаны пратоптваць сабе сцяжыну па цаліку, на палосе адчужэння, і, абедзвюма рукамі трымаючы напагатове вінтоўкі, яшчэ ўмудрацца на хаду расціраць свае насы і вушы, якія пашчыпваў мароз. У той час як кожны палонны з насунутым на вушы абшлагам пілоткі адной рукой трымаў лапату або насілкі, а другою мог у любы час пацерці свой нос дый акрамя таго ішоў па расчышчанай дарозе: нядаўна невялікі трактар правалок па ёй самаробны трохвугольны снегаачышчальнік з драўляных брусоў. Ушыркі ён захапіў правую палавіну гравійкі, як акучнік, рассунуў абапал свежы снег, а рэшту яго прыціснуў да пясчанай паверхні, шчыльна ўтрамбаваўшы ім усе нябачныя выбоіны. Адпаведна таўшчыні ягонага пласта і глыбіні калдобін, ён на розныя лады піскліва парыпваў пад драўлянымі абцасамі і падэшвамі гаротнікаў, што ішлі, скурчыўшыся ад холаду і ўвабраўшы ў плечы шыі. Гэтая самотная, піскліва-рыпучая мелодыя неадступна суправаджала іх, раздзіраючы душу і шарпаючы слых, нібы патрэсканая пласцінка, што круціцца пад затупленаю іголкаю патэфона.

Палонных прывялі да мяжы ўчастка, які добраўпарадкаваў іхні лагер. Адсюль па левым баку дарогі міма іх трактар пацягнуў назад прымітыўную валакушу, а дарожны майстра прымусіў небаракаў зразаць фанернымі лапатамі рыхлы пруг, што ўзнік на стыку абедзвюх расчышчаных палос пасярэдзіне гравійкі, і насілкамі адносіць і скідаць снег за абочыны.

Вядома, сыпкі, яшчэ не зляжалы снег лягчэйшы за патрушчаныя руіны або вільготны пясок. Таму на гэтую працу не трэба было затрачваць шмат сілы, хаця для змардаваных і згаладалых людзей, якіх з непрывычкі навылёт праймаў холад, яна ўсё роўна была прыкрая і невыносная. Ратоўвала толькі тое, што свежаадвалены снегаачышчальнікам пруг быў нешырокі, і таму яны расцягнуліся па гравійцы ўдалечыню, а ў такіх умовах зручней замаруджана варушыцца дзеля адводу вачэй ды каб не мерзнуць. Бо дарожны майстра і чацвёра наглядчыкаў не маглі пільна прасачыць, як працуе сотня чалавек, што расцягнулася на ладную адлегласць. А вартавым хапала іншага клопату: ад холаду яны прытанцоўвалі на месцы і, трымаючы напагатове вінтоўкі, час ад часу расціралі рукамі насы і вушы.

Праўда, неўзабаве і збянтэжаныя ахоўнікі знайшлі, якім чынам на холадзе можна трошкі аблегчыць сваё незайздроснае становішча. Першы да гэтага дадумаўся змрочны прысадзісты вартавы, які ў абедзенны перапынак угледзеў у кювеце металічную бочку з выбітым днішчам. Ён прымусіў Міхася выкаціць яе на палосу адчужэння, даў хлопцу запальнічку і загадаў распаліць у бочцы вогнішча.

У той час, калі ўсе палонныя захінуліся ад ветру ў зацішных кюветах, Сілічу не хацелася на адкрытым месцы займацца лішняй працаю. Хлопец разумеў, што вартавы затаіў на яго злосць за ўзарваную бляшанку з грыбамі і, шукаючы прычэпкі, хоча адпомсціць. На засыпанай снегам зямлі не відно, дзе валяецца галлё і сухое лісце з веццем. Аднак Міхась быў вымушаны штосьці рабіць, выконваючы недарэчны загад вартавога. Наском то адной, то другой калодкі ён паступова навыворваў з-пад снегу ламачча, сярод якога зрэдку траплялася і вецце з пажухлай лістотаю.

Калі галля назбіралася бярэмя, хлопец старанна атрос з яго снег, паклаў бочку, засланіўшыся ад ветру ўцалелым днішчам, і ўсярэдзіне яе пачаў распальваць цяпельца. Але мінуў час, а нічога не атрымлівалася. Сухое лісцё, што праляжала пад снегам, набрыняла вільгаццю і не разгаралася. Сіліч пабойваўся, каб вартавы не падумаў, што ён валаводзіцца наўмысна, і не выцяў ствалом або прыкладам. Таму скурчыўся ўвесь, увабраўшы ў бочку крыж і азадак, нібы слімак, што адчувае небяспеку і хаваецца ў ракавіну.

Нарэшце лістота, падсушаная агеньчыкам запальнічкі, успыхнула, прагна лізнула зморшчаную кару завялых галінак — і тыя, патрэскваючы, пачалі разгарацца. Міхасёў твар абдало цеплынёю, ноздры казытаў пах гарэлай драўніны, а вочы заслязіліся ад нябачнага дыму. Як толькі хлопец задам выпаўз з бочкі, галлё ў ёй разгарэлася дружна.

— Штэльс рауф![1] — нецярпліва загадаў вартавы, паказваючы жэстам правай рукі, каб Міхась хутчэй ставіў бочку насторч.

Хлопец выканаў яго загад. Але, як толькі вартавы падышоў да бочкі, з яе, нібы з коміна печы, у якой раптоўна прыхлупілі агонь, паваліў густы дым і засмярдзела гарам.

— Вас іст дас?! — здзівіўся немец, адхінаючыся ад бочкі, нібыта ад чагосьці пагрозлівага.

Сіліч падумаў, што на сценках бочкі выгарае газа або бензін, таму рашыў пачакаць, пакуль яна канчаткова выгарыць. Але мінаў час, а дым не радзеў і смурод не памяншаўся. Хлопец заглянуў у сярэдзіну бочкі і ажно аслупянеў: вогнішча ў ёй патухла. Разгублены, Міхась не разумеў, што здарылася. Ён паваліў бочку на снег, паварочваючы жэрлам так, каб вецер раздзьмуў з жарынак згаслае полымя. Але вецер завыў у жэрле і захлупіў Міхася едкім дымам.

Вартавы сапраўды мог падумаць, што палонны марудзіць знарок.

Невядома, што было б далей, калі б Міхася не выручыў Ангел, які на абочыне скідаў з самазвала пясок і ўбачыў, у якім безвыходным становішчы апынуўся хлопец.

Балгарын падышоў з кіркаю. Размахваючыся з ўсяе сілы, яе вострай дзюбкаю ён пачаў прабіваць адтуліны на ніжнім баку бочкі. Не спяшаючыся, з прыдыхам «гых!» раз за разам гваздзіў кіркаю, нібы дрывасек сякераю, прабіваючы дзюрку за дзюркаю. Пасля перавёў дых, нетаропка перадаў кірку хлопцу і параіў папрабіваць гэтакія ж адтуліны з усіх бакоў бочкі трохі вышэй за днішча.

Спярша Сіліч не зразумеў сэнсу ягонай парады, хаця па сур'ёзным знешнім выглядзе балгарына адчуваў зычлівасць яго намеру. Хлопец узяўся выконваць яго параду чыста механічна, болей дзеля таго, каб неяк заспакоіць няўрымслівага вартавога, ад якога можна было ўсяго чакаць. Нават і тады, калі кругом зрашаціў дзюркамі ніжнюю частку бочкі і аддаў кірку Ангелу, які пайшоў з ёй да самазвала, Міхась лічыў гэтую працу марнаю. Толькі пасля таго, калі ў другі раз распаліў у бочцы вогнішча і пачуў, як яно, разгараючыся, са свістам уцягвае праз дзюркі паветра і ажно гудзе, нібы ў коміне, да хлопца нарэшце дайшло, што яны з Ангелам мімаволі змаракавалі для вартавога штосьці накшталт буржуйкі з паддувалам.

[1] Пастаў яе.

«Усё-такі балгарын памог адзінакроўнаму брату выкруціцца з цяжкага становішча. Не пакінуў чалавека ў бядзе»,— расчуліўся хлопец, якому і ў галаву не прыйшло, што гэтае вынаходства яшчэ вылезе бокам іншым палонным.

Самаўпэўнены немец, перш чым адпусціць Міхася ў кювет, прымусіў хлопца яшчэ навыграбаць з-пад снегу галля і падкінуць у бочку. Вартавы задаволена грэўся каля яе, прыцягваючы да сябе зайздрослівыя позіркі бліжэйшых ахоўнікаў. Ягонае выгоднае становішча бачылі таксама і многія іншыя вартавыя. Пазней яны і для сябе дамагліся гэткае выгоды. Праз пару дзён самазвал, што вазіў на гравійку пясок, які цяпер палонныя рассыпалі па ўтрамбаваным расслізганым снезе, выкінуў з кузава на абочыну яшчэ дзевяць металічных бочак. У кожнай з іх было высечана днішча і ўнізе кругом папрадзіраўлены бакі. Такім чынам, зараз кожны з двух суседніх вартавых па чарзе мог таксама грэцца каля прымітыўнай буржуйкі, якую павінны былі распальваць і забяспечваць галлём палонныя.

Канечне, ахоўнікі не ўсе адначасова, а кожная пара для сваёй бяспекі з нямецкім педантызмам па чарзе прымушала нявольнікаў прыслужваць ім з такім разлікам, каб тыя пры гэтым не ўзнялі беспарадак або не паспрабавалі авалодаць зброяй.

Небаракі, якім цяпер даводзілася задавальняць новыя капрызы ахоўнікаў, у думках праклiналі змрочнага вартавога за тое, што яму ўзбрыло ў галаву распаліць вогнішча ў бочцы з-пад гаручага, і тым самым з ягонай лёгкай рукі ў іхнім паднявольным жыцці прыбавілася яшчэ адна дадатковая прыкрая праца. Бо, асвойтаўшыся з абставінамі, куды спакайней патрохі варушыцца з лапатаю ці з насілкамі, толькі дзеля выгляду паказваючы, што нешта робіш, чым калодкамі выграбаць з-пад снегу ламачча ды распальваць зімою вогнішча або пры перамяшчэнні палонных па гравійцы перакочваць ахоўнікам настылыя ад холаду ці напаленыя агнём бочкі, якія і ў тым і ў другім становішчы апякалі голыя рукі.

Па меры перакочвання бочак імі, нібы дарожнымі каткамі, прымінаўся незляжалы снег, ад чаго вартавым па свежапракладзенай палосе было зручней пераходзіць на новае месца.

Ахоўнікі не цацкаліся з нявольнікамі: заваёўнікам абы толькі знайсці прычыну, каб здзекавацца з палонных.

Іншым часам Сілічу рабілася няёмка: як быццам ён вінаваты ў тым, што міжволі, не па сваёй ахвоце, зрабіў самаўпэўненаму вартавому несамавітую буржуйку, якую за ўзор пераняли і астатнія ахоўнікі і якая стала прычынаю новых пакутаў для палонных.

Праз некаторы час вартавым замянілі пілоткі ядавіта-жоўтымі вайсковымі шапкамі з адкладнымі абшлагамі, а палонным выдалі яшчэ анучы і камізэлькі з мяккай бруднаватай паперы, паверхня якой была не гладкая, а ў драбнюсенькіх зморшчынках.

— Насміхаюцца, сволачы! — не змоўчаў Казнадзей, напінаючы на сябе на нарах нязвычную апранаху.— Падкрэсліваюць, хто мы.

— Яны самі ядуць эрзац-хлеб, а ты хочаш, каб цябе прыбіралі ў адзенне з натуральнай тканіны,— адказаў Хяндога.— Выгадваюць, каб мы абышліся ім дзешавей.

— А можа, хочуць выпрабаваць на нас доследную партыю такога адзення,— няўпэўнена выказаў здагадку Леанід.— Праверыць яго на трываласць і праканацца, як яно засцерагае ад холаду.

— Дабрадзеі знайшліся! — не сцярпеў Казнадзей.— Дык хай бы і выпрабоўвалі на сабе.

— Несалідна для пыхлівых заваёўнікаў,— растлумачыў Хяндога.— Транты болей да твару ўбогім.

Невядома, што хацела прадэманстраваць арганізацыя «Тодт», апранаючы падапечную рабочую сілу ў ліпавае абмундзіраванне,— эканоміць на ўтрыманні палонных ці сапраўды падкрэсліць ім, чаго яны варты. Аднак папера застаецца папераю і не заменіць сабою тканіну. Папяровыя анучы, накручаныя на ногі, ад хадзьбы параздзіраліся і пазбіваліся камякамі, а камізэлькі хоць і не распаўзаліся, але, канечне, не засцерагалі ад холаду.

Зіма паступова набірала сілу і ўсё болей падсыпала снегу. З-пад яго глыбокага пласта ўжо немагчыма было выграбаць галлё, якога наогул не было ў чыстым полі і на лугавінах.

Штодня самазвал пачаў прывозіць на абочыны паўнюткі кузаў наколатых дроў. Распальваць іх было цяжэй, чым галлё, але затое яны гарэлі даўжэй.

Вартавыя, як чэрці, напераменку падыходзілі да напаленых бочак і заглядалі ўсярэдзіну, нібыта правяраючы, як там кіпяць у смале грэшнікі. А грэшнікі, ачэпленыя імі з двух бакоў, ледзьве перастаўлялі ногі і, скурчыўшыся ад холаду, скідалі з гравійкі снег ды пасыпалі яе пяском.

26

Сярод вартавых Кольб паводзіў сябе па-ранейшаму: толькі зрэдку стаяў у ланцугу ачаплення, а часцей спружыністай паходкаю задуменна і моўчкі шпацыраваў па абочынах. З тае пары, як зіма пакрыла снегам зямлю, ёй болей ні разу не папрасіў ні Міхася, ні Леаніда распаліць яму цяпельца і ніколі не падыходзіў, як іншыя ахоўнікі, грэцца да напаленай бочкі.

Міхась з Леанідам успрымалі яго паводзіны па-свойму: ім здавалася, што Кольб не толькі разумее, як невыносна цяжка знясіленым людзям выкалупваць з-пад снегу галлё і адубелымі ад холаду рукамі распальваць вогнішча, але і адчувае, што яны могуць падумаць пра яго, калі ён прымусіць іх прыслужваць яму ў халадэчу. Хаця яны і ўяўлялі, якія нягоды яму давялося зведаць у варожым палоне, але ўсё роўна не чакалі ад яго спартанскай вытрымкі і непахіснай волі, бо ведалі, што даўнія суровыя выпрабаванні з цягам часу сціраюцца ў памяці, ад чаго загартаваны імі характар таксама мякчэе. Значыць, сумленнасць не дазваляе Кольбу нават перад чужымі людзьмі ганьбіць чалавечую годнасць. Наадварот, ён як бы дэманстратыўна падкрэслівае і перад ахоўнікамі, і перад палоннымі сваю вытрымку і загартаванасць, якім не страшны чужы мароз і сіберны вецер.

Аднойчы ў канцы рабочага дня на гравійцы адбылося здарэнне, якое потым увесь вечар абмяркоўвалі між сабою палонныя і якое навяло многіх на дадатковы роздум.

Стомленыя небаракі, нібы здані, ледзьве споўдалі з лапатамі і насілкамі ў руках, калі ў хвасце іхняй расцягнутай ватагі раптам грымнуў стрэл, што гулка скалануў прасцяг і запавольненым водгуллем глуха адазваўся ў марозным бязветраным наваколлі.

Усе ўстрывожыліся, насцярожана ўглядаючыся ў той бок, адкуль данёсся пагрозлівы пошчак: вартавыя ў чаканні прыняць меры перасцярогі, а палонныя — апасаючыся дазнацца пра чарговую нявінную ахвяру бандыцкага свавольства.

Але, мяркуючы па тым, як ахоўнікі ў ачапленні неўзабаве перадалі адзін аднаму тлумачэнне «Усё ў парадку!» і як палонныя ў далейшым таксама супакоіліся і не паведамілі адтуль нічога трывожнага, можна было здагадацца, што там адбылося нейкае непаразуменне.

«Мабыць, вартавому надакучыла моўчкі шпацыраваць па абочынах, дык ён з нечага робіць стрэльнуў дзеля забавы», — падумаў Хяндога, які з Казнадзеем корпаўся ў сярэдзіне расцягнутай ватагі палонных і бачыў, як у самы канец яе толькі што нетаропка прасунуўся Кольб.

Спачатку Сіліч таксама ўстрывожана паглядзеў у той бок, адкуль пачуўся стрэл, але праз мітуслівы натоўп яму немагчыма было разгледзець, што там адбываецца. Праўда, праз нейкае імгненне хлопец усё-такі ўбачыў, як удалечыні, за апошнімі палоннымі, загрузаючы ў снег, Кольб уразвалку перабраўся праз кювет і пашыбаваў за палосу адчужэння.

Самыя крайнія палонныя, каля якіх знянацку грымнуў стрэл, толькі паспелі заўважыць, што ў тым напрамку, куды быў скіраваны ствол канваіравай вінтоўкі, спружыніста падскокнуў, нібы вялікі мяч, і расслаблена чмякнуўся на дол, узбіўшы снежныя пырскі, нейкі шэры клубок.

— Бач, які зіркасты: нас пільнуе і адначасова палюе! — здзівіўся адзін з крайніх палонных, што фанернай лапатаю зразаў снежны пруг, калі Кольб пасля кароткачасовай адлучкі зноў набліжаўся да іх, несучы ў выпрастанай руцэ здабычу, якая звісала амаль да самага долу. — У яго напрактыкавана вока, як у вопытнага паляўнічага.

— Не толькі напрактыкавана вока, але і рука цвёрдая, — падтакнуў чарнявы драбнатвары сусед, што побач рассыпаў лапатаю пясок. — Трэба ўмець на такой адлегласці патрапіць у цэль з першага стрэлу. Дый не шротам, а куляю!

— Ад такога не надта ўцячэш, — удакладніў той, што першы пачаў гаворку. — Ён не дасць прамашкі. Здалёк уложыць напавал, хаця як быццам і вінтоўку не трымае напагатове.

Калі вартавы падышоў бліжэй, палонныя разгледзелі ў ягонай руцэ вялікага зайца-русака, кончыкі вушэй якога чырыліся па снезе. Можа, на самай справе заяц быў меншы, чым здаваўся выпрастаны ўдаўжыню ў Кольбавай руцэ, што ашчапервала абедзве заднія нагі здабычы. Каля лапаткі на шэрай поўсці русака чырванела невялікая крывавая пляміна. Напэўна, заяц чакаў, пакуль яму вызваліць дарогу рухомая ватага, але занадта паспяшаўся і трапіў на вочы вартавому.

Не спыняючыся каля палонных, Кольб як ішоў, гэтак і пайшоў далей, з абыякавым выглядам, ні паставаю, ні паглядам, ні выразам твару не паказваючы ніякага выхвалення сваім учынкам. Нават ні слова не прамовіў у адказ вартавому, які з ланцуга ачаплення зайздросна выкрыкнуў: «Добрая дзічына трапіла ў рукі!»

Палонныя праводзілі Кольба праніклівамі позіркамі. У вачах адных было здзіўленне паляўнічым спрытам, у другіх — прагная зайздрасць да здабычы, у трэціх — самотнае шкадаванне выпадковай ахвяры.

Якраз у той момант, калі Кольб наблізіўся па абочыне да Міхася з Леанідам, хлопцы скінулі з насілак у кювет снег і ўбачылі ў руках вартавога зайца. У іхніх вачах мільгнула і здзіўленне, і зайздрасць.

— З удачаю! — не ўстрымаўся Леанід, каб не сказаць пра паляўнічую кемлівасць вартавога.

Кольб нечакана спыніўся.

Міхась зразумеў, што і яму зараз трэба нешта сказаць, але менавіта што, не знаходзіў.

— Нішто сабе здабыча! — нарэшце прамовіў хлопец, падтакваючы свайму напарніку.

Кольб няўпэўнена падняў перад сабою ў сагнутай руцэ зайца, як быццам пераконваючыся, ці сапраўды ён вялікі, і раптам разгублена працягнуў яго Міхасю:

— Вазьмі!

Хлопец збянтэжыўся, бо не чакаў гэтага. Яму стала няёмка ад таго, што нібыта яны з Леанідам выпрошваюць у вартавога здабычу.

Сіліч невыразна прамямліў:

— Самі адведайце дзічыны. А з футра будзе зімовая шапка.

— Бяры! — настойліва загадаў вартавы, не апускаючы рукі з выцягнутым у ёй русаком.

Хлопец нерашуча і няўмела ўзяў за заднія ногі зайца і разгублена прамармытаў:

— Дзякуй.

— Заяц — ваш, дык і бярыце яго сабе, — трохі палагоднеў Кольб. — Падзяліцеся са сваімі сябрамі і суседзямі, — і, як нічога не бывала, пайшоў далей па абочыне.

Міхась інтуітыўна адчуў, як на яго з гэтай здабычаю зайздросна глядзяць навакольныя палонныя. У душы ён быў абрадаваны незвычайным набыткам, хаця яму па-ранейшаму чамусьці здавалася, што яны з Леанідам выпрасілі ў вартавога ягоную здабычу. Узрушаны незразумелым супярэчлівым пачуццём, хлопец трымаў у руцэ зайца, не ведаючы, што з ім рабіць.

— Хавай у рэчмяшок! А то, чаго добрага, яшчэ пакваліцца на яго дарожны майстра, — падвучыў Хяндога.

Суседава парада трохі працверазіла хлопца. Ён скінуў з аднаго пляча лямку, расшморгнуў завязку і, прасоўваючы русака ў рэчмяшок, рукою адчуў, што заяц яшчэ цёплы. «Бач ты: ногі — тонкія, дык у іх ад холаду кроў астыла адразу ж. А ў цельпукаватым целе, пад шаўкавістай поўсцю, яна яшчэ захоўвае цяпло».

— Прызнацца, нават і ад Кольба я не чакаў гэтакага ўчынку, — абарваў Міхасёву думку Леанід, калі яны падставілі Хяндогу апарожненыя насілкі. — Тут яму трапіла ў рукі рэдкая здабыча, а ён не спакусіўся паласавацца дзічынаю.

— А табе не здалося, што мы ў яго выпрасілі яе? — прагучалі крыўдліва-іранічныя ноткі ў голасе Міхася, які ўсё яшчэ не пазбыўся ніякаватасці.

— Яшчэ што сказаў?! — здзівіўся Леанід. — Мы нават не пахвалілі яго па-людску за паляўнічы спрыт, а табе здалося чорт ведае што.

— Досыць высвятляць тое, што зразумела без усялякіх тлумачэнняў, — памяркоўна супакоіў сяброў Хяндога, накідаючы фанернай лапатаю снег на іх насілкі. — Нямецкі вартавы ўпаляваў зайца, але не ўзяў яго сабе, а аддаў палонным. Па-мойму, гэта шляхетны ўчынак.

— Думаеце, самому немцу не захацелася пакаштаваць дзічыны? — нібы падтрымліваючы суседа, запытаўся Казнадзей, што лапатаю рассыпаў па снезе пясок.

— Дый яшчэ не абы-якой дзічыны — іншаземнай! — у захапленні прыцмокнуў губамі Ярмолік, які побач рабіў тое ж самае. — Тым болей, што ў немцаў пераважаюць розныя эрзацы, а не натуральныя прадукты.

— Ён сказаў, маўляў, заяц — ваш, дык і бярыце яго сабе, — нарэшце абазваўся Міхась, настрой у якога пачаў трохі мяняцца.

— Напэўна, і некаторыя ахоўнікі ўжо глыталі слінку. Спадзяваліся разам з вартавым адведаць чужой дзічыны, — пацвельваўся Ярмолік. — А ён узяў дый аддаў яе палонным. Гэтым толькі накліча на сябе крыўду і злосць з іхняга боку.

— Ён і не шманае. Робіць усё па-свойму, — падсумаваў сказанае ўсімі Хяндога. — Спагадае нашаму брату і не ўтойвае свайго спачування.

Сіліч слухаў, як суседзі расхвальваюць Кольбаў учынак, і ўсё болей супакойваўся. Да ягоных грудзей спакваля падкочвалася пачуццё ўдзячнасці да спагадлівага вартавога. Як і ягоных суседзяў, хлопца не магла не радаваць нечаканая і неспадзяваная здабыча. Праўда, ён разумеў, што яны з Леанідам самі не аблупяць зайца. Дый, неразабранага, яго няма дзе згатаваць. А дзяліць сырую свежаніну — марока. Уся надзея ў хлопцаў была толькі на Хяндогу і ягоных болей практычных напарнікаў.

Аднак вартавы і сам паклапаціўся пра палонных. Вяртаючыся назад па абочыне, азадачаны, ён зноў спыніўся каля хлопцаў.

— Аднаго зайца на ўсіх вас не хопіць. Дый дзяліць сырое мяса не надта зручна. Я скажу кухару, хай ён неразабраную тушку згатуе ў агульным катле і аддасць вам. Такім чынам і суп для ўсіх будзе наварысты, і мяккую свежаніну вам дзяліць будзе лягчэй.

Калі палонных прыгналі з працы ў лагер, Леанід з Міхасём прасачылі, як Кольб сказаў штосьці перакладчыку Ваньку і той адразу ж пайшоў на кухню. Неўзабаве ён вярнуўся адтуль з кухарам, што выпрастаўся перад вартавым па стойцы «смірна!». Праз агароджу Кольб аддаў кухару нейкае распараджэнне. Калі Ванька пераклаў яго, хлопцы пачулі, як заклапочаны вартавы гучна запытаўся:

— Зразумеў?

— Я-я-я! — выкрыкнуў кухар, яшчэ прутчэй выпростваючыся ў струнку.

— Бач, як выпруджваецца перад немцам, хаця той за калючым дротам! — зларадна пакпіў Леанід. — Нябось, дрыжыць за сваю шкуру!

— Як жа яму не дрыжаць за яе? Дзе яшчэ будзе кухару гэтак уежна і ўлежна, як тут? — падтакнуў Міхась.

Стоячы ў чарзе па кандзёр, палонныя ўсё яшчэ абмяркоўвалі нядаўняе здарэнне на гравійцы. Тыя, хто не быў яго сведкам, скрупулёзна высвятлялі, каму дасталася здабыча. Ззаду, непадалёку ад Міхася, хтосьці растлумачыў, што вартавы аддаў зайца хлопцу, які неаднойчы распальваў яму цяпельца. Сіліч пачуў, як там нечы голас адразу ж заключыў:

— Усё-такі сумленнасць падказала немцу аддзячыць палоннаму за паслугі.

А спераду ў чарзе нехта з тых, хто, напэўна, бачыў, як Кольб аддаваў Міхасю зайца, расказваў суседзям, што вартавы з жалезным крыжам аддаў здабычу хлопцу, чые грыбы ў вогнішчы ўзарвалі бляшанку. Хтосьці з ягоных слухачоў выказаў здагадку наконт асабістай непрыязнасці паміж абодвума ахоўнікамі. Маўляў, вартавы з жалезным крыжам аддаў зайца менавіта гэтаму палоннаму назло змрочнаму канваіру, які тады спляжыў прыкладам і растаптаў нагамі хлопцаў посуд.

У лагеры многія нявольнікі не толькі здзіўляліся ўчынку нямецкага вартавога, але, канечне, і зайздросцілі палоннаму, якому ён аддаў сваю здабычу. Асабліва гэта выявілася тады, калі Ярмолік пачаў лупіць зайца. Спачатку ён размясціўся на падлозе, разразаючы нажом скуру на жываце русака. А потым, калі на драцяным кручку падвесіў яго за верхнія нары і далей прадаўжаў працу, дзверы ў пакой, дзе жылі Міхасёвы суседзі, не зачыняліся. Палонныя заходзілі па адным і купкамі, для адгаворкі — нібыта паглядзець на Ярмолікаў занятак, а на самай справе, канечне, паглыналі вачамі яшчэ не аблупленую тушку. Дзіва што! Людзі паўгода не толькі не трымалі ў роце скаромніны, але і на ўласныя вочы не бачылі, як выглядае мяса, хай сабе і не свойскай свежыны, а дзічыны.

Хоць Ярмолік як быццам і не звяртаў на іх ніякай увагі, але па тым, як вострае самаробнае лязо з нажоўкі ўвішна і спрактыкавана хадзіла ў ягонай руцэ, можна было здагадацца, што ён хоча, каб яны ўвачавідкі пераканаліся ў ягоным майстэрстве. І ўсё-такі з зайцам ён трохі праваждаўся, пакуль вылузнуў яго са скуры. Пасля моўчкі намацаў першы пазванок на шыі, нетаропка адрэзаў па ім чэрап, паклаў яго са шкураю на нарах, каля напарнікаў, а тушку панёс кухару. Калі вярнуўся адтуль, з веданнем справы растлумачыў:

— Сказаў яму, каб ён заліў яе халоднай вадою і добра вымачыў. Баюся, што з яго гэтакі ж кухар, як з мяне кравец. Нябось, не ведае таго, што нават парэзаную на кавалкі зайчаціну трэба гадзін пяць вымочваць у вадзе. І толькі пасля ўжо можна шпігаваць яе салам і смажыць або тушыць з бульбай ці з гароднінаю.

— Дзе ж ён возьме той бульбы ці гародніны? — пашкадаваў Казнадзей. — На лагернай кухні і не засмажыш неразабраную тушку.

— А калі яшчэ згатуе нявымачаную, дык і зусім сапсуе дзічыну, — настойваў Ярмолік.

— Некалі будзе смакаваць: праглынецца нежаваная! — з'іранізаваў Казнадзей.

— Усё-такі не варта марна пераводзіць прадукты, — не пагаджаўся Ярмолік, беручы ў рукі аголены чэрап зайца. — Калі яны ўжо дасталіся нашаму брату, дык і спажыць іх трэба па-людску.

— Што ты надумаўся рабіць з яго? — насцярожыўся Хяндога, гледзячы на тое, як Ярмолік спачатку выняў з чэрапа вочы, а пасля пачаў выкалупліваць мазгі. — Пудзіла, каб некага напужаць, ці што?

— Пудзілам чалавека не напужаеш, а от чучалам — уцешыш, — загадкава адказаў Ярмолік, прадаўжаючы свой незразумелы занятак.

Сіліч няўцямна глядзеў на чэрап у ягоных руках, і пад уражаннем Хяндогавых слоў хлопцу раптам успомніліся пудзілы, што некалі рабілі іхнія вясковыя падшыванцы. З чужых градаў яны кралі спелы круглы гарбуз, зразалі з яго цемя і з сярэдзіны выкалупвалі мякіш з гарбузікамі. Потым у парожнім гарбузе сцізорыкам вырэзвалі круглыя вочы і разяўлены рот, у які замест зубоў утыкалі знізу і зверху прадаўгаватыя чырвоныя ягады барбарысу. Праз аснову адламанага хваста пратыкалі ўсярэдзі-

ну гарбуза цвік, на вастрыё якога насаджвалі свечку. Упоцемку запальвалі яе і зверху да парожняга гарбуза прыколвалі затычкамі зрэзанае цемя. Такімі прымітыўнымі пудзіламі, бывала, у бязветраныя цёмныя вечары падшыванцы пужалі наіўных вясковых дзяўчат. Напалоханыя, тыя адны баяліся выходзіць з хат і звалі на дапамогу юнакоў. Калі сталыя хлопцы з'яўляліся з дзяўчатамі на вуліцы, падшыванцы разбягаліся, хаваючыся па завуголлях.

Тым часам Ярмолік апусціў чэрап у кацялок з вадою, нажом акуратна выняў з вушэй у шкурцы храсткі, а пасля разаслаў яе на нарах поўсцю ўніз і пачаў старанна выскрабаць рэшткі тлушчу і мяса.

Міхась рашыў, што ён хоча згатаваць з чэрапа халадзец, а шкурку вырабіць для зімовай шапкі. Але, калі ўбачыў, як Ярмолік чыста выскраб яе і з мокрага чэрапа таксама стаў выскрабаць мышцы і рэшткі мяса, усумніўся ў правільнасці сваёй здагадкі.

А Ярмолік выскраб і вымыў з усіх бакоў чэрап, загарнуў яго ў сярэдзіну шкуркі і, аддаючы тугі скрутак Міхасю, прамовіў:

— Ну от, мы яе не падзелім на ўсіх. Дый жываглоты адбяруць пры вобыску. А яму за тое, што дагадзіў нашаму брату, зробім хоць невялічкую прыемнасць.

Сіліч паклаў скрутак у рэчмяшок, трошкі ўражаны словамі Ярмоліка. Ён, безумоўна, меў на ўвазе вартавога з жалезным крыжам. Кольб аддаў нам дзічыну, а Ярмолік думае, што мы зробім немцу невялічкую прыемнасць, калі вернем шкурку і аголены чэрап! Толькі не хапае яшчэ дзвюх складзеных крыж-накрыж касцей, як на эсэсаўскай эмблеме! Хто яго ведае, можа, Ярмолік хоча намякнуць пра гэта немцу? Бо навошта ж вартавому чэрап зайца? Са шкуркі, вядома, можна пашыць шапку. Але ж і шкуру вяртаць непрыгожа. Атрымліваецца неяк смешнавата. Маўляў, мяса мы з'елі, а шкурку можаце ўзяць сабе.

Хлопец так узрушыў сябе гэтымі супярэчлівымі думкамі, што да паўночы не мог заснуць.

Калі назаўтра на гравійцы Ярмолік пачаў прыспешваць яго аддаць Кольбу скрутак і растлумачыў, што хоча зрабіць вартавому чучала, Міхасю стала няёмка за ўчарашнюю наіўнаватую недасведчанасць.

«Аказваецца, от што ён меў на ўвазе, уручаючы мне загорнуты ў шкурку зайцаў чэрап. А я падумаў чорт ведае што! Значыць, ён сапраўды хоча зрабіць вартавому невялічкую прыемнасць у падзяку за яго чалавечны ўчынак».

— Ну, смачная зайчаціна? Маладая ці цвёрдая? — напрошваўся на гаворку Кольб, спыняючыся на абочыне каля Сіліча з Ярмолікам, калі тыя з насілак скідвалі ў кювет снег.

— А мы яшчэ не адведалі яе, — разгубіўся Міхась. — Кухар яе згатуе сёння. Паспытаем, як вернемся ў лагер. — Але, падахвочаны напарнікам дый карыстаючыся зручным выпадкам, асмялеў, хуценька выняў з рэчмяшка і аддаў вартавому згорнутую заячую шкурку і, паказваючы рукой на Ярмоліка, дадаў: — Ён з яе зробіць вам чучала.

Кольб, відаць, не чакаў такога павароту справы, бо трошкі сумеўся. Але праз нейкі момант нетаропка паклаў скрутак у торбачку за спінаю і адразу ж ажывіўся:

— А чым я павінен памагчы? Што ад мяне патрэбна?

— Нічога асаблівага, — супакоіў яго Ярмолік, калі Міхась пераклаў пытанні вартавога. — Канечне, было б добра, калі б дасталі мыш'яковага раствору і пару штучных вачэй. Але цяпер гэтага, відаць, не раздабыць.

Сіліч пераклаў Ярмолікавы словы.

— Цяпер не да штучных вачэй, — самотна разважыў Кольб. — У зямлю не паспяваюць хаваць мёртвыя чалавечыя, — але, напэўна, жадаючы адкараскацца ад журботных думак, роблена з'іранізаваў: — А шнапсам нельга замяніць мыш'яковы раствор?

— Шнапсам толькі вочы заліваюць, — не разгубіўся Ярмолік, калі Сіліч пераклаў словы вартавога. — А шкурку ім не вырабіш. Лепей ужо выдубіць яе прымітыўным дзедаўскім спосабам — радкаватым аўсяным цестам. Нябось, цяпер сяляне таўкуць у ступах авёс, каб гатаваць жур. Папрасіце ў іх паўкацялка тоўчанай аўсянай мукі з шалупіннем.

Міхась пераклаў сказанае Ярмолікам.

— І што з ёю рабіць? — праявіў цікаўнасць вартавы.

Калі Міхась пераклаў яго пытанне, Ярмолік не спяшаючыся пачаў тлумачыць:

— У гліняным або ў драўляным посудзе вадою разбавіць цеста да гушчыні смятаны, добра пасаліць яго і дадаць трохі разведзеных дражджэй. Накрыць посуд і на пяць-шэсць дзён паставіць у цёплае месца. Пасля таго, як цеста адбродзіць і запахне спіртам, можна ім вырабляць шкурку.

Хаця ён гаварыў нетаропка, але Міхасю цяжкавата было знаходзіць у нямецкай мове патрэбныя канкрэтныя словы, і таму хлопец ледзьве паспяваў услед за Ярмолікам перакладаць ягонае тлумачэнне.

— А як гэта робіцца? — ужо не цярпелася Кольбу.

Сіліч пераклаў напарніку гэтае пытанне.

— Унутры намажаце шкурку цестам, складзеце ўдвая, футрам наверх, і пакладзеце на адны суткі, — удакладніў Ярмолік і трохі пачакаў, пакуль Міхась перакладзе сказанае. — Потым цеста саскрабеце нажом і зноў намажаце яе ў другі раз і ў такім жа складзеным выглядзе пакладзеце яшчэ на адны суткі, — і зноў пачакаў, пакуль Міхась перакладзе ягоныя словы. — А пасля, ужо не саскрабаючы цеста, развесіце шкурку сушыцца, але толькі не на сонцы і не над печкаю, а ў сухім месцы. Па меры высыхання цеста адваліцца само — і шкурка будзе выдублена.

— Складаны гарбарны промысел, — з глыбакадумным выглядам на твары зазначыў Кольб, калі Міхась да канца пераклаў грунтоўнае Ярмолікава тлумачэнне.

Хлопца таксама здзівілі напарнікавы веды. «Няйначай, як сапраўды ён працаваў у гарбарні».

А Кольб неяк міжвольна памацаў за спінаю торбачку са скруткам і зусім нечакана пацікавіўся:

— Што гэта загорнута ў шкурку?

— Чэрап зайца, — растлумачыў Міхась.

— Яго таксама трэба апрацоўваць? — разгублена насцярожыўся вартавы.

Калі Міхась пераклаў гэтае запытанне, Ярмолік навучыў:

— Няхай з гадзіну вымачыць чэрап у салёнай вадзе, а потым, выняўшы, мокры, густа пасыпле з усіх бакоў дробнай соллю і пакладзе сушыцца.

Сіліч пераклаў Кольбу Ярмолікава павучанне.

— А што яшчэ спатрэбіцца для чучала? — ужо не адставаў ад палонных вартавы.

Міхась таксама пераклаў Ярмоліку гэтае пытанне.

— Мяккі дрот — на каркас. Пакулле і ачоскі лёну — для начынкі. У вушы — тонкі кардон, — нетаропка пералічваў Ярмолік, чакаючы, пакуль Міхась перакладзе. — Два вялікія пукатыя гузікі — для вачэй. Драўляны корак — у вялікую патылічную адтуліну. Суровыя ніткі з іголкаю і акуратная дошчачка — для падстаўкі.

— Сапраўды дробязь! Але ўсяго не запомню. Што-небудзь магу забыць, — усміхаючыся, шчыра прызнаўся вартавы і, пасур'ёзнелы, дадаў:

— Заўтра я прынясу вам аловак з папераю. На адным баку яе вы напішаце, як выдубіць шкурку, а на другім — пералічыце ўвесь матэрыял, што патрэбен для чучала. А зайцаў чэрап я сёння апрацую так, як вы параілі. Гут?

— Гут! — адказаў Сіліч.

Задаволены Кольб, як быццам нічога і не было, нетаропкай хадою пакрочыў па абочыне.

— Ну от, хоць чучалам уцешым чалавека, як некалі Багдан Платонавіч уцешыў яго вазаю для кветак, — нарэшце супакоіўся Ярмолік і хуценька ўзяў ручкі насілак, употайкі сочачы за дарожным майстрам, што нетаропка прабіраўся да іх паміж палоннымі.

А Кольбава абяцанне прынесці аловак з папераю вывела Сіліча з сябе, зноў абудзіўшы ў ім падспуднае жаданне напісаць маці запіску. А тут яшчэ гэтая Ярмолікава згадка пра Багдана Платонавіча! Яна перавярнула ўсё ўсярэдзіне. Хлопца ахапіла нейкае душэўнае разладдзе. Як гэта ён мог зусім забыць чалавека, які ў няволі быў яму старэйшым сябрам і неаднойчы выручаў з цяжкога становішча? Колькі імі перажыта і перагаворана разам! Успомнілася іхняя звада і канчатковае разыходжанне з Паўлом. Прыгадалася, як Багдан Платонавіч зрабіў Міхасю бляшанку з дымавой шашкі, а потым навучыў суседзяў рабіць з гарматных гільзаў вазы і попельніцы, а з буйнакаліберных патронаў — падсвечнікі. Яны трохі прамышлялі імі, выменьваючы хлеб у нямецкіх салдатаў. Успомнілася раптоўная і нечаканая смерць суседа. Кажуць, людзі пазнаюцца ў бядзе. Сапраўды, бяда іх зблізіла. Але ж яна і прытупіла Міхасёвыя пачуцці. У бядзе ён забыўся пра Багдана Платонавіча. Хлопцу стала сорамна перад сваім сумленнем. Добра, што гэтага не ведаюць суседзі.

Як быццам цяпер усёю істотай ён фізічна адчуваў, наколькі закарэла паверхня яго цела. Праўда, ён разумеў, што гэтакі стан яшчэ не можа быць апраўданнем забыўчывасці. У якіх бы жахлівых умовах ні жыў чалавек, як бы ні існаваў, але, нават думаючы толькі пра хлеб надзённы, усё роўна ён павінен практыкаваць і трэніраваць сваю памяць, каб не даць ёй прытупіцца або, крый божа, зусім атрафіравацца.

«Няўжо я патрохі дзічэю і ператвараюся ў малпападобную істоту, у якой пад уплывам навакольнага асяроддзя чалавечыя пачуцці паступова выцясняюцца жывёльнымі інстынктамі?» — схамянуўся Сіліч, і ў ім зноў варухнулася і пачало абуджацца забытае жаданне.

Варта яму толькі заікнуцца вартавому наконт лішняга аркуша паперы — і той, вядома, заадно прынясе яго. Цяпер самы зручны момант. Нават упрошваць Кольба не прыйдзецца: ён ахвотна згодзіцца перадаць Міхасёву запіску сялянам, калі пойдзе да іх па аўсяную муку. А тыя перададуць яе далей, у іншую вёску. І гэтак з рук у рукі вестка дойдзе да маці. Як яна абрадуецца, калі даведаецца, што сын жывы! Спячэ хлеба ці скавароднікаў. Возьме з кубла сала. Збярэ ўбогую перадачу і прынясе сыну.

Чамусьці Міхасю раптам прыгадаліся расказы бабулі пра тое, як яна з ягонай маці і цёткаю хадзілі ў Кіева-Пячорскую лаўру пакланіцца мошчам святых. А цяпер маці вымушана будзе ўбачыць мошчы жывога сына і адмольваць ягоныя грахі, укленчваючы перад руінамі пана вялікага Ноўгарада.

Што натварылі на яго зямлі нашчадкі праклятых крыжакоў! Адпомсцілі за ўсе ганебныя прамашкі сваіх бясслаўных продкаў. Адным махам расправіліся і з Ноўгарадам, і з Кіевам, і з Полацкам. Іх крывавае нашэсце не ідзе ні ў якое параўнанне з былымі міжусобіцамі паміж князямі гэтых старажытных гарадоў, якія то ўваходзілі ў Кіеўскую Русь, то адасабляліся ў самастойныя княствы і феадальныя рэспублікі.

З гісторыі Сіліч ведаў, што ў канцы дзесятага стагоддзя наўгародскі князь Уладзімір, разззлаваны тым, што Рагнеда, дачка полацкага князя Рагвалода, адмовілася выйсці за яго замуж, напаў на Полацк, забіў князя з сынамі і ажаніўся з Рагнедай. А ў пачатку адзінаццатага стагоддзя полацкі князь Брачыслаў авалодаў Ноўгарадам і адасобіў Полацкае княства ад Кіеўскай Русі.

Яшчэ пазней, у 1068 годзе, у выніку паўстання народнага апалчэння і ўцёку з Кіева князя Ізяслава там часова захапіў уладу сын Брачыслава полацкі князь Усяслаў.

Канечне, Ноўгарад ад Полацка бліжэй, чым Кіеў. Ісці сюды маці не гэтулькі, як да Кіева-Пячорскай лаўры. Толькі зімою дабірацца кепска. Трэба было летам падаць ёй вестку пра сябе. Улетку зручней ісці босай. Лягчэй несці хатуль за плячамі. Зімою яна можа падбіцца ў дарозе. Дый яшчэ заб'юць нямецкія захопнікі, што з непрывычкі мерзнуць ад нашага холаду. Яны пагаляцца на яе кажух і валёнкі. Мала таго, што ён сам пакутуе ў палоне, дык яшчэ і маці загіне праз яго.

Паўтара года, як ён пайшоў з войскам абараняць бацькаўшчыну. І даваяваліся яны да таго, што захоплены ворагамі ў палон. Цяпер яго родную зямлю дратуюць падкаваныя боты фашыстаў. Замест таго, каб выручаць з бяды маці, ён яшчэ спадзяецца на яе дапамогу. А чым яна можа памагчы яму? Перадачаю? Галоднага і знясіленага не выратуе ўбогая перадача. Лепей хай маці не ведае, што ён у палоне. Няхай думае, што ён загінуў у баі. Яна ўжо змірылася з такой доляю. Хай не ўбіваецца і не перажывае за яго. Весткаю пра сябе не стане ён знеслаўляць бацьку і сарамаціць аднавяскоўцаў. Бо што яны падумаюць пра яго? Гэтулькі вучыўся чалавек, а застаўся недарэкам. Можа, яму яшчэ ўдасца ўцячы і прабрацца да сваіх або прабіцца да лесавікоў. Не можа быць, каб нашы людзі не атабарыліся ў дрымучых барах ды пушчах.

І ў гэтых мясцінах можна будзе помсціць за маці. Вось тады не сорамна будзе падаць ёй вестку пра сябе.

На гравійцы гэтыя думкі на розныя лады вар'іраваліся ў ягонай галаве. Хлопца наводзіла на іх і спадарожнічала ім ягонае маўклівае сноўданне з насілкамі.

А варта было калоне рушыць у напрамку да лагера, як настрой змя-

ніўся і ранейшыя думкі выцесніліся з галавы зусім іншымі намерамі і турботамі.

Нават нармальны чалавек, прызвычаены есці ў пэўныя гадзіны дня, і той інстынктыўна адчувае набліжэнне гэтай пары. А што ўжо казаць пра людзей, змардаваных голадам і знясіленых дакучлівай працаю? Яны не толькі абвострана адчуваюць набліжэнне часу яды, але яшчэ задоўга да яго пачынаюць глытаць сліну. Таму няцяжка ўявіць, пра што маглі думаць Міхась з Леанідам і Хяндога з напарнікамі, якія паўгода не бачылі ў вочы мяса, а цяпер прадчувалі, што неўзабаве пакаштуюць не поснага кандзёру, а наварыстага булёну і адведаюць згатаванай у ім зайчаціны.

Па меры таго, як палонныя з бляшанкамі і кацялкамі ў руках размяшчаліся на абодвух ярусах нараў, адусюль чуліся іх пахвальныя водгукі аб кандзёры.

— Ого! Сягоння нешта сабе прыварак!

— Нават скалкі плаваюць!

— Канечне, кухар збольшага павылоўліваў іх зверху.

— Без гэтага не абышлося!

— Але ўсё роўна кандзёр — тлусты!

— І не толькі з выгляду, але і на смак нічога!

Нягледзячы на тое, што Ярмолік прынёс у пакой абсохлую зайцаву тушку, якая, відаць, загадзя была вынята з катла, у носе заказытаў нязвычны, даўно забыты пах свежаніны. «Дзічына, а пахне свойскай свежынаю, — здзівіўся Міхась. — Мы адвыклі ўжо ад паху свежаніны».

— Адхапіць кавалак мяса кухар не пасмеў, але наварысты сок з тушкі сцадзіў, — зларадна пакпіў Казнадзей. — Нябось, сабе паўкацялка халадцу выгадаў!

Аднойчы Сіліч заўважыў праз акенца, як кухар зладзеявата ўмінаў ружаватыя камы. Хлопец не сумняваўся, што ўрвіцель сцягнуў з агульнага катла апошнія бульбіны і замест прыправы дзеля акрасы стоўк іх сабе з вараным бураком. «Хоць і не тлуста, затое — густа і з выгляду апетытна», — абурыўся тады хлопец і сказаў суседзям пра бачанае.

І нязвычным пахам, і прывабным выглядам тушка неймаверна распальвала апетыт у галодных людзей. Па нявопытнасці Леанід з Міхасём гатовы былі разгавецца ёю, распе345азаўшы дзягі. Але Ярмолік ведаў, што з галадухі чалавеку небяспечна есці многа мяса, дый бачыў, з якою прагнасцю вачамі паглынаюць тушку іншыя палонныя. Таму ён рашыў і дагадзіць абодвум хлопцам, якім вартавы аддаў сваю здабычу, і заадно пачаставаць дзічынаю ўсіх палонных у пакоі. Бо калі раздзяліць мяса толькі паміж напарнікамі і сябрамі, дык яны ўсё роўна не наядуцца ім навекі, а ў астатніх выклічаш зацятую зайздрасць.

Вострым самаробным нажом Ярмолік умела, па-майстэрску разбіраў тушку. Леаніду з Міхасём адпаласаваў па кумпяку, Хяндогу з Казнадзеем — па лапатцы, сабе выразаў кавалак азадку, а ўсю рэшту, каб нікога не пакрыўдзіць, невялікімі порцыямі раздаў усім палонным у пакоі.

— Пасля вялікага посту ўсім не грэх разгавецца скаромнінаю, — дабрадушна пажартаваў ён суседзям па нарах пасля свайго свяшчэннадзейства.

Спярша Сіліч паскнарнічаў і пакрыўдзіўся на суседа за самаўпраўства: маўляў, чужым дабром распараджаецца, як сваім. Але ўбачыўшы, з якім натхненнем шчыруюць над выдзеленымі порцыямі астатнія палонныя,

адчуў ніякаватасць за прагнасць і эгаізм, які здаўся закаруzлым у параўнанні з Ярмолікавым сталым калектывізмам і зайздроснай таварыскасцю. «У простага чалавека ўсё атрымліваецца прасцей і прыгажэй. Не тое што ў інтэлігентнага недавука!»

27

Па нямецкай гаворцы адчувалася, што язык у Сіліча падвешаны, але пісаць па-нямецку хлопец руку не набіў. Шпрэхаць ён сяк-так шпрэхаў, а шрайбаваць яму, ненапрактыкаванаму, было цяжэй. Таму, калі Кольб прынёс аловак з папераю, Міхась папрасіў Леаніда, каб той напісаў, якія матэрыялы спатрэбяцца для чучала і якім спосабам выдубіць заячую шкурку. Хлопец адчуваў, што сябру напісаць гэта па-нямецку лягчэй, чым яму самому.

Але затое праз нейкі тыдзень, як толькі вартавы перадаў ім начынне, Сіліч не адышоў ад Ярмоліка да таго часу, пакуль той не зрабіў чучала.

Хлопец уважліва назіраў, як сусед адпаведна памеру шкуркі замест хрыбта і ног зайца звязаў драцяны каркас і шчыльна абматаў ачоскамі яго шыйны ўчастак і канцавіны. Як расплюскаў і забіў верхні канец дроту ў драўляны корак, які наглуха ўмацаваў у вялікай патылічнай адтуліне чэрапа. Вачніцы набіў пакуллем і ўставіў у яго вялікія пукатыя гузікі, а ў шкурку вушэй усунуў кавалкі тонкага кардону. Міхасю было цікава, як Ярмолік нацягваў на чэрап шкурку галавы і прасоўваў у канцавіны шчыльна абмотаны ачоскамі дрот. Потым туга набіў шкурку пакуллем і зашыў ніткамі разрэз на жываце. А вострыя канцы дроту, што вытыркаліся з ног, расплюскаў і пазабіваў у дошчачку. Заяц стаяў на падстаўцы, як жывы. Нават не верылася, што гэта — чучала.

Сіліч не сумняваўся, што многія ахоўнікі, якія яшчэ нядаўна асуджалі Кольба за тое, што ён аддаў палонным зайца, цяпер пазайздросцяць уладальніку гэтага нязвычнага сувеніра. Хлопец глядзеў на яго як на аддарунак вартавому за чалавечны ўчынак і, вядома, не спадзяваўся, што Кольб заплаціць за працу палоннаму, які зрабіў чучала. А вартавы потым чатыры разы, праз дзень-два, прыносіў Ярмоліку па паўбуханкі хлеба, што ў сваю чаргу саслужыла тады якую-ніякую падтрымку, як дадатковая надбаўка да ўбогага рацыёну кожнага з пяцярых суседзяў.

Тыя дні запалі ім у памяць, бо якраз папярэднічалі вячэрняй мітрэнзе, што праз ноч неспадзеўкі ўзняла ў лагеры вэрхал, які назаўсёды разлучыў многіх сяброў, суседзяў і знаёмых.

Пачалося ўсё з таямнічай лыжні, якую раніцаю заўважылі і вартавыя, і палонныя. Яна пралегла з боку фронту ў глыб занятай ворагам тэрыторыі і перасекла гравійку метраў за трыста ад лагера. Мясцовасць была тут аголеная, з рэдкімі кустамі, нявыгадная для ўкрыцця і маскіроўкі. Відаць, лыжнікі праявілі дзёрзкасць і не выбіралі абходнага шляху. Мяркуючы па глыбіні следу, які лыжы праклалі па снезе, было відаць, што па лыжні прайшло болей за дзесятак чалавек.

— Армейская разведка! — абрадаваўся нехта з палонных. — У белых маскіровачных халатах незаўважнаю прайшла па Ільмені.

— Адкуль ты ведаеш, што армейская дый яшчэ ў маскхалатах? — іранічным голасам астудзіў запал прамоўцы хтосьці другі. — А можа, палкавая?

— Няхай сабе палкавая. Але ж без маскіровачных халатаў на такой адлегласці разведчыкаў прыкмеціла б з вышак лагерная ахова.

На гэты довад першы палонны нічога не адказаў.

Затое многім было зразумела, што самі разведчыкі таксама не маглі не заўважыць асветленую электрычнымі лямпачкамі агароджу з ахоўнымі вышкамі. Аднак бою вартавым яны не навязалі. Значыць, пайшлі ў варожы тыл з нейкай іншай мэтаю і не хацелі выдаваць сябе, а выяўлены імі лагер, мусіць, не быў для іх асаблівым адкрыццём. Многія палонныя не сумняваліся ў тым, што тодтаўскія лагеры ўсцяж гравійкі вядомы савецкаму камандаванню і існуюць тут дзякуючы таму, што ў гэтых мясцінах надоўга стабілізаваўся фронт. А варта толькі баявым дзеянням парушыць франтавое зацішша, як невядома, што з імі будуць рабіць немцы. Перавядуць лагеры ў іншыя месцы або знішчаць палонных?

Па тым, як рэагавалі на лыжню і ахоўнікі, і нявольнікі, адчувалася, што і тыя, і другія надаюць ёй немалаважнае значэнне. У вартавых яна выклікала насцярожанасць і трывогу, а ў палонных — зларадное ажыўленне і абнадзейліваe чаканне.

Сілічу чамусьці здавалася, што таямнічая лыжня ў поўным сэнсе слова падвяла рысу пад іхнім лагерам і сімвалічна перакрэсліла абрыдлую гравійку.

Як бы там ні было, але праз пару тыдняў у лагеры адбылася падзея, што занепакоіла і насцярожыла палонных.

Здарылася гэта ў нядзелю, пад канец дня. У пакоі, дзе жыло пяцёра неразлучных суседзяў, панавала расслабленая цішыня. За выхадны палонныя з непрывычкі разамлелі: адны драмалі, другія моўчкі сядзелі і ляжалі на нарах, калі на двары пачуліся ажыўленыя галасы і выкрыкі.

Леанід першы кінуўся да аконных кратаў, з ходу абвяшчаючы:

— Прыбыла падмога! — і, асекшыся, няўпэўнена растлумачыў: — Прыгналі нейкую партыю палонных.

Расслабленая цішыня адразу ж наэлектрызавалася. Іншыя зацікаўленыя таксама пакінулі нары і прыліплі да вокнаў.

«Ого! Дзе ж яны размесцяцца? — здзівіўся Міхась, убачыўшы на пляцы ладную калону палонных. Самых пярэдніх з яе ахоўнікі ўжо прапускалі за калючую агароджу. — Таксама дахадзягі. У вынашаных, не падагнаных па росту шынялях, з калодкамі на нагах».

Тым часам па ганку і па падлозе ў калідоры спорна загрукаталі драўляныя падэшвы, як быццам з кузава самазвала павольна ссыпаліся на гравійку патрушчаныя руіны, і ў пакой, не зачыняючы за сабою дзвярэй, дружна павалілі незнаёмыя людзі. З ходу навічкі перамешваліся са старажыламі і наперабой гаманілі:

— Дайце прытулак выгнаннікам!

— У цеснаце, ды не ў крыўдзе.

— Адкуль вас прыгналі?

— З суседняга лагера.

— А што з ім? Згарэў?

— Не. Цэлы.

— Дык чаму ж выгналі з яго?

— Хто яго ведае? У канцы выхаднога дня паднялі ўсіх на ногі, загадалі ўзяць рэчы і пагналі напроці ночы.

Нібы электрычны разрад слабога напружання, многіх скаланулі насцярожанасць і трывога. Абставіны напальваліся.

Суседні лагер адгэтуль за якіх-небудзь дзесяць кіламетраў. Яго палонныя ўпарадкоўвалі свой участак гравійкі. Адсюль ганяць іх на працу ў такую далеч немцам нявыгадна. Дый па колькасці людзей той лагер не меншы за гэты. Усе палонныя тут усё роўна не размесцяцца. Навошта ж спатрэбілася ў нядзелю тэрмінова пераганяць іх сюды? Значыць, немцы наважваюцца штосьці рабіць. Вядома, гэта многіх непакоіла.

Разам з тым жывых людзей не маглі не турбаваць першачарговыя надзённыя клопаты. У пошуках месца для начлегу і землякоў, з якімі можна адвесці душу ды падзяліцца навінамі, навічкі паступова асвойваліся з абставінамі і зноў фізічна расслабляліся, часова забываючы на нядаўнюю трывогу.

Праўда, толькі нямногім з іх удалося ўшчаміцца паміж землякамі, таму што на нарах месцы не пуставалі. Ва ўсіх пакоях небаракі размясціліся нанач на падлозе ўздоўж сцен. Толькі лагерныя прыдуркі адразу ж паразумеліся між сабою і атабарыліся ў наглядчыцкай штубе.

— Сабакі здалёку нюхам адчуваюць адзін аднаго, — пацвельваўся Казнадзей з іхняга хаўрусу.

Аказалася, што фашысцкія прыхвасні ў суседнім лагеры называліся не наглядчыкамі, а паліцаямі і насілі на рукавах белыя павязкі.

— Мала таго, што на кожным кроку белым колерам пацвярджаюць сваю капітуляцыю, дык яшчэ ўвачавідкі падкрэсліваюць гэтым, што вераю і праўдаю служаць ворагам, — абураўся Леанід.

— Раз у іх наглядчыкі называліся паліцаямі, значыць, камендант у тым лагеры — не турэмшчык, а нейкі фашысцкі палітыкан, — разважліва супакоіў яго Міхась.

Упоцемку за поўнач у лагеры не змаўкала гаворка.

А раніцаю сэнс прыказкі «Пераначуем — болей пачуем» пацвердзіўся не адразу. Як заўсёды, палонным выдалі на снеданне кіпень, але на працу не выганялі. А кожны з іх ведаў, што немцы адпачыць не дадуць і лішняга выхаднога не зробяць. Што яны задумалі?

Чым болей мінала часу, тым болей узмацняліся насцярожанасць і падазронасць.

Нарэшце позняй раніцаю да агароджы прыйшлі ахоўнікі абодвух лагераў. З двух бакоў яны ачапілі пляц, на які праз брамку пачалі выпускаць палонных. Наглядчыкі і паліцаі выстраілі іх у калону і павярнулі тварамі да склада.

Неўзабаве ад барака падышлі камендант і два нямецкія афіцэры: адзін — прысадзісты, важны, напэўна, высокі чын, з незадаволеным тварам і другі — малады, з лейтэнанцкімі пагонамі на плячах, мусіць, ягоны ад'ютант. Калі яны спыніліся перад павернутым да іх строем, Брэс спачатку акінуў яго з краю ў край пранізлівым позіркам, потым, уладна ўскідваючы руку, гучна абвясціў: «Ахтунг!» і ветліва звярнуўся да высокага вайсковага чына:

— Біттэ зээр, хэр обэрст![1]

— Ого! Палкоўнік! Чаго заляцела да нас гэта стрэляная птушка? — шэптам запытаўся Леанід у Міхася, калі стаяў побач з ім у страі.

---

[1] Калі ласка, пан палкоўнік!

— Зараз пабачым,— прашаптаў сябра.

Палкоўнік грузна пераступіў з нагі на нагу, як быццам пераконваючыся, наколькі трывалы пад ім грунт, і глухім хрыплаватым голасам, усё роўна як ні да кога канкрэтна не звяртаючыся, прамовіў:

— Дэр гот хат Дойчлянд айнэ эрэнхафт э місіён ауф эрлегт — дэн большэвізмус аусцуроттэн унд ді нойэ орднунг ауфцуэрітэллен,— і зрабіў паўзу ці то ў чаканні, пакуль перакладуць сказанае, ці то думаючы, што гаварыць далей.

— Бог усклаў на Германію пачэсную місію — выкараніць на зямлі бальшавізм і ўстанавіць новы парадак,— паслужліва і ўрачыста пераклаў ягоныя словы лейтэнант, хаця Сіліч, які зразумеў іх без перакладу, адчуў у інтанацыі палкоўніка халодную высакамоўнасць і не ўлавіў ніякай урачыстасці.

А калі яшчэ высокі вайсковы чын сказаў: «Ужо ўсе народы Еўропы далучыліся да вялікай Германіі і ўносяць свой пасільны ўклад у ажыццяўленне высакароднай мэты», хлопец, перш чым сказанае пачаў перакладаць ад'ютант, канчаткова пераканаўся, што палкоўнік вымавіў сказ без усялякага запалу.

— Нешта ж гэта стрэляная птушка пяе без імпэту,— шэптам пацвердзіў сябраву думку Леанід.

Сіліч глядзеў на фанабэрысты, незадаволены выраз палкоўнікавага твару, і хлопцу здавалася, што або высокі чын кепска сябе адчувае, або грэбуе тымі, да каго звяртаецца.

— Вялікая Германія заклікае вас стаць пад сцягі яе доблесных узброеных сіл і плячо ў плячо з нямецкімі салдатамі пераможна завяршыць гэтую ганаровую місію,— нарэшце проста, без хітрыкаў выказаў палкоўнік мэту свайго прыезду.

— Бач, да чаго дадумаўся! — не сцярпеў Леанід, калі лейтэнант пачаў перакладаць палкоўнікавы словы.

— Выдыхаецца вермахт! Парушаючы міжнародныя правілы, фашысты хочуць з палонных навербаваць памагатых,— гнеўна прашаптаў Міхась.

Калі ад'ютант пераклаў палкоўнікаву фразу, па калоне спакваля пракацілася хваля збянтэжанай узрушанасці і абурэння, як быццам высокі вайсковы чын шпурнуў у строй палонных прыхаваны за пазухай камень.

Палкоўнік адчуў гэта і паспяшаўся згладзіць выкліканае ўражанне:

— Бог не забудзе вашы заслугі,— але, мабыць, успомніў, што савецкія людзі абыякавыя да рэлігіі, і хуценька схамянуўся: — А за добрую службу вы атрымаеце ўзнагароды.

Змрочныя палонныя з акамянелымі тварамі маўчалі.

Бачачы, што сказанае не ўздзейнічае на іх, палкоўнік рашыў узмацніць свой довад і, як толькі лейтэнант скончыў перакладаць, доўга не раздумваючы, для большай пераканаўчасці дадаў:

— Унд ді эрдэ.

— І зямлю,— трошкі разгублена таропка пераклаў ад'ютант, каб згладзіць непрыемнае ўражанне, якое магло зрабіць гэтае слова, сказанае адасоблена і са спазненнем.

Але і ў перакладзе яно ўсё роўна прагучала двухсэнсоўна і выклікала ў адных палонных кіслую ўхмылку, а ў другіх — міжволі прыглушаны смех.

Палкоўнік не звярнуў на гэта ўвагі і, жадаючы хутчэй закончыць даручаную яму справу, адным духам выпаліў:

— Хто гатоў адклікнуцца на заклік вялікай Германіі, выйдзіце са строю наперад!

Пакуль ад'ютант перакладаў палкоўнікавы словы, сябры перамовіліся між сабою.

— Няўжо знойдуцца здраднікі? — насцярожана прашаптаў Леанід.

— Хто ж яго ведае? — разгублена, таксама шэптам перапытаў Міхась, ужо навучаны горкім вопытам бачыць агідныя ўчынкі ў паводзінах, здавалася б, маральна здаровых людзей, што апынуліся ў жахлівых абставінах,— і прыплюшчыў вочы, каб не быць сведкам яшчэ чаго-небудзь нечаканага і брыдкага.

Настала цягучая цішыня. Можа, на самай справе яна і не была такой працяглаю, як здалася хлопцу ў ягоным стане. У вільготным паветры чутно было, як насцярожана дыхае працьма людзей. Потым яго слых улавіў, як па мокрым снезе спярша ціха зашасталі, а пасля мацней зачвякалі нечыя крокі, якія калона заглушыла ўразнабой бязладным выдыхам ці то здзіўлення, ці то гневу.

Вытрашчанымі вачамі ён убачыў, што са строю выйшаў наперад у сваіх наглянцаваных ботах перакладчык Ванька і да яго тупаюць у калодках з аднаго краю калоны — Вырвін, а з другога — двое незнаёмых палонных, з тых, якіх учора прыгналі з суседняга лагера.

Хлопца ўсяго скалануў выбух абурэння. На нейкі момант усё перавярнуў у ягонай сярэдзіне ўчынак гэтых адшчапенцаў. Але цвярозая разважлівасць усё-такі ўзяла верх над мімалётным гневам. «А чаго ж яшчэ чакаць ад перакладчыкаВанькі і ад Вырвіна? Адзін дастукаўся да таго, што ўжо даўно выставіў сябе на пасмешышча. Цяпер схамянуўся і думае, што ў прадажным войску выслужыцца лейтэнантам. А другі за кандзёр прадасць роднага бацьку. Недарэмна ж хацеў выдаць Леаніда».

Невядома, у якім кірунку пайшло б развіццё Міхасёвай думкі, калі б яе ход раптам не абарваў палкоўнікаў ультыматум:

— Іх геб ойх айнэ штундэ бэдэнкуайт. Юбэрлегтс ойх іх аллер руэ унд фаст дэн энтшлусс.

— Пан палкоўнік дае вам гадзіну на развагу. Спакойна падумайце — і прыміце канчатковае рашэнне,— пераклаў лейтэнант.

— З наскоку не атрымалася, дык хоча ўзяць зморам,— зларадна прамовіў Леанід, калі палонных пачалі ўпускаць назад за агароджу.

— З наглядчыкаў няхай вярбуе наймітаў,— падтакнуў Міхась.— Яны прадаліся адразу ж, не раздумваючыся.

Пляц перад агароджаю апусцеў. Першыя яго пакінулі камендант і абодва нямецкія афіцэры. Следам за імі да свайго барака купкамі пайшлі вартавыя.

Палонныя зноў разбрыліся па сваіх пакоях. Тыя, хто меў месцы, паразлягаліся на нарах, каб не замінаць тым, хто сноўдаў у праходах.

Вядома, ніхто з іх не збіраўся мяняць свайго рашэння адносна заклiку палкоўніка. Наадварот, многія не пераставалі абурацца ягонай спробаю вярбоўкі здраднікаў. Яны і так пакутліва перажывалі тое, што апынуліся ў варожым палоне, якім як бы заплямілі сябе перад сваім народам. А гэты фашысцкі пасланец хоча навербаваць з іх здраднікаў радзімы. Няўжо

ён лічыць іх дурнямі? «Трэба ж дадумацца! — з гневам паўтаралі адны. — Дае гадзіну на развагу! Якая тут можа быць развагжлівасць?!» «А што немцам рабіць, калі яны выбіліся з сіл? — зларадаічалі другія. — Трэба ж шукаць нейкі выхад са становішча». «Няхай у сваёй Германіі мабілізоўваюць старых, жанчын і дзяцей!» — кпілі трэція. І хто шэптам, а хто ўголас асуджалі чатырох адшчапенцаў, што па закліку палкоўніка выйшлі са строю.

Хвілін праз пятнаццаць у доўгі пакой, дзе жылі Міхась з Леанідам, з калідора ўляцеў камендант і, не загадваючы, як заўсёды, а нейкім палагоднелым голасам з ходу папрасіў:

— Біттэ руэ [1].

Ужо само з'яўленне яго ў пакоі ды яшчэ без усялякай світы і без перакладчыка выклікала ў палонных здзіўленне і прымусіла ўсіх сціхнуць.

— Вэр фон ойс іст эбен фор гетрэтэн? — зацікаўлена і памяркоўна запытаўся Брэс.

Хаця па інтанацыі ўсе адчулі, што ён штосьці пытаецца, аднак ягонае пытанне павісла ў паветры без адказу, бо акрамя Леаніда і Міхася ніхто яго не разумеў. А абодва сябры, збянтэжаныя раптоўным з'яўленнем Брэса, не ведалі, як сябе паводзіць, баючыся вытыркацца перад ім са сваім веданнем нямецкай мовы.

— Што ён пытаецца? — здзіўлена прашаптаў Хяндога.

— Хто з нас толькі што выходзіў са строю наперад, — шэптам адказаў Міхась.

Вырвін, што заўсёды быў на падхваце, з выпрацаваным, нібы ў шакала, слыхам і спрытам усё-такі расслухаў Міхасёў шэпт, шустра саслізнуў з нараў, падбег да Брэса і з гатоўнасцю выслужыцца бязладна пралапатаў:

— Іх, хэр камендант!

З Брэсавага твару як рукой зняло зацікаўленую памяркоўнасць. Ён вокамгненна спахмурнеў і набыў заўсёдашні змрочны выраз.

— Вільст ду гегэн дайнэ ландслейтэ кэмфэн?! — абурыўся камендант. — Вірст ду дайнэ брюдэр эршлагэн?!

Вырвін, вядома, не разумеў, што пытаецца Брэс, але не мог не бачыць яго абурэння і таму толькі няўцямна лыпаў вачамі.

— Ду біст айн троттэль! [2] — вымавіў камендант, дзеля большай пераканаўчасці тыцкаючы ў сваю скронь і круцячы ўказальным пальцам правай рукі — і гэтак жа борзда, як увайшоў, вышмыгнуў з пакоя.

Вырвін стаяў як аслупянелы.

Камендантаў жэст быў зразумелы ўсім без тлумачэння. Гэтымі словамі дарожны майстра і вартавыя неаднойчы лаялі палонных, таму гаротнікі ведалі, што яны азначаюць.

— Ну што? Выслужыўся?! — абурыўся Казнадзей і злосна папракнуў: — Раней бацькі ў пекла не лезь!

Вырвін маўчаў.

— А што ў яго пытаўся разззлаваны камендант? — зацікавіўся хтосьці з верхатуры.

Ад гэтага пытання Вырвін схамянуўся і, відаць, хацеў заняць сваё месца на нарах, але ў гэты момант азваўся Міхась:

[1] Ціха.
[2] Ты—дурань!

— Камендант пытаўся: «Ты хочаш ваяваць супраць суайчыннікаў? Будзеш забіваць сваіх братоў?»

Гэтыя словы канчаткова збянтэжылі Вырвіна. На нейкі момант ён як бы застыў у нерухомасці, не ведаючы, што рабіць. Потым страпянуўся і, мусіць, баючыся яшчэ болей сярдзітых папрокаў і абгавораў, моўчкі выйшаў у калідор.

Усіх у пакоі і без таго ўразілі паводзіны каменданта. А калі яшчэ Сіліч пераклаў тое, што Брэс пытаўся ў Вырвіна, здзіўленыя палонныя не маглі растлумачыць учынак немца і наогул не разумелі, што здарылася з камендантам.

З тае пары, як іх перагналі з кароўніка ў будынак школы, у Брэса не было асаблівай патрэбы заходзіць за калючую агароджу. Праўда, калі ў рэдкіх выпадках ён і заглядаў на кухню або ў наглядчыцкую штубу, дык прыходзіў заўсёды з дарожным майстрам або з кім-небудзь з вартавых. А тут нечакана з'явіўся ў пакой палонных адзін. Дый яшчэ за якую правіннасць адчытаў Вырвіна ў прысутнасці непажаданых сведкаў. Калі б зрабіў гэтакае Кольб, тады іншая рэч. Ад таго можна ўсяго чакаць. Кольб перад ахоўнікамі не ўтойвае свайго спачування да палонных.

А гэта ж люты камендант, садыст, што ўласнаручна расстрэльваў гаротных, жывым раструшчваў кіркаю чарапы і лапатаю адсякаў галовы. Ап'янелы ад крыві кат ды раптам працверазеў? Занепакоеныя сваёй доляю, палонныя не дапускалі гэтага ў думках, што не пакідалі іх да таго часу, пакуль не прагучала каманда выходзіць на пастраенне.

— Камендант баіцца, што яго забяруць на фронт, калі расфарміруецца лагер, — па-свойму растлумачыў учынак Брэса Хяндога.

Цяпер наглядчыкі выстраілі калону ў лагеры, паміж сцяною будынка і калючым дротам, там, дзе звычайна выстройвалі яе для атрымання кандзёру.

За агароджаю не відно было вартавых, а стаялі камендант, два тыя ж нямецкія афіцэры, высокі фельдфебель з партфелем у руцэ і два аўтаматчыкі.

Аўтаматчыкі таропка расклалі паходнае крэсла і раскладны столік, на які фельдфебель паклаў партфель і выняў з яго самапіску і пухлы гросбух. Палкоўнік тым часам рукою падаў знак, каб у агароджы расчынілі брамку. Як толькі камендант выканаў ягонае пажаданне, высокі вайсковы чын глухаватым голасам адрывіста прагергетаў абвестку.

— Як бачыце, перад вамі адкрыты шлях на волю, — перакладаў лейтэнант ягонае выступленне. — Цяпер усе жадаючыя могуць выходзіць з-за агароджы. Калі ласка!

Ад гэтых слоў угары на абедзвюх бліжэйшых вышках прыкметна нахохліліся абодва ахоўнікі з ручнымі кулямётамі.

Цяпер толькі адзін перакладчык Ванька пакінуў строй і выйшаў за брамку.

З калоны сотні пахмурных, насупленых вачэй праводзілі яго гнеўнымі позіркамі.

— У чым справа?! — здзівіўся палкоўнік, твар якога ад натугі ажно наліўся крывёю. Немец перавёў дыханне, паказаў рукою, каб Ванька вярнуўся ў строй, і злосна прагергетаў: — Калі вы ўсе разам нічога не надумалі за гадзіну, дык я адзін вырашу ўсё за імгненне, — і аддаў нейкі загад аўтаматчыкам.

Пакуль ад'ютант перакладаў ягонае выслоўе, аўтаматчыкі паслужліва шчоўкнулі абцасамі і подбегам кінуліся ў бок барака.

Неўзабаве адтуль пад'ехала пяць вялізных грузавікоў, крытых брызентам. З кожнага кузава вылезла па чатыры аўтаматчыкі.

Пасля таго, як палкоўнік перамовіўся аб нечым з Брэсам, камендант уголас паклікаў:

— Паўль, хадзі сюды!

Паўло неахвотна выйшаў са строю і нехаця рушыў за брамку. Брэс нешта растлумачыў яму і рукою паказаў на крэсла за столікам. Паўло нерашуча заняў вакантнае месца, відаць, разумеючы, што яно прызначалася для кагосьці іншага.

Палкоўнік злосна прашвэркаў два сказы, якія лейтэнант адразу ж пераклаў:

— Раз вы добраахвотна не выходзіце гуртам, прыйдзецца сілком выводзіць па адным. Паліцаі, выцягвайце іх!

Прадчуваючы небяспеку, строй насцярожана скурчыўся і пад ударамі наглядчыцкіх кіёў сутаргава захадзіў хадуном.

Выгараджаная перад школаю тэрыторыя была цеснаватая для палонных, сагнаных з абодвух лагераў. Каб зручней размясціць іх тут, паліцаі з наглядчыкамі вымушаны былі выстраіць калону ў шэсць шарэнгаў. Зашчэмленая паміж будынкам і агароджаю, яна раз-пораз балюча ўздрыгвала, як суцэльная жывая істота, з якой нацкаваныя, нібы сабакі, наглядчыкі жыўцом выгрызалі непадатлівыя ахвяры.

«Сярожа!», «Петрык!», «Андрэйка!» — жаласліва лямантавалі няшчасныя, просячы літасці ў прыганятых. Але найміты ў адказ толькі злосна пакрыквалі: «Маўчы!», «Не трапячыся!», аднаго за адным асуджаных выштурхваючы аўтаматчыкам, якія выстройвалі іх па два дзесяткі і заганялі ў грузавікі пасля таго, як Паўло запісваў нейкія звесткі пра кожнага.

Палонным некалі было сачыць за тым, менавіта каго павалаклі ўжо са строю, таму што кожны быў заняты самім сабою і, насцярожана скурчыўшыся, толькі і думаў, як бы не прыглянуцца раз'юшаным наглядчыкам і не трапіць ім у лапы.

Сіліч спачатку інтуітыўна адчуў, як у яго за спінаю, брыдка лаючыся, валтузіцца нехта з паслугачоў, і толькі потым убачыў, што Задзіра з нейкім паліцаем павалаклі пад рукі Леаніда. Сябра ўпарціўся з усяе сілы, не перастаўляў ног і калодкамі да самай зямлі разворваў зляжалы снег. Міхасю чамусьці здалося, што гэта прымусова вырываюць з калоны не людзей, а зубы — са сківіцы. Яму зрабілася балюча-балюча, як быццам у яго самога замест хворага вырвалі здаровы зуб.

— Пан, я не салдат, — заканючыў перад палкоўнікам высокі сутулы здаравяк, якога два паліцаі ледзь выпхнулі за брамку. — Я — наглядчык з дома псіхічна хворых. Іх расстралялі вашы салдаты, а мяне прывезлі ў лагер.

Палкоўнік не разумеў, што ён лямантуе. Лейтэнант пераклаў словы здаравяка.

— О, дык ты ж — асілак! Табе лёгка будзе выцягваць раненых, — знайшоўся палкоўнік.

Аўтаматчыкі далучылі здаравяка да купкі адлічаных палонных.

Час ад часу ў паветры чуліся глухія ўдары кіёў, якімі як быццам выбівалі шорсткія палавікі ці шчыльныя дываны.

Двое паліцаяў загрудкі вывалаклі са строю Вырвіна, але той як клешч упіўся ў калону. На дапамогу ім кінуўся Задзіра, які наўзмах агрэў кіем перш па адной, а пасля па другой руцэ палоннага.

Калі выштурхнутага Вырвіна за брамкаю падхапілі аўтаматчыкі, ён разгубленым няўцямным позіркам паглядзеў на каменданта і толькі абыякава махнуў рукою.

Апусцелыя месцы ў вышчарбленай калоне імгненна запаўняліся: спрытнейшыя спяшаліся схавацца ўглыб яе, а болей марудлівыя спераду і ззаду адразу ж змыкалі разарваныя шарэнгі, не жадаючы заставацца прыступнымі, бо спадзяваліся, што наглядчыкам цяжэй падступіцца да шчыльнага строю і нязручна вырываць з яго кожную ахвяру паасобку.

— Як ні хітры ўчалавек, а ўсё роўна нічога не выгадаў, — пачуў Сіліч за спінаю Хяндогаў голас. — Не схаваўся ў лесе, а добраахвотна вярнуўся за калючы дрот. Але і тут не далі спакойна адседзецца.

Хлопец убачыў, як справа два паліцаі павалаклі са строю Гладыша. Той, як ні ўпіраўся, але не здолеў супрацьстаяць дужым бамбізам, што выштурхнулі яго праз брамку.

— Гер камендант! Гер шэф! — звярнуўся Гладыш за дапамогай да Брэса, калі аўтаматчыкі падхапілі яго пад пахі.

Але камендант наўмысна адвярнуўся, робячы выгляд, што нічога не чуе і не бачыць.

«Значыць, недарэмна некаторыя падазравалі, што Гладышава жонка за золата выкупіла мужа з лагера. Бо інакш чаго б Гладыш напаследак шукаў заступніцтва ў каменданта?»

— Сволачы! — выдыхнуў у Міхасёў карак Хяндога — і насцярожаны хлопец убачыў, што два паліцаі павалаклі да брамкі Казнадзея.

«Яшчэ добра, што Паўла Брэс пасадзіў за столік. Па знаёмству ён адразу выцягнуў бы мяне са строю, — падумаў хлопец, не трапляючы зуб на зуб ад хвалявання. — Няўжо яны думаюць, што набранае гэтакім чынам войска сапраўды будзе ваяваць на іх баку?»

Ці таму, што раніцаю адлёг мароз і падзьмуў заходні вецер, ці ад празмернага напружання і нервовай узбуджанасці хлопец не адчуваў ніякага холаду, хаця наглядчыкі правалаводзіліся з палоннымі ўжо нямала часу.

Калі чацвёра апошніх аўтаматчыкаў хацелі дадаць да купкі адлічаных яшчэ некалькі палонных, каб дагрузіць астатнюю аўтамашыну, за брамкаю адбылася затрымка.

— Пан, я не ваеннаабавязаны. У мяне белы білет. Я каўбаснік з мясазавода. Мяне ўзялі з земляных работ, дзе мы капалі супрацьтанкавы роў, — збіўчыва лапатаў дробны лядашчы палонны, якога адзін паліцай лёгка выправадзіў за брамку.

— Што ён кажа? — насцярожыўся палкоўнік.

Лейтэнант паслужліва пераклаў.

— Там таксама будзе мяса, — не раздумваючы, выпаліў палкоўнік і паказаў рукою, каб аўтаматчыкі далучалі лядашчага да апошняй купкі.

Нарэшце гвалтоўная мабілізацыя закончылася. Камендант упусціў Паўла за агароджу і зачыніў за ім брамку. Калі фельдфебель узяў у рукі

партфель, папярэдне схаваўшы ў яго самапіску і гросбух, аўтаматчыкі склалі столік з крэслам і залезлі ў кузаў задняй аўтамашыны.

Напэўна, для бяспекі нямецкія чыны занялі ў грузавіках месцы адпаведна званням: у кабіну першага сеў фельдфебель, у кабіну другога — лейтэнант, у кабіну трэцяга — палкоўнік. Адразу ж адзін за адным стрымана завуркаталі рухавікі — і калона аўтамашын рушыла ў дарогу. Следам за ёй камендант крывым цыркулем ног мераў адлегласць ад агароджы да барака. Сягоння ён упершыню не аддаў ніякага загаду раскілзанаму і нявыраўненаму строю.

Не чакаючы каманды разгубленых паліцаяў і наглядчыкаў, змучаныя ў чаканні вырашэння сваёй долі, расслабленыя палонныя самавольна пакідалі калону і валачыліся ў будынак.

На тым месцы, дзе штодзённыя пастраенні па кандзёр шчыльна ўтрамбавалі снег, на якім толькі што адбылася разбойная валтузня, цяпер чарнела перамешанае з зямлёй котлішча, здратаванае сотнямі няўклюдных калодак.

Набухлыя хмары, што нізка навіслі над зямлёю, не ўтрымалі снежнага цяжару і зацерусілі зверху рэдкімі белымі камякамі. Нібы мёртвыя матылькі, яны падалі і падалі на дол, зацярушваючы выбітае, як бубен, котлішча і глыбокія шурпатыя каляіны, выціснутыя коламі цяжкіх грузавікоў...

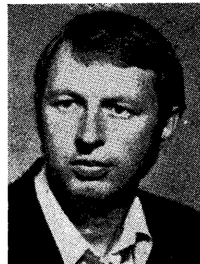

Рычард Бялячыц

АСНОЎНАЕ

Навек салдат —
над светлай пожняй.
І праз гады,
праз цемру хмар
для нас салдат
вайны апошняй
і камандзір,
і камісар.

І мы —
працяг яго атакі
на агнявыя рубяжы.
нам без прывала,
без адстаўкі
душой атакі
трэба жыць.

ВОДГУК ЧАРНОБЫЛЯ

Ідзе падлік маўклівых вёсен,
А ў шуме бальшака
Мяне пупышкі ціха просяць,
Каб рук не апускаў.

Пытаюць вочы маладыя
Цераз слату і дым,
Ці у дарозе птушкі тыя,
Што вернуцца сюды?

Спакой вякоў не прыйдзе раптам,
Калі адсюль далей
Параспалохаў рэспіратар
Усмешкі
І дзяцей.

Засыпаны зямлёю, тлее
Дняпроўскі дзень адзін.
А ён ужо не прасвятлее,
Чарнобыльскі ўспамін.

КАЦІЛАСЯ ПЫТАННЕ

Адданасцю вачэй пытала ты
Пра свет, якому вераш апантана.
Ішла пара, раіліся лісты
І, як усход, кацілася пытанне.
Каб вызнаць па законах дабраты
Няўлоўныя для вока межы,
Калі спярша
Належыш свету ты
І потым свет калі табе належыць?
Мы пераборлівыя станем на красу,
Калі спасцігнем адкрыццё у працы.
З якіх дарог адказы прынясу,
Каб не магла ты
Ў шчасці сумнявацца?

ВЯРТАННЕ

І пяснее уваччу
Ад родных слоў,
Ды сярод хаты
Не засцілайце стол, каб чуць
Ягоны роздум сукаваты.

Бо правіць Вілія ці Сож,
Наканавана нам часіна —
Пра свет вялікі ведаць больш,
Чым пра куток сваёй радзімы.

Бо азіраюцца назад
І дрэвы аж з-пад аблачыны.

...Як нам прыйсці
І што сказаць,
Каб за гасцей не палічылі?

ПАМЯЦЬ

Не адзавецца старана,
Свайго імя не помняць дрэвы,
Не ведалі ні Ён і ні Яна,
Што клічуць іх Адам і Ева.

Хоць памяць стоміцца сама,
А душы згорбленыя лечыць.
...Гучыць імя,
Яшчэ імя,
І пачынае дыхаць вечнасць.

У ЧАКАННІ

А дзень на людзі ўсё высвечвае
Маю трывогу як ясней.
Свет
ад твайго спакою вечнага
Закалыхаецца ўва мне.

Ты навучы мяне цярплівасці
Расстайнай хмураю парой.
...Як да твайго мне неба вырасці,
Што назаўсёды
Нада мной?

ВОСЕНЬСКІ ГРОМ

Па самай пойме восені
плыву я.
Не хутка выплыць —
жоўты вір скружыў.
На стрэхах і дарогах
усляпую
пастрэльваюць дажджы.

Ды людзі дачакаліся палёгкі.
Душу разгойдае
вяселляў гром.
І шчасця не вытрымліваюць кроквы,
і радасць —
першай сваццяй за сталом.

Павел Пруднікаў

НЕСПАКОЙ

Не спіцца мне:
трывожаць успаміны,
Трывожыць боль за сённяшнія дні.
Як быццам хтось
пад сэрца кінуў міну
Маёй зямной, знявечанай радні.

Крычы, душа!
Хварэй за ўсё на свеце:
За лёс людзей, за поле, за лясы,
За ўсё,
што ёсць на роднае планеце,
Штодзень у сонца літасці прасі.

Як многа мы і пішам, і гаворым,
Як мала робім для сваёй зямлі!
У горах кніг —
садомы і гаморы.
А што калі зрабілі для сям'і?

Хто з нас падаў руку свайму суседу,
Калі яго цягнула ў каламуць?
І хто яго у роспачы наведаў
І за яго памкнуўся рызыкнуць?

Калі ж усіх нас стрэне прасвятленне,
Заменіць цемру радасная бель
І дасць усходы добрыя насенне,
Мы скажам дзякуй сейбіту —
сабе.

І веру я,
што час такі надыдзе!
Калі ж не верыць,
дык навошта жыць?

Мы правядзём тады
адзіны тыдзень
Выкарчавання чэрствасці,
ілжы!

■

Дажывае тэрмін свой і восень,
Стукаецца снежань у акно.
На траву і дрэвы легла просінь,
За туманам лесу не відно.

Першы след свой палажыла шэрань,
Значыць, недзе едуць маразы.
Пад бліскучай шапкай Вісажэра
Не пачуеш шэпту страказы.

Мы гатовы да зімы суровай,
Рупімся, каб стрэць яе як след.
А вось птушка з голае дубровы,
Як раней, наладзіла канцэрт.

Голас яе дзіўны і натхнёны.
І здаецца, слухае ўвесь свет.
Так сцюдзёнай раніцай штодзённа
Песняй захапляецца паэт.

Ён зайздросціць голасу спявачкі
І спрабуе трапіць ёй у лад.
Толькі не патрапіць за зямлячкай,
Хоць ён і яе старэйшы брат.

■

Ёсць і ўвосень сонечныя дні,
Без дажджу, без ветру і без суму,
Калі дрэў лістота чырваніць,
Нараджае дарагія думы.

Лес тады здаецца маладым,
Не падобны на тужлівы прыцемк.
Дуб стары не страціў пекнаты,
Уяўляе сябе юным прынцам.

Я б хацеў дажыць да скону дзён
Без дажджу, без слоты і без стыні
І каб сцежкі, па якіх ідзём,
Травы раскалыхвалі густыя.

Бласлаўляю сонечную даль
Без дажджоў —
з асенняй пазалотай!
Хай жа знікне смутак у гадах
Разам з крыўдай і жыццёвай слотай!

■

Час нас лечыць, час нас і калечыць,
Што не кожны здольны зразумець.
Знікне ранак, прыйдуць дзень і вечар.
Зблякне раптам сонечная медзь.

Луг цвіце, і дрэвы пладаносяць,
І над грэчкай кружацца раі,
А ў душу заходзіць ужо восень...
І ты зноў —
ні ў пекле, ні ў раі.

Ты здаешся парасткам зялёным,
А на справе —
састарэлы дзед.
Час-цягнік праносіцца шалёна,
Застаецца толькі дымны след!..

Сцяпан Кухараў

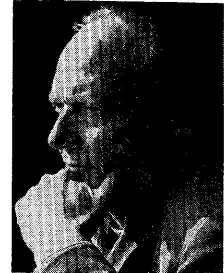

АПАВЯДАННІ

ВЕРАБ'ІНАЯ НОЧ

Стаяла прапахлая гаркавасцю задуха. Над пыльнымі гародамі і садкамі вісела густое, нізкае воблака, ацяжэла асядала на засыпаныя жарсцвяным пылам праслы. Ад загумення, дзе даспявалі ў снапах каноплі, увечары цягнула даўкім, удушлівым чадам.

Далёка, аж з-пад самай Чырвонай Гары, раз-пораз успыхвалі зарніцы дрыготкім, барвова-чырвоным полем. Паветра калацілі частыя грымоты, бліскавіцы мільгацелі, азараючы ўсё неба колькі дзён запар. Па вечарах, як толькі і хаты, і садкі, і прысады паглынала вечаровае цемрыва, касцікі зарніц нібы набліжаліся, і за аселіцай звіваліся іх крывавыя клубкі.

Задуха стаяла, абяцаючы дожджык, а дажджу няма. Ды, мабыць, ён і не патрэбен быў цяпер, парою, калі сама што парадкаваць вырашчанае ў полі і на гародах...

Людзі чакалі гэтых незвычайных грымот — яны ведалі, што канчаецца чорная ноч няволі, набліжаецца доўгачаканае вызваленне. Грымела ў адным баку — там, дзе Чырвоная Гара, адкуль павінны прыйсці нашы. Дні гэтыя здаваліся занадта доўгімі. Час цягнуўся марудна, бо грымоты быццам стаялі на адным месцы.

— Тая ж апошняя задушлівая ноч, — пачынае расказваць маці, калі я пацікавіўся, каб прыгадала, як усё тое адбылося, — была трывожная. Перад гэтым ночы былі так жа цёмныя, без зорак. Мы знаді, што ўжо ідуць нашыя. Каторыя людзі думалі, што будзе бой, то загадзя парабілі ў агародах акопчыкі, пазносілі туды ўсе рызманы і сёе-тое з ядомага, а мужчыны, якія былі ў вёсцы, з коньмі і каровамі пашыліся ў балота, у гушчарнік, трэба было як ўратаваць жывёлу.

Усё гучалі выбухі, вечарамі і ўначы вокны ў хатах памінутна загараліся, як ад блізкага пажару. Задуха стаяла, не прадыхаць, а тады цемраччу ўсчалася навальніца. Ну, думаю, рабінавая ноч!..

— Рабінавая ж бывае летам, — асцярожна ўстаўляю я, каб не перапыніць маці, якая ўжо, бачу, жыве тымі ўспамінамі, якія абудзіла памяць. — Рабінавая, калі рабіна цвіце. Самае што як лета настае...

— Ну, няхай не рабінавая, то вераб'іная, — бярэ сабе як на заметку маці і працягвае: — Дык слухай жа... Найперш, як толькі была я сцішыла-

---

Мал. **Л. Кальмаевай.**

ся каля калыскі (малая Ніна спала ў калысцы), у хату забеглі нейкія абшарпаныя бежанцы: тры дзяўчыны і двое хлопцаў. Разгубленыя, нават дужа перапужаныя. Дзяўчаткі енчылі-прасілі: «Цётачка, на гародзе ў вас у снапах каноплі. Прынясі хаця сноп з каноплямі, каб не так моташна было». Дзіва нейкае, думаю, навошта ім тыя каноплі?..

На гародзе, за гумном, сапраўды былі каноплі. Даспявалі, павязаныя, у снапах. Не шкада мне тых канопляў, а дзе ты пойдзеш: такое цемрыва, грымоты, а ў калысцы малое. Большая, Таня, ёй было гадоў, мабыць, чатырнаццаць, таксама енчыць, хныкае — баіцца адна астацца ў хаце. Ды і яны, бежанцы, нейкія незвычайныя... Мабыць, нямецкія падлізнікі. Хлопцы з дзяўчатак гэтых пацвельваюцца, пераміргваюцца між сабою. Я налучыла момант і буду казаць: «Куды вы, дзяўчаты, ідзяце?» А яны разгублена пазіраюць адна на другую: «А мы самі не ведаем...» А хлопцы, тыя як бы яшчэ і храбрацца: «Цётка, можа, ведаеш, хто мог бы нас адвесці да партызан?..» Адзін з іх дадае: «У мяне ёсць хромавыя боты, я аддаў бы...» Я, канечне ж, ім сказала, што ніякіх партызанаў не ведаю. Чамусьці мне падумалася: не партызанаў вы шукаеце, а ўцякаеце ад нашых, бо баіцеся, каб не трапіць сваім у рукі. Відаць, добрыя птушкі, калі бегма, без аглядкі драпаеце ад сваіх...

Уцекачы гэтыя зніклі, ад'ехалі... А наступнай ноччу з вечара пачалося: загрымела так моцна, аж вокны дрыжэлі, і хата як не захадзіла хадуном. Дождж паліў як з вядра. Бліскавіцы жыгаюць, пярун б'е так, што, здаецца, зямля дрыжыць, трасецца... А дождж лье без прашчуку. Чутно, як барабаніць, цурчыць вада па страсе, паверсе дранкі; па вокнах плывуць вадзяныя рагі.

Раптам чую: за вокнамі крыкі, адрывістыя, спалоханыя галасы. І тут жа бах-бах — стрэлы!.. Я акрыла малое ў калысцы. Таня пашылася на печ, стаілася за комінам. Сама я ціха падышла да акна. У сэрцы грукатам аддаюцца струмені і пырскі, што барабаняць па шкле. Бліскавіцы-маланкі паласуюць чорнае неба, усё ў ірваных, як абсмаленых вуголлем, хмарах. Вусцішна, аж мурашкі за плячамі варушацца.

У акно палыхнуў агонь, аж асвяціла хату ўсю. Я адхінулася, прыткнулася да вушака. Стаіўшыся, выглянула: бачу, ужо Рамана-суседа хата ахапілася, гарыць. Я кінулася да калыскі і, не помнячы сябе, затуліла яе сабой.

За акном, на дварэ, чую, ужо гергечуць. Падышла асцярожна да акна, цікую з-за вушака. Бачу — двое ў плашчах-дажджавіках, а можа, і ў шынялях. Прыглядзелася; бачу — адзін свеціць ліхтарыкам, узіраецца ў карту і нешта крычыць да астатніх.

Я адышлася да другога акна і бачу — за гародам ахапіліся, гараць гумны. Полымя, падскокваючы, крывянае, аж страшна, гатовае і на хаты перакінуцца.

Праз якую хвіліну на двор уз'язджае падвода, цэлая немцаў. Адразу — тупат у сенцах, галасы, галёканне...

Ледзь паспела я адбегчыся ад акна, як у хату набурхалася цэлая плойма іх. Як сказаць, поўная хата набілася. Фыркаюць, як коні, атрасаюцца. З іх цуркочыць пісягамі брудная вада — дождж лье, не перашчукаючы. А яны — злосныя, як шалёныя, бразгочуць кацялкамі, зброяй. Некаторыя ўжо скідаюць апратку — бачна, што хочуць атабарыцца, мабыць, на ноч. Я стаілася ля калыскі, ніжэй нацягнула на вочы хустку, а правільней, не хустку, а ўцірку, якая аказалася пад рукамі. Яны мяне як не заўважаюць. І добра пакуль...

На стол умасцілі вялізны буталь нейкага віна. Пачакай, забылася — стол спачатку выцяглі з кута, на сярэдзіну хаты.

Гляджу, ужо на падлозе — колькі кулёў саломы. Сапраўды, чэрці, мабыць, будуць класціся на начлег. Вот, думаю, начлежнікі, каб вам пакласціся ды не ўстаць!..

Урэшце адзін падышоў да калыскі. Стаіць і разгублена зырыць то на калыску, то на мяне. Я апранута была ў доўгі чырвонага дублення стары кажух, на галаве нейкая ўціркa-ручнік, ета лахманіна бадай што засталася адзіная, бо ўсё, што ў хаце асталося з адзежы, мы з Таняй пазносілі на гарод, у акопчык пад яблынямі.

Слухай жа далей.

Яны ўсе, немцы етыя, злосныя, як чэрці. Усе як некуды спяшаюць, а тут яшчэ залева такая — яны ўсе прамоклыя да ніткі, каторыя кляцаюць зубамі, ці змерзлі, ці ад страху.

За акном жа — водбліскі, выбухі, бліскавіца. Раз-пораз грымліва вуркоча гром. Сапраўды вераб'іная ноч — страх мяне працінае, як таго вераб'я ў падстрэшшы...

Немцы адзін за адным падыходзяць да стала, наліваюць у шклянку ці ў кварту з буталя віна таго. Выпіваюць моўчкі і адзін да аднаго ўпокат кладуцца на салому.

У нас жа, помніш, да глухой сцяны быў прыстаўлены самаробны драўляны ложак. Ён ужо быў расхістаўся, амаль што паламаны, проста сказаць, непрыгодны быў ложак. Каторыя хацелі прыладзіцца на ім, але ён тут жа і пачаў раз'язджацца. Я ўзяла ды зняла з жэрдкі і запхнула ў запек калыску, а малое паклала на чарэнь — печ была не гарачая, можа, ці палілі ў ёй з рання. Адзін немец узяў тую калыску і прымасціў яе каля качарэжніку, лёг. А мне ківае, паказвае: «Вэк». Паказвае, каб ішла з хаты. Я, канечне, пайшла б, а дзеці?.. Маглі дзяцей яны пабіць, калі б дзеці азваліся. Я стаілася ў прыпечку, акрылася тым ручніком, каб і твару не было відно...

Адзін немец, такі доўгі, шыракатвары, з вусамі, усё яшчэ сядзеў на ўслончыку, трымаў аберуч шклянку з тым пітвом (а ўсе ляжалі на саломе, мабыць, і спалі ўжо). А той, вусаты, падышоў да мяне, узяў рукою за плечы, сказаў па-руску:

— Матка, яйка!..

— Няма яек, пан...

Потым бачу, што ў яго вочы налітыя злосцю, падняла з печы большую, Таню, паслала ў пуню шукаць тых яек. А немец пашкандыбаў за ёю. Помніш, у нас на вышках было карыта, у ім улетку несліся куры. Там, там памацала, пашукала, але адтуль адно сыпалася сухая, перацёртая салома, рознае шыгалле ды курыныя каўтухі...

Упэўніўшыся, што яек няма, ён паплёўся да стала, дзе той буталь з віном, наліў, апаражніў поўную шлянку і прылёг з краю на саломе.

Доўга, мабыць, не больш як з гадзіну, яны не спалі. Ураз прахапіліся і спехам моўчкі пацягнуліся з хаты.

Тым часам на дварэ нешта засвяцілася, загрымелі колы, у цемрыве замільгалі, як страхапуды, немцы. Новыя гэтак жа тоўпіліся ў сенцах і адразу набурхаліся ў хату. Нейкія абшарпаныя, заляпаныя, хто ў чым, адзін зусім босы, без аніякага абутку.

Было цёмна, як у варыўні, толькі часам успыхвалі сінія, як вужакі, маланкі ды мільгацела зарыва — гумны ўсё яшчэ гарэлі, хаця і дождж не аціхаў.

Яны ўгледзелі тое лежыва; ад злямцаванай і мокрай саломы ішоў, гусцеючы, нейкі даўкі, пракіслы дух...

...Адзін з етых нагроб жмут саломы і паднёс да яго запалку. Палажыў еты жмут у чалеснік, а сам пачаў нешта похапкам есці, нейкую ежу з кацялка ці з банкі.

Тады я ўзяла яшчэ пук раўнейшай саломы і свяціла, пакуль ён еў... Ён тут жа бегма кінуўся за парог, з хаты. Цяпер ужо дзверы ў хаце былі расчынены напята. Як учадзелая, сядзела я на лаўцы ля печы, ні жывая, ні мёртвая. На дварэ ўсё гергеталі; раз-пораз ірвалі сэрца выбухі, грымелі грымоты...

...Зайшоў яшчэ адзін — такі даўжэзны, шырокія плечы, у прамоклым, смярдзючым шынялі. З яго цякла вада, як з гусака, які толькі што выбраўся з вады; яна проста цурчэла з яго... Пад пахай у яго быў бохан наскага, не казённага хлеба, канечне, недзе падхапіў, можа, і ў якой нашай хаце. І сцягно-кумпяк вэнджаны. Вялікі такі вокарак, як падняць аднаму чалавеку. Ён сеў на лаву, адкроіў лусту ад таго кумпяка, вэнджаніна так запахла, што аж пра яду падумалася, дармо што страх за плячамі. Еты, кажу, адваліў такую ж лусту ад бохана, пачаў усё запіваць тым віном, што яшчэ было ў бутале. Наеўся, а тады той кумпяк як шпурне ў мыцельнік, дзе стаяла шайка з памыямі.

Тады зноў за буталь, нацадзіў той вадкасці, уліў у горла. Я стаяла пры печы, трымаючыся за почапку калыскі. Ён нечакана ступіў да мяне, рукой, як абцугамі, сціснуў плячо:

— Сколько табе лет? — пытаецца па-руску. А я так спужалася, як бы не сваім голасам крыкнула, моцна, на ўвесь голас:

— Што-о-о?!

— Лет табе сколько, спрашиваю!..

Выгляд у етага быў злосны, страшны, а голас хрыплы. Я неяк ачнулася і кажу:

— Семдзесят...

— Но, понятно...

Бразгаючы зброяй, ён пацялепкаўся за дзверы. А ў дзвярах ужо новы — салдат перахлябісты, танклявы, зарослы барадой. Як пераступіў парог, так адразу закрычаў:

— Мех мне надо. Есть мех?.. Давай!..

А ў хаце ані анучкі якой, ані караўкі. Адны голыя сцены ды абразы на покуце, у багаўні. Усё ж, што якое асталося, павязана ў вузлы і пакідана ў гародзе, пахавана ў барознах.

— Як бачыш, пан, нічога няма... Няма меха, — пачала я адгаворвацца, а ён грымеў:

— Ілжэш, баба. Мех, мешок мне нужен... Мне коня абкрыць, — не адступаўся ён, тады рвануўся, хапіўся за аўтамат, які вісеў у яго на грудзях:

— Шукай мех!..

Еты так жа падышоў да стала, кульнуў са шклянкі віна таго, што ў бутале. Тыя ж, што прынеслі еты буталь, ужо, мабыць, шлопаліся па вуліцы, перліся па лужынах і калюгах, напоўненых бруднай дажджавой вадой.

Водсветы пажараў ад агню, якім палілі ў нашым канцы хаты, ад гумнаў на канапляніках трымцелі ў вокнах, дым, едкі, удушлівы, пранікаў і праз вокны і цягнуў з расчыненых дзвярэй — нельга было трываць не тое што дзецям, а і самой.

На печы азвалася, заплакала большая — Таня, і я выправіла зноў яе, ужо на гарод, у акопчык, — пашукаць якога-небудзь мяшка ці посцілкі. Па-

куль яна там поркалася, шукала, ён, немчура, стаяў ля вушака... Бразгацеў зброяй і кацялкам, што быў прычэплены да дзягі, якою аперазаны быў па мокрым, заляпаным гразёю і глінай шынялі.

Таня прынесла хатуль — я агледзела ета, што яна схапіла там, у акопчыку, то аказалася жаночая палатняная сарочка: рукавы яе звязаны, а ў сарочцы зерне — проса, якое перад тым мы абмалацілі. Дзяўчо схапіла тое, што ёй натрапіла на вока.

Немец высыпаў тое проса на падлогу, яно рассыпалася і па той саломе, дзе было лежбішча, і па ўсёй падлозе. Разгарнуў гэтую бабскую з суровага палатна сарочку, грэбліва паморшчыўся і адступіў да парога. Ужо быў памкнуўся ісці, але яму на вочы патрапіў той кумпяк, кінуты ранейшым немцам да памыйніцы. Гэты прагна схапіў кумпяк, згроб сплюшчаны бохан, не даедзены тым, хто прынёс яго, загарнуў усё ета ў тую брудную сарочку і шамятнуў да дзвярэй. На хвілю затрымаўся, нейк незразумела паківаў галавой і знік у цёмным праёме. Не сказаў ні слова, але ў яго паставе, у паглядзе чуліся і грэблівасць, і злосць, і сорам — усё тое змяшалася ў адно, якое можна было б выказаць словам прыніжэнне. Падалося, етым сваім кіўком ён як бы гаварыў: «Во, бачыш, якія мы ваякі, даваяваліся!..»

А на вуліцы цемрыва рвецца і ўскалыхваецца бліскавіцамі і водсветамі пажараў, дождж лье неміласэрна, але хаты ў канцы, падпаленыя тымі, што ішлі паперадзе, яшчэ ўсё гарэлі — праз шыбы цягнула гарам і дымам, аж дыхаць стала немагчыма.

Той жа часінай у акно моцна забарабанілі — чую знаёмы голас суседкі Лукер'і:

— Уляна, выходзь, гарым!..

Я схапіла абраз — Міколу-годніка — і выскачыла на двор. На вуліцы ўжо стаялі суседзі — таксама з абразамі, акрытымі мокрымі ручнікамі. Перапалоханыя, мы дрыжалі, як асінавыя лісты...

Етак мы і стаялі, бароначы ад агню нашыя хаты. Нам думалася, што нас уратуюць абразы. А яны, немцы, ішлі сабе, плюхаючыся ў брудных лужынах, пасаблялі коням-біцюгам, якія цягнулі гарматы і розную вайсковую паклажу-амуніцыю.

Абознікі дзіка крычалі і лаяліся, як бы самі перапалоханыя да смерці. Мабыць, дождж, маланкі і гром узмацнілі і без таго жудасць, якая іх апанавала. Яны спалохана галёкалі, падганялі коней крыкамі, раз'юшана сцябалі па баках і спінах лейцамі і пугамі; самі напіналіся, памагаючы коням, бо колы грузлі ў гразкіх калюгах з дажджавой вадою. З неба ўсё так жа лілося...

Дзіўна, але нас яны як бы і не заўважалі. Прамоклыя і акалелыя, мы стаялі з тымі абразамі ў анямелых, зацёклых руках і дрыжалі, калаціліся, каб хаця і нашыя хаты не аблілі газай, як зрабілі з Раманавай хатай, якая ўжо дагарала, і толькі чорныя галавешкі едка дыміліся і шыпелі. Канечне, мы тады не ведалі, што паперадзе ішлі факельшчыкі і палілі хаты, каб па відным пайшло іх войска.

Мы ўсё стаялі пад дажджом як утрапёныя. Ад абоза раптоўна аддзяліўся нейкі малы, нягеглы салдат, расхрыстаны, без шапкі і босы. Шлёпаючы азызлымі ступакамі, ён похапкам сарваў у Лукер'і з абраза ручнік і бегма, азіраючыся, як ваўчанё, паплюхаўся наўздагон за перагружаным паклажаю абозам. Мы, стоячы тут, адчулі, як акупанты ганебна ўцякалі з вёскі.

...Пад ранне, на золку, людзі ўбачылі сваіх воінаў-вызваліцеляў. Ад радасці і мужчыны, і жанчыны плакалі, як дзеці...

ПАД МАЙСКІМ ДАЖДЖОМ

...Да аўтобусаў, не зважаючы на дождж, спяшаліся мамы і таты. З чамаданчыкамі, валізкамі, рукзакамі. Пастаўшы ў чаргу, яны похапкам развітваліся са сваімі чадамі — хлопчыкамі і дзяўчынкамі малодшага школьнага ўзросту. Дзеці ўвогуле спакойна, але шумліва і весела знікалі ў салонах аўтобусаў. Хутка займалі свае месцы, і цяпер толькі іх галоўкі ў ваўняных шапачках, берэціках і хусцінках віднеліся з-за беласнежных чахлоў, якімі былі акрыты высокія спінкі скураных сядзенняў.

Дзеці, якіх адпраўлялі адсюль, з глухога раённага пасёлка, у далёкую дарогу, да мора, паводзілі сябе даволі стрымана, нават бестурботна. Мамы, хто ўкрыты парасонам, а хто і так, падставіўшы галаву веснавому дажджу, блізка стаялі ля аўтобусаў, пазіраючы на вокны, нешта гаварылі, махаючы рукамі. Яны ніяк не маглі з імі развітацца... Дзяцей, школьнікаў малодшых класаў, вывозілі на лета ў больш чыстыя і бяспечныя мясціны,

бо летась амаль такой жа вясновай парой тут пакінула свой нябачны след чарнобыльская бяда.

Аўтобусы прымалі ўсё новых маленькіх пасажыраў, якія яшчэ прыбывалі, мабыць, з дальніх вёсак. А дождж усё ліў, то сціхаючы, то зноў набіраў моцы, і на заплямленым, пярэстым асфальце скакалі, як не навыперадкі, рудаватыя пухіры-бурбалкі. Выдавала, што дождж не збіраўся сцішацца, не тое каб спыніць сваю работу. Востра пахла бэзам, цяпер змешаным з бензінавым дымам — маторы аўтобусаў працавалі на малых абаротах.

Дзеці, што раней уселіся, і тыя, што толькі прыйшлі, мабыць, забыліся, што іх пільнуюць тут пад дажджом іх мамы і таты. Многіх не відно зусім, а іншыя толькі часам паказваліся ў вокнах і знікалі. А мамы стаялі прыціхлыя, як утрапёныя, мабыць, баючыся выдаць сваю трывогу і сваё мацярынскае хваляванне. Ім, вядома, не стаялася. Яны час ад часу шукалі кожная свайго вачамі і ўсё махалі ім, не зважаючы на дажджавыя пырскі, якія засцілі павільгатнелыя вочы. А дзеці, мабыць, ужо заняліся сваімі клопатамі — пацішу сваволілі ў прасторным салоне.

Адзін з «Ікарусаў» чмыхнуў бэзава-смуродным дымам, паволі вырульваў з плошчы на цэнтральную вуліцу пасёлка, і ўсе, хто стаяў, пачалі дружна і заўзята махаць на развітанне. Канечне, яны не заўважылі, што за аўтобусам пільна і неадступна сачыў на плошчы хлапчук гадоў шасці ці сямі ў пацяжэлай будзёнаўцы з чырвонай зоркай, прамоклай васількова колеру куртачцы, якая яму была замалая, і з яе выторкваліся тонкія, бурачковага колеру рукі. Ён цішком стаіўся пад цыбатым клёнікам, які адзінока прытуліўся тут, у кутку плошчы, і таксама, як і гэты хлапчук, смела і адчайна мокнуў пад праліўным дажджом.

Дзве жанчыны, схаваўшыся пад адным квяцістым парасонам, мабыць, каб крыху сябе супакоіць, гаварылі. Больш правільна — гаварыла адна, байчэйшая, а другая засяроджана слухала і ў тон апавядальніцы згодна ківала змакрэлай бялява-кудзелістай галавой.

Тая, байчэйшая, што трымала парасон, казала:

— Во дзяцей, што тыдзень назад адправілі ў Варонеж, вельмі ж урачыста сустрэлі, проста як родных. З кветкамі. З музыкай. Добра размясцілі. Усё там: і харч, і ўмовы жыцця як найлепшыя... Яны гэтага і дома не мелі. Так што, мая ты Сонечка, не турбуйся. Усё будзе як найлепей!..

— А мой дык плача, — абазвалася засмучаная Сонечка. — Цэлую ноч не спаў. Не хачу, кажа, ехаць. Буду цябе, мама, слухацца... Але не пасылай мяне з дому... Не хачу, і ўсё тут!..

Другі аўтобус, набраўшы патрэбную рату маленькіх пасажыраў, абдаў тых, хто стаяў бліжэй, пахам бензіну, змешаным з водарам бэзу, які густа плаваў у дажджавой купелі, і жанчыны паволі пакрочылі з плошчы. Яны, вядома, не бачылі таго хлапчука, што стаіўся быў пад адзінокім клёнікам у кутку, а ён іх бачыў і нават чуў, пра што яны гаварылі. Адна з іх — Сонечка — яго маці. У тым аўтобусе паехаў і яго сябрук з камунгасаўскай двухпавярховай камяніцы, што вокнамі выходзіць на гэтую плошчу. Ён, мабыць, убачыў, што жанчыны пайшлі, стуліўшыся, кумельгам шмыгнуў міма мокрых кустоў бэзу і знік за штыкетнікам, што агароджваў зараслі бэзу і кучаравыя каштаны і ліпкі ад плошчы. Тут яшчэ тоўпіліся людзі; мужчына ў карычневым гарнітуры з паперамі ў руцэ ладкаваў у дарогу апошні «Ікарус».

Пастаяўшы колькі часу, прытуліўшыся да купчастага каштана, які ўсё яшчэ наталяўся свежасцю дажджавых кропель, перабежкамі, ад дрэўца да дрэўца, што зялёнымі парасонамі хавалі прахожых, я заспяшаўся ў раённую гасцініцу. Яна, састарэлая і ўрослая ў дол, была тут жа, за гэтай доўгай двухпавярховай камяніцай пры плошчы. Там знік той хлапчук, што спадцішка назіраў за адпраўкай аўтобусаў з дзецьмі.

Дождж з частымі перапынкамі ўсё сыпаў, але ўжо як нехаця, спакваля, наводзячы самоту і тугу... Я памятаю, што ўранкі па радыё прагноз быў несуцяшальны, абяцаючы нават грымоты і навальніцу. Час падбіраўся да поўдня, але было пакуль ціха, адно што дождж лопаў і нудотна шапацеў у маладым лісці каштана, які сваімі галінамі, як лапамі, блізка даставаў шыбіну майго акна на вуліцу. Праз гэтае акно, заценёнае зверху крэмава-бледнай фіранкай, была бачна панельная сцяна новага выведзенага пад трэці паверх будынка, праламаная агароджа ля яго і кавалак дарогі, расквашанай грузавікамі-панелявозамі, да гэтай новай будоўлі. (Як выявілася, насупраць старой, урослай у зямлю гасцініцы на пятнаццаць ложкаў і ўзводзілі трохпавярховы гмах раённага вузла сувязі. Для гасцініцы, у якой тут ёсць патрэба куды большая, пакуль не мелася сродкаў.)

Дарога была ўшчэнт разбіта коламі грузавікоў. Па ёй прарэзаліся дзве глыбокія, да жвірыстага грунту, каляіны-калюгі, на якіх цяпер скакалі жаўтлявыя пухіры-бурбалкі... Па дошках зламанай агароджы час ад часу прабіраліся бачком, каб не лучыць у калюгу, людзі. Прамільгне, павярушыцца адзінокая постаць, прыкрытая парасонам або кавалкам плёнкі. Дождж, як бачна, не ўнімаецца. Ісці тут было амаль немагчыма, бо зямля ўвачавідкі размакала, наліваючыся, як рошчына. Замінала пераход яшчэ даволі ўнушальная горка бітай цэглы і гліняных пустакоў-блокаў, якія навалам ляжалі ў праломе дашчатай агароджы. Іншыя з прахожых, як ні цялялі прайсці гразюку, але ім гэта не заўсёды ўдавалася, і смялейшыя ці скакалі па гэтай цэгле, ці вымушаны былі ссоўвацца да каляіны, але і тут мясцінамі ўжо было поўна рудой дажджавой вады. Як у глінішчы ці незагачанай грэблі.

Пара была блізкая да поўдня. Мабыць, паказалася сонца. Але неба было пахмурнае, нізкае. Дождж, як раззлаваўшыся на тутэйшы пасёлак, шчыраваў. Лілося, як з рэшата. У калюгах плюхалася вада; усё так жа скакалі, прытанцоўваючы, бурбалкі, здавалася, было чутно, як яны лопаліся, падсвечаныя серабрыстым святлом сонца. Яно было недзе за сценамі гэтай працвілай і правільгатнелай будыніны, якая мела назву раённай гасцініцы... У клёнах і каштанах, што былі недалёка, ля паваленай агароджы распанаваў роўны спакойны шэпт. Клёны і каштаны як бы шапталіся між сабою, падстаўляючы свае кучаравыя вяршыні-парасоны дажджавой купеліне.

Мне нічога не заставалася, як чакаць, калі сціхне дождж і неба трохі праясніцца. Я самотна пазіраў у замярэжанае шэрае акно і думаў пра таго хлапчука ў васільковай куртачцы і прамоклай будзёнаўцы, які стоена назіраў за «Ікарусам», куды садзіліся ягоныя таварышы. Чаму ён не з імі? Што прымусіла яго так пільна, але схавана назіраць за адпраўкай, ды яшчэ ў такую слату?..

І раптам... Мне як прыснілася, хаця я не замгнуў вачэй і быў увесь час напагатове, бо меўся ехаць у калгас. На вуліцы, якраз насупраць майго акна, з'явіўся той хлопчык. З дзіцячым скрыгатлівым веласіпедзікам на двух гумавых колах. Тая ж васільковая, амаль уся бліскуча-мокрая куртачка, будзёнаўка, па якой сцябаў увішны дождж, на нагах паношаныя карычневыя гумовікі, заляпаныя гразёю...

Хлопчык вёў веласіпедзік, трымаючыся за руль, цаляючы, каб колы траплялі ў запоўненую вадою каляіну, а сам стараўся патрапіць збоч. Па-

раўняўшыся з акном, ён сядае і едзе па калюзе. Калюга цеснаватая і месцамі глыбока ў вадзе. Хлопчыку няма як ехаць — ён злазіць, дзелавіта цягне веласіпедзік па калюзе. Праехаўшы крыху па забруджанай і залітай вадою калюзе, ён дзелавіта вяртаецца. Зноў злазіць, засяроджана і неяк апантана плюхае ў сваіх, мабыць, ужо дзіравых боціках, дзелавіта вядзе веласіпедзік, як забаўляючыся з асабліва дарагой яму цацкай. Я падумаў: хлопчык, мабыць, папрасіў у каго гэты велік і не можа нацешыцца — яму і дождж гэты, які во лье несціхана, не перашкода...

Мне карціць выйсці, пазнаёміцца з гэтым незвычайным веласіпедыстам, але я чамусьці стрымліваю сябе. Ды і дождж прыпусціў, як бы ахаладжваючы мае намеры.

Чаму ў такой халепе хлопчык так высільваецца? Мая цікавасць да яго занятку нарастала з маланкавай хуткасцю. Што ж ён усё-такі так разгуляўся? Можа, ён выпрабоўваў свой велік? Можа, хоча заглушыць сваё расстане?.. Дождж жа не сціхае, і рудыя пухіры-бурбалкі скачуць з ашалелай увішнасцю. Веласіпедыст жа на гэта — ніякай увагі; ён усяго гэтага як не заўважае. Ужо ўвесь змакрэў, мабыць, уся ягоная апратка прамокла да ніткі. А на твары зухаватасць, змешаная з нейкай прыхаванай утрапёнасцю. Гэта было бачна нават і тут, праз акно, якое ўжо з таго боку пакрылася бруднавата-рудымі пісягамі...

Я не вытрымаў і яшчэ з няпэўным адчуваннем засяпшаў на ганак. Ціха паклікаў хлопчыка. Ён як не чуў: валаводзіўся са сваім велікам, не заўважаючы, што ўжо ў боцікі набралася халаднаватай бруднай вады. Я паклікаў грамчэй:

— Ідзі сюды, хлопчык!..

Хлопчык прыпыніўся, спадылба зірнуў на незнаёмага яму дзядзьку, паправіў будзёнаўку, з якой сцякалі буйныя кроплі дажджу, абмахнуў твар азяблай, пачырванелай рукой. Ён апасліва азірнуўся, пачаў цягнуць велік перад сабой.

— Ідзі сюды, хлопчык. Не бойся!.. Тут, на ганку, не лье... Перачакаеш дождж!..

Хлопчык спыніўся. Недаверліва агледаў незнаёмца. Не выказаў ніякага жадання ісці на знаёмства.

— Чаму ты не ідзеш?.. Баішся?.. — і я пайшоў, пераскокваючы брудныя і ўраз набеглыя лужыны, а хлопчык пачаў з велікам аддаляцца — у яго вачах поўнілася трывога. Я паскорыў крок. Цішком уходзячы ад мяне, хлопчык як не апраўдваўся:

— Валерка не прыйшоў... Валерка... паехаў!..

— Хто такі Валерка? — стараючыся быць як мага ветлівым, спытаўся ў хлопчыка, набліжаючыся, але так, каб ён не спудзіўся. — Валерка — твой брацік?..

— Не-е, — больш прыязна адказаў хлопчык, але ўсё ж трымаўся мяжы адчужэння. Ён нешта як бы і прамаўляў, але нічога пэўнага я ад яго не ўведаў. Адно я зразумеў з таго, што ён мармытаў: «Я не хацеў...» І цяпер больш пэўна ўведаў: гэта той хлопчык, што, мабыць, схаваўся ці ўцёк у апошні час ад мамы, якая яго прывяла на плошчу.

Ён, ускочыўшы на велік, скіраваўся ў дворык, што быў відаць з вуліцы.

Дождж не ўлагоджваўся, больш таго, ён мацнеў, і ўзахлёб шчыравалі пухіры-бурбалкі, то рыжыя, то больш светлыя, калі з-за абвіслых ку-

стоў бэзу і каштанаў, што як бы вартавалі ўваход у дворык, з'явіўся малы. Я хутка, але не спяшаючыся пайшоў следам, стуліўся пад бліжэйшым пышнаверхім дрэўцам.

Не зважаючы на мяне, хлопчык катаўся на веласіпедзіку, хаця ўжо прамок да ніткі. З яго пацямнелай будзёнаўкі цяклі рудыя дажджавыя рагі. Я паклікаў хлопчыка да сябе, але ён з нязменнай апаслівасцю пакасавурыўся і ісці да мяне, як бачна, не меў аніякага жадання. Усё ж ад мяне не аддаляўся. Спыніў велік. Усё недаверліва пазіраў спадылба, цікаўнымі, бліскучымі вачанятамі. Страх недаверу як бы трохі сплываў, рассейваючыся, як кроплі рудога дажджу.

— Ты вучышся?.. Я якім класе?..

— Вучуся. Першы клас скончыў...

— Як цябе завуць?..

Хлопчык памарудзіў, пырснуў бліскуча-цёмнымі вачанятамі. Тады больш смела, з праверкай на давер:

— Ахрэмка... А нашто вам?..

— Ды нічога, — сумеўся я. — Цікава... добрае імя... А прозвішча тваё?..

— Прозвішча? — перапытаў хлопчык, гледзячы ва ўпор мне ў твар пранізліва: — Прыбыль маё прозвішча. Такое ў нас тутака рэдкае. Маці казала, што мой бацька — выгнанец, валацуга...

— А бацька хіба з вамі не жыве?..

— З'ехаў ад нас, — панурыўся Ахрэмка, але падышоў да мяне бліжэй, дзе пад каштанам не так ліўся ўсё яшчэ густы дождж. — Бацькі свайго не помню. Рос у дзеда... Ахрэма... І мне дзедава імя далі... А бацька?.. Маці казала: «Бацька — бадзяга, сабакам сена косіць...»

— Нельга так пра бацьку, — адказаў я, паспачуваўшы лёсу гэтага хлопчыка. Я хацеў сказаць пра тое, што чуў ад тых жанчын, якія размаўлялі на плошчы. Але Ахрэмка мяне апярэдзіў. Ён, забыўшыся пра велік, які мокнуў на дажджы, прызнаўся:

— Гэта мая мама была там. Цэлую ноч я не спаў — усё прасіў, каб мяне не адпраўляла. Тады згадзіўся. І як толькі пачалі садзіцца ў аўтобус, я цішком збег. Маці падумала, што і я сеў, а я схаваўся тут, у кустах...

— Гэта ты выглядаў з-за таго плота, што на рагу, каля калонкі?..

— Я, — самотна ўсміхнуўся ўпершыню за час нашага знаёмства Ахрэмка і да мяне, пранізліва зірнуўшы ў вочы: — А вы таксама з тых, што адпраўляюць дзяцей на лета з пасёлка?..

— Не, — шчыра адказаў я. — Але ты дарэмна не паехаў з усімі, Ахрэмка. — Хіба там дрэнна?.. Хто з рабят не хацеў бы пабываць ля мора, у піянерскім лагеры, у санаторыі?..

— Ведаю, што не дрэнна. — Ахрэмка падкаціў велік бліжэй, на сухое пад пышначубым каштанам. — Але ў мяне дзядуля хворы. Я да яго ў Сасновіцы паеду. Ды яшчэ ў мяне прозвішча такое: у школе з мяне смяюцца: «Прыбыль, Прыбыль, адкуль такі прыбыў?.. Ці з лесу, ці з гаю, ці з глухога краю?..»

Я недарэчна ўсміхнуўся, але Ахрэмка як не спахмурнеў. Я адчуў, што тая нітачка, якая працягнулася між намі, можа абарвацца. І сапраўды, Ахрэмка заспяшаўся, не зважаючы, што дождж, мабыць, толькі на нейкі час даў сабе перадышку, і вакол усё плюскацела: з дрэў і кустоў, што буялі позняй вясновай квеценню, сцякалі буйныя і частыя рудыя кроплі, вы-

званьваючы нейкую аднастайную звонкую мелодыю. На дворыку было вільготна і гразка. Ахрэмка, даўшы мне «да свідання», сеў на велік, націснуў на педалі гразкім, слізкім боцікам. Я паспеў яшчэ спытаць, дзе працуе яго мама. Ахрэмка крыкнуў у прасвятлелае ад сціхлага дажджу наваколле: «На аўтобуснай працуе... Мая мама — добрая!..»

...Дождж усё ж пачаў аціхаць. Хаця ўсё яшчэ бойка вызвоньвалі рудыя звінячыя кроплі. Востра ў паветры пахла вясновай зямлёю, квітнеючым бэзам, пасвяжэлым на градах зяленівам. Марудліва неба высілася, наліваючыся сакавітасцю-сінечай; неўзабаве дождж, як стамлёны араты на ўлонні загона, змогся... А на прасвятлелым і цёплым вясновым небе легла квяцістым поясам, мабыць, першая з вясны радуга, ахапіўшы ўвесь пасёлак. З яго старымі і новымі дамамі, будынкамі, сядзібамі, у якіх пасля прайшоўшага дажджу расла, шырылася адзіная радасць — жыццё...

І ў гэтай шырокай светлыні цёпла, сонечна расцвітала Ахрэмкава радасць.

Публіцыстыка

ГЛЫТОК АТРУТЫ

Наўрад ці знойдзецца чалавек, які адкрыта прызнаўся б, што ён свядома атручвае сваіх дзяцей, блізкіх ды, урэшце, і самога сябе. Хутчэй наадварот. Хто ж не хоча дыхаць чыстым паветрам, есці натуральныя, без канцэрагенных рэчываў, бульбу і мяса, піць крышталёвую ваду?

Выходзіць, што кожны з нас паасобку дзвюма рукамі галасуе за чысціню навакольнага асяроддзя. А вось калі ўзяць усё грамадства... Ды не, і ўсе разам мы, здаецца, толькі і дбаем пра экалогію. Глядзіце, колькі ўвагі надавалася гэтым пытанням у апошні час на Пленумах ЦК КПСС, на XIX Усесаюзнай партканферэнцыі. Прынята Пастанова ЦК партыі і Савета Міністраў краіны «Аб карэннай перабудове справы аховы прыроды». Арганізаваны Дзяржкамітэт, які заклікалы выратаваць нашы прыродныя рэсурсы. Ды і мясцовыя органы, што называецца, не дрэмлюць у шапку. Нядаўна, напрыклад, адбылася сесія Мінскага абласнога Савета народных дэпутатаў, прысвечаная пытанням экалогіі. Вострая, прынцыповая размова ішла на ёй.

Адным словам, грамадой мы таксама — «за». За чысціню нашых рэк і азёр, лясоў і паветра, палёў і прадуктаў харчавання. Вось і атрымліваецца парадаксальная сітуацыя. Усе — «за», праціўнікаў няма, а тым часам быццам нябачны і няўлоўны дыверсант беспакараным чорным ценем раскінуў крылы над нашым штодзённым побытам. Урэшце, часцей за ўсё мы робім выгляд, быццам нічога страшнага не адбываецца, не трэба панікаваць, для гэтага няма ніякіх падстаў.

Панікаваць, вядома, не да твару. Аднак становіцца ніякавата, калі даведаешся, што амаль трэцяя частка правераных агародніных кансерваў утрымліваюць экстрэмальныя ўзроўні пестыцыдаў. Або вось яшчэ. У кожным пятым кілаграме каўбасы, якая правяралася,— пяць гранічна дапушчальных узроўняў пестыцыдаў. Магчыма, каго-небудзь гэтыя прыклады не ўразілі, тады паспрабуем перавесці размову ў больш зразумелую форму. Падлічана, што, калі адразу з'есці адзінаццаць «зімовых» гуркоў, што вырошчваліся ў цяпліцах, доза гербіцыдаў будзе смяротная для чалавека. Ну, як пажадаць вам пасля гэтага прыемнага апетыту? І яшчэ адно пытанне. Добра, не будзем есці адразу па адзінаццаць, але хто ведае, што адбываецца ў нашым арганізме, калі мы прапануем яму ўсяго паўгурка? Не ведаеце? На жаль, мы таксама.

Рэальнае жыццё дае падставы сцвярджаць, што ўсе мы — у рознай, вядома, ступені — сталі ахвярамі экалагічнай неадукаванасці, недасведчанасці. А вынік гэтага — адсутнасць належнага кантролю за станам навакольнага асяроддзя. Урэшце, тут адно з другім звязана. Проста кажучы, адсутнасць кантролю пазбаўляе нас інфармацыі, а адсутнасць інфармацыі дае магчымасць рабіць выгляд, што няма ніякіх праблем з пестыцыдамі або гербіцыдамі. Вось і атрымліваецца, што толькі ў Мінскай вобласці больш як 150 гаспадарак не маюць наогул ніякіх прыбораў кантролю якасці прадукцыі. Не кажучы пра тое, што мы, пакупнікі, не ведаем, што набываем і спажываем.

Экалагічная неадукаванасць, на наш погляд, з'яўляецца часта прычынай таго, што захады, якія робяцца грамадствам, дзяржавай для аздараўлення навакольля, нярэдка нясуць у сабе адценне няўпэўненасці, фармалізму або нават прымітывізму. Ад такіх захадаў было б наіўным чакаць належнага эфекту.

Вось, напрыклад, разгледзім артыкул 218 Крымінальнага кодэксу, у якім ідзе гаворка аб тым, што забруджванне вады, зямлі і паветра, якое «нанесла або можа нанесці шкоду здароўю людзей, народнай гаспадарцы, раслыннаму і жывёльнаму свету», можа быць пакарана папраўчымі работамі на тэрмін да аднаго года або штрафам да 300 рублёў. Частка другая гэтага артыкула ўзмацняе адказнасць, калі наносіцца не проста шкода, а значная шкода.

Няма сумнення ў неабходнасці «экалагічнага» (назавём яго так) артыкула. Аднак ці можна сцвярджаць, што ён адпавядае сённяшняй сітуацыі з аховай навакольнага асяроддзя, што ён грунтоўна і ўсебакова прадугледжвае жыццёвыя рэаліі?

Дзеля справядлівасці скажам, што, калі наносіцца шкода народнай гаспадарцы, жывёльнаму ці раслыннаму свету, практычна ва ўсіх выпадках узбуджаюцца крымінальныя справы, вінаватыя прыцягваюцца да адказнасці, прымаюцца меры да спагнання штрафаў. Удакладнім: як правіла, тады, калі забруджванне мае разавы характар, ці, лепш сказаць, характар надзвычайнага здарэння.

Але вось прыклад з нашай паўсядзённасці. Сёння кожны на сабе адчувае, як цяжка дыхаць у вялікім горадзе. Анекдот пра дзецюка, які выехаў на ўлонне прыроды і вымушаны быў прыпасці да выхлапной трубы, каб не захлынуцца чыстым паветрам, стаў амаль што рэальнасцю. Адным словам, вядома кожнаму, што мы дыхаем паветрам, якое наўрад ці будзе спрыяць здароўю. Значыць, гутарка ідзе пра дзеянні, якія, згодна з названым артыкулам Крымінальнага кодэксу, могуць «нанесці шкоду здароўю людзей». Значыць, трэба ўзбуджаць крымінальную справу? Тэарэтычна — так. А на практыцы... за гэта наўрад ці возьмуцца нават прафесіяналы з групы Гдляна. Бо, па-першае, амаль немагчыма знайсці вінаватага. Заводы? Але ж аўтобусы таксама даюць дыму. Ды і прыватныя аўтамабілі падкідваюць. Акрамя таго, заводам пэўна нехта ж дазваляе «кідаць» на горад тоны немаведама якой дрэні. А той, хто дазваляе, хаця павінен, наадварот, кантраляваць, адразу ж створыць спецыяльную камісію, якая можа даказаць у адзін момант, што наша паветра самае гаючае. Вы скажаце, у перыяд публічнасці такое немагчыма? Мёд бы піць вашымі вуснамі...

«Ад'едзем» на нейкі час з горада і накіруемся ў бок нарачанскага краю, каб пацвердзіць, што тэзіс пра «спецыяльныя» камісіі — не плод нашай фантазіі, а жыццёвая рэальнасць.

Восем гадоў прайшло з таго часу, як Савет Міністраў рэспублікі прыняў пастанову, у якой прадугледжаны мерапрыемствы па ахове водных і зямельных рэсурсаў басейна возера Нарач. Было б няпраўдай сказаць, што нічога не зроблена. Аднак зусім відавочна і тое, што нават першачарговыя мерапрыемствы не выкананы. Як вынік — якасць вады ў азёрах Нарачанскай групы па санітарна-бактэрыялагічных паказчыках не паляпшаецца. Спрыяюць гэтаму і «спецыяльныя» камісіі. І вось якім чынам.

Гаспадаркі водаахоўнай зоны па-ранейшаму забруджваюць возера, парушаюць правілы захавання пестыцыдаў, прымянення мінеральных угнаенняў. Больш таго, пасля прыняцця пастановы ў глебу ўнесена ў два разы больш тукаў, чым да гэтага, хаця названы дакумент патрабуе строгага абмежавання прымянення мінеральных угнаенняў. Ну, прама спаборнічаюць між сабой гаспадаркі — хто падкіне больш атруты возеру.

А тым часам Дзяржаграпрам рэспублікі прымае ў жніўні 1988 года часовыя рэкамендацыі па выкарыстанню мінеральных угнаенняў у гаспадарках водаахоўнай зоны. Пад дакументам, як і належыць, подпісы вучоных БелНДІ глебазнаўства і аграхіміі. Чытаеш гэтыя рэкамендацыі і дзіву даешся. Сказана, напрыклад, што ў водаахоўнай зоне неабходна выкарыстоўваць капсуляваныя ўгнаенні. Але часова, да пачатку іх прамысловай вытворчасці (каму вядома, калі тое будзе?), можна прымяняць карбамід. Лепш, кажуць вучоныя, уносіць арганіку. Але калі няма магчымасці — можна і сульфат амонію. Адным словам, як у той прыказцы: нельга, але калі вельмі хочацца, то можна. Як тут не ўспомніць навуковыя заключэнні, якія даваліся ў свой час у сувязі з будаўніцтвам цэлюлозна-папяровага камбіната на Байкале або адносна праекта пераадкі рэк?

Ёсць тут і яшчэ адзін бок справы. Няма ніякай гарантыі, што нават гэтыя, мякка кажучы, паблажлівыя рэкамендацыі будуць выконвацца. Вучоныя, напрыклад, патрабуюць наогул выключыць з аграрнага асартыменту аміячную ваду. Прадстаўнік Мядзельскага раёна, выступаючы на сесіі абласнога Савета, рапартаваў: «З гэтага года раён у цэлым не будзе прымяняць вадкіх азотных угнаенняў». Аднак літаральна праз некалькі хвілін, нібы забыўшыся пра сказанае раней, ён папракнуў аблаграпрам у амбіцыёзнасці і адсутнасці дзелавога і навуковага падыходу: у раёна, бачыце, забралі аміячную ваду. Што гэта — славесныя гульні ці зноў жа разлік на экалагічную неадукаванасць, на тое, што дэпутаты не ведаюць: адносіцца аміячная вада да азотных угнаенняў ці не?

Калі ўжо загаварылі пра Нарач, то нельга абысці і яшчэ адзін момант. Прыродаахоўныя мерапрыемствы прадугледжвалі вынас з зоны строгага рэжыму шэраг па-будоў розных рэспубліканскіх устаноў. Аднак з цягам часу, дзякуючы адпаведным намаганням зацікаўленых асоб, многія з гаспадароў летніх домікаў і іншых збудаванняў прыдбалі своеасаблівую ахоўную грамату — «у парадку выключэння». «Выключэннямі» сталі пабудовы турысцка-экскурсійнага аб'яднання «Нарач», інстытута «Белдзяржпраект», інстытута народнай гаспадаркі, аблспажыўсаюза... Не вартымі «выключэння» ў першую чаргу аказаліся... дзеці. Піянерлагер «Нарач», дзе штогод адпачывалі сотні школьнікаў, быў знесены практычна ў першую чаргу.

Аднак вернемся ў наш шматпакутны горад і працягнем размову пра адказнасць за забруджванне навакольнага асяроддзя. З паветрам мы нібыта разабраліся. Возьмем сітуацыю больш канкрэтную. З тымі ж «зімовымі» гуркамі, напрыклад. Не будзем есці адзінаццаць, але дапусцім, што, з'еўшы іх нейкую колькасць, вы адчулі сябе дрэнна. На каго загадаеце скардзіцца? На гандаль? Але яго прадстаўнікі пачнуць даводзіць, што ў іх няма прыбораў для кантролю. На старшыню калгаса, дзе вырашчаны атрутныя гуркі? А ён наогул скажа, што не прымушаў вас іх есці. Цяплічніцы?.. Яны наогул не ведалі, што займаліся справай, блізкай да злачынства. Не, наўрад ці можна знайсці тут вінаватага.

Выклікаюць сумненні і меры пакарання, якія прапануюцца ў названым артыкуле Крымінальнага кодэксу. Не, мы зусім не прагнем смяротнай кары або пажыццёвага пазбаўлення волі тых, хто забруджвае або дазваляе забруджваць паветра, ваду, зямлю. Аднак нам незразумела, на чым грунтуецца памер штрафу ў трыста рублёў. Вось, скажам, летась у Мінскай вобласці толькі прыродаахоўнымі органамі за парушэнні законаў аб ахове прыроды былі аштрафаваны грамадзяне на суму 70 тысяч рублёў. Але хто вызначыў сапраўдныя страты, якія панесла асяроддзе? У большасці выпадкаў такія ацэнкі не праводзяцца, а калі і праводзяцца, то на вока.

Такая паблажлівасць нараджае пачуццё беспакаранасці, якое набывае характар эпідэміі. Сёння амаль што на кожным кроку парушаецца пастанова Савета Міністраў краіны, якая забараняе выключаць з пускавых комплексаў памяшканні і збудаванні, што прызначаны для эфектыўнай ачысткі, абясшкоджання і затрымання шкодных выкідаў у атмасферу, ваду і глебу.

Заслаўскае вадасховішча, дзе летам адпачываюць многія мінчане, атручана сцёкамі жывёлагадоўчага комплексу саўгаса «Вішнёўка». Па праекту тут былі прадугледжаны ачышчальныя збудаванні. Аднак праект застаўся на паперы, комплекс уступіў у строй без іх. Хто панёс ці панясе за гэта адказнасць? І якую?

Вілейскае вадасховішча забяспечвае вадой амаль 200 тысяч жыхароў Мінска. У водаахоўнай зоне яго па-ранейшаму ўносяцца ў глебу ядахімікаты, прымяняюцца мінеральныя ўгнаенні. Вадасховішча забруджваецца сцёкамі ад ферм саўгаса «Вязынь», калгаса «Бальшавік», Ільяскага саўгаса-тэхнікума.

Самую сур'ёзную трывогу выклікае лёс малых рэк і ручаін, многія з якіх губляюць не толькі чароўную празрыстасць і паўнаводнасць, але нават застаюцца без назваў. Толькі ў Мінскай вобласці з чатырох тысяч малых рэк захаваліся назвы крыху больш трохсот. Але і іх берагі сталі своеасаблівым плацдармам для экалагічных авантурыстаў — тут будуюцца фермы, гнаясховішчы, розныя майстэрні, склады ядахімікатаў і мінеральных угнаенняў.

Вось толькі некаторыя адрасы пачварнага наступу на прыроду. Раку Бярэзіну ў Барысаве атручвае сцёкамі фанера-запалкавы камбінат. Рэкі Мужанку і Сху ў гэтым раёне забруджваюць шэраг гаспадарак. Раку Валожынку — фермы калгаса «17 верасня», ільнозавод, Баранаўку — калгас імя Гастэлы, Літанку — калгас імя Суворава, Іслач — калгас «Камсамолец», Снопку і Ушу — Сноўскі крухмальны завод, Лагазянку — саўгас «Лагаза», Крэшчанку — калгас імя Будзённага...

А як апраўдаюцца перад нашчадкамі аўтары «мудрага» праекта выпрамлення вы-

-токаў Нёмана ў Уздзенскім раёне ці тыя, хто праклаў ачышчальны калектар паўз яго ў Стаўбцоўскім раёне?.

Прыклады можна працягваць. Асобным кіраўнікам настолькі спадабалася ліберальнасць законаў, што яны спрабуюць нахабна ігнараваць іх. Летась абласной інспекцыяй па ахове прыроды за выкід у рэчку Сху забруджаных сцёкаў з фермаў быў аштрафаваны на сто рублёў старшыня калгаса «Маяк камунізму» Барысаўскага раёна В. М. Новік. Ва ўстаноўлены законам тэрмін старшыня штраф не заплаціў і нават забараніў галоўнаму бухгалтару выконваць пастанову. Але нават калі заплаціў бы, то зноў жа зададзімся пытаннем: адкуль узялася лічба «100»? Хто і як яе абгрунтаваў? Ды ніхто і ніяк.

Вось тут мы і падыходзім да таго, што ў справе аховы прыроды неабходна не толькі экалагічная дасведчанасць, але і разумныя, абгрунтаваныя законы. Не трэба жорсткіх фізічных мер, не трэба турмы (хаця, можа, і няблага было б у парадку прафілактыкі прымусіць з'есці штук дзевяць гуркоў таго, хто іх нам прапануе). Законы змогуць быць эфектыўныя, калі будуць грунтавацца на простым прынцыпе, які даўно ўзяты на ўзбраенне развітымі краінамі. Сутнасць яго: забруджвальнік плоціць. І не проста абстрактна вызначаныя штрафы. Не. Хочаш выкінуць адыходы — твая справа, але плаці такую суму, за якую можна ачысціць твае выкіды. І, вядома, не з дзяржаўнай кішэні, а з уласнай.

На практыцы гэта выглядала б прыкладна так. Вось, скажам, Мінгарвыканком выдзеліў стаянку для 200 аўтамабіляў для канторы па механізаванай уборцы вуліц сталіцы. Змагаючыся за санітарыю горада, гэтыя машыны бязлітасна забруджваюць раку Свіслач — стаянка знаходзіцца на адлегласці 35—40 метраў ад берага. У раку скідваюцца нафтапрадукты, смецце. Тэхнічны стан пляцоўкі зусім не адпавядае патрабаванням прыродаахоўнага заканадаўства. Як адрэагавалі на гэта праваахоўныя органы ў сённяшняй сітуацыі? Прыцягнулі да адказнасці вінаватых — аштрафавалі. Аднак, па-першае, удар, нанесены прыродзе, бязмерна большы за сумы штрафаў. А падругое — стаянка і сёння забруджвае Свіслач.

А вось калі б з першага дня і нават загадзя быў падлічаны кошт ачышчальных збудаванняў ды гэтая сума была ўзята з кішэні тых, хто выдзяляў месца для стаянкі, і тых, хто яе эксплуатуе, то экалагічны эфект быў бы сапраўды эфектам. Наўрад ці ў такім выпадку і кіраўнікі гаспадарак рызыкавалі б забруджваць вадаёмы сцёкамі з ферм або ядахімікатамі ці вырошчваць нітратную бульбу. Урэшце, пры такім падыходзе яны проста сталі б банкрутамі з такой бульбай — ні адзін спажывец яе не ўзяў бы.

І, вядома, прынцып «забруджвальнік плоціць» немагчыма ажыццявіць без шырокай публічнасці. Менавіта яна здольна прымусіць людзей, якія прымаюць рашэнні, павышаць сваю экалагічную пісьменнасць. Экалагізацыя свядомасці сёння патрэбна грамадству не менш, чым гуманізацыя і дэмакратызацыя. Аднак атрымліваецца, што мы пра гэта толькі гаворым. Калі ж даходзіць да канкрэтнай справы... Сёння лічыцца, што сакрэтнай экалагічнай інфармацыі няма. Аднак ці даступная яна кожнаму члену грамадства? Рытарычнае пытанне. Зайдзіце ў бліжэйшы магазін і паспрабуйце праверыць якасць прадуктаў, якія набываеце. У лепшым выпадку з вас проста пасмяюцца, у горшым — і «псіхбрыгаду» могуць выклікаць. А што ж тады казаць пра іншыя экалагічныя звесткі? Так ці інакш сістэмы, якая дазваляла б даводзіць усе звесткі па стану навакольнага асяроддзя да людзей, да грамадскасці, у нас пакуль няма. Той, хто выказвае цікавасць, вымушаны вышукваць інфармацыю па крупінках, амаль падпольна. Іншыя ж абмяжоўваюць сваю экалагічную дасведчанасць толькі застольнымі жартамі: «Глядзі, у бульбе нітраты ажно патрэскваюць...»

Што ж, пачуццё гумару — не горшае з чалавечых пачуццяў. Але важна, каб яно не ператваралася ў беспадстаўны аптымізм, у гэткую бесшабашнасць: маўляў, нас не запужаць ні рэнтгенамі, ні пестыцыдамі. Мы часта робім глупства з-за няведання. Вось чаму сёння, як ніколі, трэба ведаць, што мы ядзім і п'ём, чым дыхаем і наогул — у якім стане наша матухна-зямля. Веды прадыктуюць рашэнне.

Экалагічная дасведчанасць не абмяжоўваецца толькі інфармацыяй аб колькасці выкідаў атрутных рэчываў у атмасферу ці сцёкаў у раку. Экалогія нярэдка ўплывае і на сацыяльныя праблемы, прычым самым нечаканым чынам. Вядомы вучоны, член-карэспандэнт АН СССР А. Яблакаў прыводзіць такі прыклад.

Праводзіўся дослед на пацуках. Ім давалі ў адной ёмістасці чыстую ваду, а ў другой — разбаўлены алкаголь. Спачатку пацукі выбіралі ваду. Аднак калі паветра, у якім знаходзіліся пацукі, напоўнілі вуглякіслым газам (прыкладна ў такіх суадносінах, як на вуліцах вялікага горада), многія пацягнуліся да алкаголю... З людзьмі такіх доследаў не праводзяць. І ўсё ж тут ёсць падставы задумацца над тым, што існуе нейкая залежнасць паміж паветрам, якім мы дыхаем, і тым, што п'ём...

Або вось узяць такую справу, як паляванне. Не, ніхто не супраць такога віду адпачынку. Але ж сёння толькі ў Мінскай вобласці жывёльны свет знаходзіцца пад прыцэлам амаль 20 тысяч ружжаў. Уявіце сабе некалькі пяхотных дывізій, якія гойсаюць па лясах, вынішчаючы звяроў і птушак. І дадайце сюды браканьерства. Так што і тут, напэўна, было б варта падумаць — ці разумна трымаць такую колькасць паляўнічых, якая, дарэчы, расце з году ў год.

А пакуль што... пакуль што, куды ні павярніся, сустрэнешся з экалагічным авантурызмам, які не здольны задумацца пра дзень заўтрашні. У выніку мы падманваем не толькі саміх сябе, але і абкрадваем тых, хто прыйдзе на нашу грэшную зямлю пасля нас.

Сямён СКАРУЛІС,
старшы саветнік юстыцыі
Анатоль ЯРАСЬ,
журналіст

Фота **В. Ждановіча**

Да 50-годдзя з дня нараджэння Варлена Бечыка

Высокай красе адданы

І прад высокаю красою,
Увесь зачараваны ёй,
Скланіўся я душой маёй,
Натхнёнай, радаснай такою,
А ў сэрцы хораша было.
Там запалілася цяпло.

Гэтыя словы Максіма Багдановіча Варлен Бечык узяў за эпіграф да аднаго раздзела сваёй апошняй кнігі «Прад высокаю красою...» (1984). І эпіграф, і назва кнігі зусім не выпадковыя. Яны ўнутрана вельмі блізкія крытыку, асабліва адпавядаюць ягонай творчай пазіцыі. Ды і чалавечай сутнасці. Высокай красою была надзелена для Бечыка мастацкая літаратура, найперш — паэзія. І перад усім — родная беларуская паэзія. Паэзіі ён быў адданы асабліва, жыў паэзіяй. Пастаянна запісваў цэлыя вершы, строфы, асобныя радкі, якія яму спадабаліся. Адразу неяк завучваў іх на памяць. Любіў і ўмеў чытаць. Чытаў своеасабліва, зусім не артыстычна. Але адчуваў, вылучаў і перадаваў слухачам самую сутнасць, самую паэтаву адметнасць. У свеце паэзіі, у стыхіі паэтычнага слова, якая была для яго надзвычай блізкая, пачуваў ён сябе вельмі свабодна, арганічна. Разам з тым і ўнутрана засяроджана, у вышэйшай ступені адказна. Як чалавек, як крытык.

«Патрэбна крытыка высокіх крытэрыяў (гэта адно) і крытыка высокіх ідэалаў (дакладней, каб не было стылявой блытаніны): крытыка з высокімі ідэаламі, з шырынёй не толькі літаратурна-эстэтычнай сферы, але пранікнення ў жыццёвае і ахопу жыццёвага», — так запісаў Варлен Бечык у адной са сваіх «Запісных кніжак», запісаў 3 студзеня 1979 года.

«Запісныя кніжкі» ён вёў з пачатку 1959 г. і аж да самай смерці. Вёў увесь час, пастаянна насіў з сабою. Сёння згадваецца: зойдзеш, бывала, да яго ў кабінет (гэта ў час працы ў выдавецтве «Мастацкая літаратура») — сядзіць і нешта хуценька запісвае ў невялікага фармату запісную кніжачку. Па першай неўсвядомленай рэакцыі бачыш, што не ў час, відаць, зайшоў. Але ўсё гэта можна было заўважыць толькі на момант. Адразу ж усмешка, шчыра-прыязныя словы, гатоўнасць вырашаць патрэбныя справы. Здаралася такое найчасцей у час абедзеннага перапынку. Зараз, калі «Запісныя кніжкі» надрукаваны (далёка, праўда, не ў поўным аб'ёме), відаць, у якой ступені патрэба весці запісы была для яго неабходная і арганічная. У любых умовах, у любой сітуацыі.

Чытаючы сёння «Запісныя кніжкі», зробленыя, вядома ж, асабіста для сябе, перачытваючы ягоныя кнігі, артыкулы і рэцэнзіі, згадваючы выступленні ў Саюзе пісьменнікаў і ў Інстытуце літаратуры імя Я. Купалы, добра бачыш і разумееш, у якой ступені (вядома ж, самай высокай) крытыка, дакладней, крытычная дзейнасць, была для Варлена Бечыка нармальным ладам жыцця, арганічным станам душы. Ладам жыцця і станам душы, падпарадкаваным значнай этычнай і эстэтычнай мэце. Патрабаванні да сябе як да крытыка ў Бечыка былі самыя высокія.

Звернемся да «Запісных кніжак».

17 лютага 1969 года запісвае: «У мяне ёсць душа, якая адгукаецца на кожны такт прыгажосці і праўды, але няма, здаецца, дастатковых унутраных багаццяў і ведаў для шырокай, гнуткай і рознабаковай канцэпцыі...»

1 верасня 1977 года праграмна сцвярджаецца: «Трэба пісаць важнае, неабходнае, шчырае, высокае, трывалае, светлае, чыстае...»

У запісе за 27 снежня 1978 года крытычная пазіцыя тэарэтычна паглыбляецца і ўгрунтоўваецца: «Важна, вядома, думаць вялікую думу аб жыцці і выказваць яе ў першазнойдзенай велічы, але не менш важна — быць сапраўдным, трывалым, мужным. Што нельга дараваць сабе — бесхарактарнасць. Справа не ў лагоднасці».

Хочацца звярнуць увагу на апошні запіс, на апошнія радкі ў ім. Яны, як мне здаецца, не толькі пра крытыку наогул; найперш яны адрасаваны аўтарам самому сабе. Варлен Бечык надзелены быў шырокай і чулай душою, добрым, спагадлівым сэрцам, быў чалавек лагодны і памяркоўны. І ён дзесьці ўвесь час свядома непакоіўся, нават нібы баяўся, каб ягоная чалавечая добрасць і лагоднасць не стала крытычнай (ды і чалавечай) бесхарактарнасцю, якая роўная беспрынцыповасці.

Непакой суб'ектыўна зразумелы. Але здарыцца такое не магло. Не магло не толькі таму, што Бечык гэтага не хацеў. Ён проста не мог гэтага зрабіць. Не мог, бо ягоныя маральныя прынцыпы: крыштальная сумленнасць і праўдзівасць, ягоная творчая пазіцыя, эстэтычныя крытэрыі — не дазвалялі яму так зрабіць. І як чалавеку, і як крытыку.

Згадваецца сумесная праца ў Інстытуце літаратуры. Абмеркаванне завершаных тэм і раздзелаў. Што гаварыць, для В. Бечыка не было пытанняў. Ён адразу схопліваў і моцныя, і слабыя бакі любой працы. Вельмі часта ён мог пра іх сказаць яшчэ да чытання, бо добра ведаў чалавека (аўтара), бо чытаў усё, што той дагэтуль напісаў. Чытаў усё, што пісалі нашы крытыкі наогул, — уважліва, прыдзірліва. Любіў асабліва крытыку эсэістычную — адкрыта-эмацыянальную, зацікаўленую жыццём і чалавекам.

Што ж да абмеркавання літаратуразнаўчых прац, то для яго самым складаным, а часам і пакутлівым было — як гаварыць. І не ў тым сэнсе, каб данесці сваю думку, каб яе правільна зразумелі: Бечык умеў гаварыць глыбока, дакладна і нераўнадушна. Але гаварыў ён не толькі аўтару, але і чалавеку. Чалавеку (і аўтару), які толькі ўступаў на творчую дарогу, рабіў на ёй першыя крокі. І як важна было заўважыць адметнасць гэтых крокаў, звярнуць увагу. І Бечык гэта рабіў у першую чаргу, імкнуўся знайсці нешта сваё, хоць і не проста было гэта зрабіць. Але ж выказваў і крытычныя заўвагі — тактоўна, з агаворкамі, як пажаданні. Ды і не заўсёды тут усё было проста і лёгка. Вельмі часта Бечык быў незадаволены сваімі выступленнямі, перажываў, пакутліва моршчыўся. Тыя ж, пра каго ён гаварыў, чыя праца абмяркоўвалася, ніколі не былі пакрыўджаныя ці нават незадаволеныя. З імі гаварылі сур'ёзна, гэта абнадзейвала, натхняла. Колькі яшчэ даводзілася яму пасля афіцыйнага абмеркавання гутарыць з тым ці іншым навукоўцам! І цвёрда перакананы, што такія таварыскія гутаркі для многіх сталі ўрокамі высокага служэння літаратуры, сапраўды прафесійных адносін да мастацкага слова.

Асабліва такія гутаркі прыйшлося бачыць і чуць у выдавецтве, дзе ў галоўнай рэдакцыі Бечык вёў паэзію. Колькі паэтаў — пачаткоўцаў, маладых і ўжо даволі вопытных — заходзілі да яго, каб па-

гутарыць, так, пагутарыць, а не выслухаць заўвагі пра свой чарговы рукапіс. Гутаркі гэтыя былі працяглыя, тактоўна-ўдумлівыя, поўныя павагі да творцы і, разам з тым, паслядоўна прынцыповыя. Адны выходзілі ўзрушана-натхнёныя, іншыя паглыблена-задуменныя, а той-сёй і не без злосці. Праўда, апошніх было вельмі і вельмі мала. Але былі. Бечык не мог іх зразумець, страшэнна перажываў, вінавата неяк цёр рукою вочы, пазіраў быццам вінавата-разгублена. Асабліва тады, калі хто ў ягонай прынцыповай пазіцыі імкнуўся вынайсці пазалітаратурныя матывы. Хоць штосьці падобнае ў яго выключалася абсалютна. З гэтым, напэўна, пагодзіцца кожны, хто хоць трохі ведаў гэтага сумленнейшага чалавека і пісьменніка.

Перад кожнай сур'ёзнай гутаркай ён раіўся з таварышамі, зачытваў вершы, строфы, радкі, часам рукапіс чытаў паўторна. Хоць унутрана падрыхтаваны да ўспрыняцця і ацэнкі мастацкага твора быў надзвычай высока.

У Бечыка-крытыка было выключна развіта пачуццё праўдзівасці. Любы фальш у літаратуры, у творы адчуваў адразу. Бо літаратура ў часы застойныя навучылася падаваць праўду з такой колькасцю «але», што яна ў канчатковым выніку губляла сваю сутнасць, так гэтую праўду прыгладжваць, прычэсваць, што і пазнаць яе нельга было.

«Прапаведзі сумлення і шчырасці ў нас—у літаратуры, крытыцы—часта не хапае іменна сумлення і шчырасці. Яны як быццам і ёсць, але побач—маленькія хітрасці, дробныя падтасоўкі, і вось ужо—няшчырая шчырасць, шчырая няшчырасць» («Запісныя кніжкі», 1 верасня 1979 г.).

Амаль на дзесяць гадоў раней, 4 верасня 1970 года, Бечык запісваў—даваў сабе наказ: «Не маніць і ў прынцыпах не хістацца!»

Крытык востра адчуваў небяспеку для літаратуры паўпраўды, «шчырай няшчырасці», бо разлічаны яны заўсёды на падман, разлічаны не на рэальнасць (няхай і эстэтычную), а на гульню, гульню ў паддаўкі з рэчаіснасцю. Такая паўпраўда і няшчырая шчырасць або шчырая няшчырасць намнога горш адкрытай няпраўды і няшчырасці.

Калі паспрабаваць вызначыць галоўныя апорныя катэгорыі, на якіх грунтуецца ўся сістэма эстэтычных каардынат крытыка, то, безумоўна, найперш давядзецца гаварыць пра шчырасць і праўдзівасць. Чытаючы крытычныя кнігі «Свет жывы і блізкі» (1974), «Беларуская савецкая лірыка» (1979, разам з М. Ярошам), «Шлях да акіяна» (1981), «Прад высокаю красою...» (1984), шматлікія артыкулы і рэцэнзіі, лёгка заўважаеш, што не толькі ацэнка паэтаў, іхняй творчасці, паасобных твораў падпарадкавана менавіта ідэі праўдзівасці і шчырасці. Ідэя гэтая складае асноўны пафас і творчасці самога В. Бечыка. Ды не толькі творчасці, але і ягоных жыццёвых паводзін.

Праўдзівасць—гэта жыццёвасць.

7 сакавіка 1983 года Бечык запісвае: «Напісаць калі-небудзь артыкул «Жыццёвасць». Некалі Блок пісаў: «Нигде не жизненна литература так, как у нас в России». Паэты пайшлі ў вытанчанасць, абразкі, эцюды, імпрэсіі—па-за абставінамі, дачыненнямі, рэаліямі жыцця. Няма кантактаў са штодзённасцю. Прыхільнікі Алеся Разанава (вечар у Доме мастацтваў) паляць свечку, гавораць пра моц і свята інтэлекту (няхай), крычаць: «Слава Разанаву!» (гэта недарэчна); але ж не рабіць усю паэзію інтэлектуальным шаманствам—хадзіце па зямлі, бачце жывых людзей, чуйце пахі і гукі, не забывайце пра хлеб, станок, карову і авечку...»

Можа здацца, што Бечык зусім не прымае паэзію Разанава. Але гэта не так. Ён толькі супраць усялякай эгаістычнай гульні з паэзіяй і ў паэзіі. Гэтага не даруваў нікому. Не адзін раз даводзілася чуць ягоныя спрэчкі пра паэзію Я. Еўтушэнкі і А. Вазнясенскага. Да іх у яго не было апалагетычных адносін. Шмат бачыў ён у іхняй паэзіі самалюбавання, рэкламнасці, клопату пра форму.

Вось адзін запіс у «Запісных кніжках»: «Прорабы духа» А. Вазнясенскага. Чытаць, вядома, цікава. Аднак занятасць сабой, самарэклама, снабізм» (21 студзеня 1985 г.).

Гэтага Бечык не даруваў нікому. Адсюль і ягоны выпад супраць Разанава. Не супраць ягонай паэзіі. Бо паэзію гэтага таленавітага паэта крытык цаніў даволі высока. У паслясловіі да, магчыма, найбольш складанай кнігі А. Разанава «Шлях—360» пісаў: «Драматычная, актыўна жыццесцвярджальная паэзія Алеся Разанава па-свойму пранікае ў свет сучасніка. І лепшыя творы паэта ўваходзяць у душу, становяцца сапраўднай—чалавечнай і змястоўнай—паэзіяй».

Пераважная большасць цытат, як відаць, узята з «Запісных кніжак». І цытаты гэтыя з'яўляюцца яшчэ адным сведчаннем (няхай сабе і не галоўным) вернасці крытыка прынцыпам праўдзівасці і шчырасці. Думкі, запісаныя для сябе, у артыкулах сталі галоўнымі, асноватворнымі крытычнымі ідэямі.

У адным з апошніх артыкулаў «У чаканні галоўнага (Слова ў дыскусіі пра сучасную паэзію)» Варлен Бечык паглыбляе думку пра жыццёвасць, паняцце жыццёвасці звязвае з маральнасцю, а маральнасць, у сваю чаргу, з мастацкасцю. Піша ўсхвалявана: «А занятасць сабою, мітусня, зніжэнне крытэрыяў, адсутнасць самакантролю прыводзяць да адчувальных маральных страт. У паэзіі амаральна «чырыкаць», бяздумна пырхаць ад галінкі да галінкі, ад ручайка да ручайка. Амаральна не бачыць галоўнага. Амаральна шукаць лёгкіх шляхоў. Амаральна не чуць людскога гора, быць самаўлюбёным, няўважлівым». Далей думка працягваецца: «Мне заўсёды здавалася, што маральнае пачуццё павінна быць бездакорным у паэта, пісьменніка. Ні драбінкі фальшу, ні адцення няпраўды! Яшчэ не сказаў, а ўжо адчуў: нельга! не так!»

І гэта не проста гучныя словы, голая дэкларацыя. Крытык іх слушнасць даводзіць шматлікімі прыкладамі з сучаснай нашай паэзіі, наогул літаратуры. А з якой неабвержнай сілай пацвярджаюць гэта «Запісныя кніжкі», так багата насычаныя паэтычнымі тэкстамі!

Бездакорным маральным пачуццём у вышэйшай ступені быў надзелены і сам крытык.

Адным з самых істотных момантаў пры аналізе творчасці таго ці іншага пісьменніка для Бечыка было выяўленне яе жыццёвасці. Ён умеў адчуць (як бы нават інтуітыўна), вызначыць той творчы настрой, з якім пісаўся твор, выявіць яго жыццёвыя вытокі, зразумець жыццёвыя стымулы. І тады ў кожнай паэтычнай з'яве абавязкова акрэсліваецца становучае, тое, што народжана часам і служыць жыццю, чалавеку, «вядзе ў жыццёвае бязмежжа».

Пра каго б ні пісаў крытык: ці то пра нашых народных паэтаў А. Куляшова, П. Броўку, М. Танка, ці то пра тых, чыё паэтычнае слова гартавалася ў полымі Вялікай Айчыннай вайны, ці то пра сваіх аднагодкаў, дзяцей ваеннага ліхалецця, ці то пра тых, хто толькі прыходзіў у літаратуру ў апошнія гады жыцця крытыка,—усюды ён шукаў рэальныя вытокі і матывы творчасці, іх вызначальную сілу ў фармаванні паэтычнай адметнасці, індывідуальна-непаўторнае мастацкае ўвасабленне праўды часу і жыцця.

«Ёсць для ўсіх нас, хто жыве на любай беларускай зямлі, адна асаблівая дарагая—святая і балючая дарога. Не толькі для нас, але і для многіх людзей з усяго свету стала яна незабыўнай і важнай. Гэта дарога на Хатынь, да яе нягучных і так моцна чутных званоў, да абпаленага куточка Беларусі, дзе навечна прапісаны шматмільённы боль і стогн, дзе няспынна нясе сваю бяссонную службу памяць пра пакуты і подзвіг нашага народа ў Вялікай Айчыннай.

Калі б ні ехаў гэтай дарогаю, абвострана адчуваеш навакольную красу: як хораша тут, як прыгожа! Здаецца, толькі для радасці і шчасця на вякі існуюць гэтыя пагоркі і палі, лясы і ўзлескі, пакручастыя дарогі і затравелыя сцежкі. Але ж ведаеш: гэта зямля ў час апошняй вайны зведала найвялікшыя нягоды і гора...»

Так пачынаецца артыкул пра Ніла Гілевіча. Акрэслены вытокі ягонай паэтычнай творчасці—паэта, пафас творчасці якога народжаны ўражаннямі дзён гераічна- і трагічна-векапомных. «Тэма народнай памяці, узмоцненая асабістымі ўспамінамі, разгортваецца як надзвычай вялікая і важная тэма, якая прычыняецца да ўсяго, чым жыве паэт, аб'ядноўвае многія яго пачуцці і духоўныя пошукі».

Па сутнасці, такі ж самы падыход мы бачым і пры аналізе і ацэнцы аповесці І. Пташнікава «Тартак». Артыкул названы «Збалелая памяць». Пачынаецца з даведкі з БелСЭ пра страты Беларусі ў ваенныя жахлівыя гады, з размовы пра нарыс (толькі што апублікаваны ў часопісе «Маладосць») Алеся Адамовіча, Янкі Брыля, Уладзіміра Калесніка «Памяць» (частка будучай кнігі «Я з вогненнай вёскі...»). Крытык як бы вывяраў вартасць мастацкага твора фактамі рэальнага жыцця, і твор гэтую праверку вытрымліваў. Больш таго, набываў асаблівую, не ўласцівую, можа, нават факту рэальнаму, эмацыянальна-духапад'ёмную сілу.

В. Бечык зазначае: «Можна смела сцвярджаць, што аповесць «Тартак» з'яўляецца тым красамоўным прыкладам узаемаадносін літаратуры з жыццёвай праўдай, які пераконвае нас у жыццядзейнай сіле і вялікай духапад'ёмнасці мастацкага слова, яго здольнасці разгортваць факты сапраўднага жыцця ў неабсяжны свет, які жыве потым у душы з такой адчувальнай сілай, як і самі факты».

Шукаючы, вызначаючы вытокі пэўнай мастацкай з'явы, ніколі, дарэчы, пры гэтым не забываючы, што з'ява гэтая менавіта мастацкая, Бечык неяк заўсёды імкнуўся аб'ектыўную рэальную аснову падключыць да свайго асабістага жыццёвага і духоўнага вопыту, набытага ў жыццёвых нягодах, часта — пакутах.

Ягоная творчасць з'яўляецца красамоўным сведчаннем таго, што пісьменнік дасягае найбольш адчувальных поспехаў тады, калі факты, з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці, пра якія ён піша, якія ўзнаўляе, аплоднены асабістым, суб'ектыўным духоўным і душэўным вопытам аўтара, спраецыраваны на гэты вопыт. Менавіта ў арганічнасці, натуральнасці такога ўзаемапранікнення бачыў ён вызначальную якасць сапраўднай літаратуры. Пасля прачытання аповесці В. Астаф'ева «Пастух і пастушка» запісвае (11.IV.1980 г.): «Гэтая, зноў мільганўушая думка: калі чытаеш сапраўдны твор, яднаюцца два розныя адчуванні — быццам усё гэта ты даўно ведаў і адчуваў, яно было ў табе, і быццам ты толькі цяпер, зараз усё гэта адчуў, зразумеў і па-сапраўднаму перажыў. І тое, што ты гэта ведаў і разумеў, — толькі цяпер і зразумеў, зведаў».

Бечык не баяўся гаварыць пра творчасць паэта, пра кнігу вершаў ці нават пра адзін верш як пра сваё асабістае. Гэтую вось асабістасць у паэтычным узнаўленні бясконцага свету заўсёды імкнуўся знайсці і знаходзіў, калі пісаў пра з'явы паэтычныя. Высока цаніў яе як адну з вышэйшых адзнак літаратуры, асабліва слова паэтычнага.

У свой час вялікі Леў Мікалаевіч Талстой у трактаце «Што такое мастацтва?» вызначаў: «Мастацтва ёсць дзейнасць чалавечая, якая заключаецца ў тым, што адзін чалавек свядома вядомымі знешнімі знакамі перадае іншым пачуцці, зведаныя ім, а іншыя людзі заражаюцца гэтымі пачуццямі і перажываюць іх» (Толстой Л. Н. О литературе. М., 1955, с. 92). Ці не тое ж разуменне сутнасці мастацтва?!

У Бечыка яно не запазычанае. Яно сваё, выпрацавана работай розуму і душы. Пацверджана ягонай творчасцю крытыка, ягонай творчасцю чытача, ягоным чалавечым лёсам. Перачытваючы артыкулы крытыка, перажываючы «Запісныя кніжкі» (інакш іх чытаць нельга), па сутнасці, у прынцыпе адносін і да рэчаіснасці, і да літаратуры, у тоне і стылі маўлення, у ступені праўдзівасці і шчырасці мы не бачым адрознення: з сабою гаварыў ён таксама адказна, як з іншымі; з чытачом быў такі ж адкрыты і шчыры, як і з самім сабою. У творах пазнейшых узровень эмацыянальнай напоўненасці, ступень шчырасці ўзмацняецца. І тут зусім не стыхійнасць, а свядомая, прадуманая мэта, для аўтара разам з тым арганічная, натуральная.

Вось Варлен Бечык піша пра пакаленне сённяшніх пяцідзесяцігадовых: «Памяць пра вайну дала маладым паэтам моцны штуршок для паглыбленага паказу жыцця. А творча сталелі яны, прымаючы ўдзел у вялікіх справах свайго часу». І далей: «Адчуванне патрабаванняў часу, выяўленне духоўнага зместу сучаснасці набыло ў іх творах свае рысы народнасці і гістарызму, свае суадпаведнасці жыццёвага і паэтычнага. Незвычайная чуласць да сацыяльна-светапоглядных пачаткаў, да прынцыпаў, ідэй, заканамернасцей жыцця атрымлівае ў іх асаблівае эмацыянальнае выяўленне, праецыруецца на ўласны лёс, на народную памяць і на грамадскі вопыт».

Варлен Бечык належаў да гэтага пакалення — па ўзросце, па творчым лёсе, па духоўным вопыце.

Нарадзіўся 25 чэрвеня 1939 года. Вайна, знявечанае ёю дзяцінства. Школа ў пасляваенныя гады, універсітэт, настаўнічанне, літаратурная праца. За скупымі радкамі энцыклапедычнай даведкі выключна драматычны чалавечы лёс.

У 1984 годзе 9 снежня, менш чым за год да такой заўчаснай недарэчнай смерці, у нейкім адчаі, як бы спрачаючыся з нейкім невядомым (мне, напрыклад) апанентам, Варлен Бечык запісвае:

«І што мой смутак? Смутак чалавека, які не ведаў сапраўднага гора?

Прабачце. Я галадаў і мёрз, я не меў дзяцінства, я дзічэў у адзіноце 43-га—44-га года, я быў інвалідам другой групы, я не буду мець уласных дзяцей і наўрад ці прыйдзе хто на маю магілу.

У некаторых людзей — не параўнаеш з маім. Але ці можаце вы сказаць, што я ўжо зусім не ведаю гора! Каб сцвярджаць гэта, вам трэба зведаць хоць трохі больш.

Брытва лёсу некалькі разоў была каля самага майго горла».

Сказана з болем, з крыўдай. Але ж усё, пра што сказана, было.

У асабістым нялёгкім жыццёвым лёсе Бечыка як многа бачыцца таго, што выцерпела ў жыццёвых нягодах усё пакаленне.

Вось піша крытык пра Я. Сіпакова: «Маленькі хлапчук бачыў, як апошні раз яго бацька «аглядаў хату, нібы назаўсёды хацеў запомніць яе», запомніў, як пазней услед за бацькам «паліцаі з п'янымі песнямі павезлі маці туды, адкуль яна ўжо ніколі-ніколі не ўбачыла такой жаданай дарогі дадому, па якой бы яна, здаецца, бегла, бегла і бегла...» Потым былі голад, нішчымніца, пасляваенная галеча і дачасны дарослы клопат».

А гэта пра А. Вярцінскага: «Для станаўлення таленту, фарміравання светапогляду Анатоля Вярцінскага выключнае значэнне мела Вялікая Айчынная вайна, з якою супала дзяцінства паэта. Бацька Ілья Арцёмавіч быў на фронце, а маці Аляксандра Рыгораўна з дзецьмі — у роднай вёсцы Дзямешкава ў Лепельскім раёне, на акупаванай ворагам тэрыторыі. Для гераічнай, шматпакутнай Віцебшчыны, дзе партызанскі рух набыў вялікі размах і таму асабліва лютавалі карнікі, дзе ў час вайны загінуў кожны трэці жыхар... вайна стала штодзённай барацьбою і пакутамі, якія не абыходзілі нікога і якія не забудуць усе, хто астаўся жывым.

Дзеці вайны зведалі ўсе яе жахі, зведалі на поўную меру. Гэта пакінула незабыўны след і шмат што вызначыла ў творчасці Анатоля Вярцінскага, паэтаў яго пакалення».

«Свая» вайна дала магчымасць Бечыку ўбачыць, асабіста адчуць вайну, што абрынулася на ўсё гэта пакаленне, вайну, якая так балюча-драматычна, так непасрэдна адкрыта выявілася ў яго творчасці, вызначыла, па сутнасці, характар гэтай творчасці. Творчасці пакалення і асобных яго прадстаўнікоў.

Напэўна, адсюль, ад асабістай памяці, і тая асаблівая ўвага ў крытыка да творчасці пісьменнікаў свайго пакалення. С. Гаўрусёў і Н. Гілевіч, І. Пташнікаў і Р. Барадулін, А. Вярцінскі і Я. Сіпакоў, А. Кудравец і В. Каваленка, В. Зуёнак і М. Капыловіч... Пра кожнага з іх піша В. Бечык з павышанай увагай, з глыбокім унутраным разуменнем і асаблівай тактоўнасцю і ашчаднасцю.

Увогуле творчасць тых, хто ваяваў, ваяваў і загінуў, чый лёс, жыццёвы і творчы, і сёння нясе ў сабе боль тагачасных страт, пакутаў і перажыванняў, абвостранае пачуццё праўды і сумленнасці, найглыбейшую веру ў духоўныя магчымасці чалавека, — іх творчасць неяк пасаблівому была блізкая В. Бечыку, душэўна зразумелая, адносіны да яе былі надзвычайна паважлівыя. Дастаткова прачытаць артыкулы пра П. Панчанку ці А. Пысіна, В. Быкава ці Е. Лось, каб убачыць і пераканацца, што гэта сапраўды так. Пафас творчасці гэтых пісьменнікаў, увесь комплекс матываў і ідэй звязваецца менавіта з ваеннай біяграфі-

яй. У паэзіі гадоў Вялікай Айчыннай вайны крытыка глыбока кранала праўда пачуццяў, адсутнасць усялякай дробнай мітусні, мітусні асабістай, шчырая прастата, значнасць думак.

Пра А. Пысіна, паэта сціпла-глыбокага і праўдзівага, ён пісаў: «Адзін з самых моцных і пастаянных матываў паэта — матыў вернасці свайму абавязку перад тымі, хто загінуў. Але калі гаварыць пра гэты матыў, давядзецца пашыраць кола гаворкі. Жальба, скруха, гаркота паэта адольваюцца ўсведамленнем нямарнасці баявых спраў таварышаў, байцоў, жаданнем адваяваць сяброў у нябыту, сцвердзіць іх месца сярод жывых, уключыць іх у той жыццёвы кругазварот, дзе маюць мову «вешчыя травы і светлыя дрэвы». Таму запаветы паўшых таварышаў аб'ядноўваюцца з народнымі і матчынымі запаветамі ў адну духоўную спадчыну; у свядомасці яны побач і разам — і працаўнікі-сейбіты, і салдаты, і маці, бо наша жыццё — вынік іх агульнай справы».

Вось так заўсёды крытык умее ўбачыць агульназначны змест творчасці паэта, знайсці і акрэсліць яго жыццёвыя і аўтабіяграфічныя вытокі, зрабіць выхад з аналізу ў жыццё, сучаснае для яго. Ніякі вопыт чалавечы, ніякі вопыт народны не з'яўляецца марны. Памяць народная, асабліва калі яна такога драматычнага зместу, як памяць вайны, застаецца ў народа назаўсёды — як памяць жывая, як памяць духоўна-мастацкая.

Шчымліва-балючымі і разам светлымі, неяк асабіста прачулымі словамі завяршаецца артыкул пра паэзію Е. Лось: «Расла без бацькі. Не было сваёй хаты. Загінуў на вайне брат. Зведала зблізу ўсе ваенныя, блакадныя жахі. Вучылася і знайшла прызванне. Шмат брала на сябе. Вось і здарылася бяда...

Засталіся вершы. І хочацца ўявіць, як прачытае іх новы чытач — і з нашай журбою, але і са сваёй радасцю: як хораша! Думаецца, так і будзе — многа, многа разоў».

Трэба моцна верыць у непераходнасць і непераможнасць жыцця, верыць у вялікую жыццятворную, ачышчальную сілу мастацкага слова, каб пісаць гэта так упэўнена і так усё ж светла.

З вялікай ашчаднасцю і здзіўленнем пісаў В. Бечык пра творчасць паэтаў, якія загінулі ў Вялікую Айчынную вайну. У іхняй творчасці яго проста ўражвала шчырасць і непадробнасць чалавечых перажыванняў, чысціня высокіх памкненняў, непасрэдная адпаведнасць высокага паэтычнага слова суровай, драматычнай праўдзе чалавечага жыцця. Менавіта ў гэтай паэзіі бачыў крытык непадробнае пісьменнікава служэнне народу і свайму часу, канкрэтную жывую, гістарычную і ёй сучасную, рэальную аснову, якая адзіная робіць любы твор патрэбным жыццю і чалавеку. І не так ужо і важна было ў дадзеным выпадку, што той ці іншы твор таго ці іншага паэта не дабіраў дзесьці ў мастацкіх адносінах, не вылучаўся стылёва-паэтычнай вытанчанасцю, рытміка-інтанацыйнай вынаходлівасцю. Паэтычнай мовай гаварыла жыццё, гаварыла праўда. Жыццё высокага драматычнага напаўнення, праўда жорсткая і бескампрамісная.

Прыпамінаецца, В. Бечык не дужа каб з радасцю ўзяўся за выкананне тэмы, прысвечанай паэзіі Вялікай Айчыннай вайны. А менавіта гэтая тэма была яму ў свой час даручана ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы. І гэта зразумела, бо да таго часу як крытык, як літаратар жыў ён толькі сучаснасцю. У сучаснай беларускай, а таксама рускай, украінскай паэзіі адчуваў ён сябе свабодна, упэўнена — як рыба ў вадзе: то была ягоная стыхія. Праз нейкі час ён ужо, пераконваючы сябе і іншых, даводзіў, што вытокі сучасных набыткаў нашай паэзіі, а таксама прозы, асабліва прозы ваеннай, напэўна ж, трэба шукаць не толькі ў тым часе, але і ў той літаратуры, найперш у паэзіі. Паэзія тагачасная несла ў сабе эмацыянальную праўду драматычных падзей і высокіх узлётаў чалавечага духу.

Пазней, унікнуўшы глыбока ў паэзію тых векапомных і шматпакутных дзён, глыбока ўведаўшы няпростыя жыццёвыя лёсы тых, хто і пяром, і штыком заваёўваў перамогу, крытык убачыў паэзію высокай эмацыянальнай праўды і шчырасці, паэзію глыбокага драматычнага і гераічнага зместу.

Увогуле больш за ўсё і вышэй за ўсё Варлен Бечык цаніў у літаратуры наогул, у паэзіі асабліва, праўду. А праўда літаратуры — гэта праўда жыцця, па-мастацку глыбока і ярка, праўдзіва ўзноўленая. Яна ў рэальнай жыццёвасці пафасу, шчырасці аўтаравага голасу, арганічнасці выказвання, натуральнасці гучання паэтычнага слова.

Усенародны ўздым часоў Вялікай Айчыннай вайны, невымернае народнае гора не дазвалялі пісаць пра штосьці дробязнае, малазначнае, уздымалі вялікія духоўныя сілы народа і чалавека, вымагалі паэтычнага маўлення адкрытага і шчырага. Такое ўбачыў крытык у тагачаснай паэзіі наогул, у творчасці кожнага паэта ў прыватнасці.

Ва ўступе да кнігі «Песні змагання» В. Бечык піcаў: «У «пару вялікага выпрабавання, смутку, упартасці, непахіснасці і непакорнасці» (Кузьма Чорны) высока ўзнялося паэтычнае слова, выключнай валодала сілай, бязмерна многа ўзяло ад народа і як ніколі многа яму дало, стала прыналежным да самага галоўнага і неабходным для ўсіх і кожнага.

Роднае, святое, незабыўнае, балючае...»

Крыху далей: «Мы ведаем: яно было сапраўдным, праўдзівым і шчырым, суадпаведным суроваму і гераічнаму часу. Было патрыятычна страсным і змабілізаваным. У ім пранізліва адчувалася асаблівая каштоўнасць усяго дарагога і роднага, за што ішло змаганне. Яно клікала да бітвы і вяло ў бой, убірала ў сябе і гераічны парыў, і плач, і стогн, і боль, грэла ўспамінамі і давала надзею, мацавала мужнасць, выказвала запаветныя пачуцці і думкі».

Вершы, змешчаныя ў гэтай кнізе, укладальнікам якой быў Бечык, пераканаўча пацвярджаюць гэта.

Напярэдадні 40-годдзя Перамогі ў выдавецтве «Мастацкая літаратура» складаўся, абмяркоўваўся план юбілейных выданняў, вызначаўся іх характар, прынцыпы складання. І вось тут Варлен Бечык праявіў асаблівую, я б сказаў, сыноўскую зацікаўленасць. Наогул трэба сказаць, што ў яго не было фармальных адносін да любой справы, да любога задання ці даручэння. Усё рабіў ён з поўнай адказнасцю, прафесійна, сумленна. Але тут было іншае — вышэйшая адказнасць, душэўны абавязак.

Па ініцыятыве Бечыка выдавецтва пачало выпускаць серыю кніг пісьменнікаў, што загінулі на франтах Вялікай Айчыннай вайны, у партызанскіх атрадах ці падполлі. Кнігі гэтыя павінны былі ўключаць у сябе мастацкія творы, лісты, успаміны. Сёння чытач змог атрымаць ужо ў гэтай серыі кнігі Х. Шынклера, М. Сурначова, Г. Шведзіка. Наперадзе новыя кнігі пісьменнікаў-змагароў.

Звычайна, калі мы хочам пахваліць нейкі мастацкі твор, то гаворым, што ў ім відаць уся творчасць пісьменніка. І не толькі: у ім чуецца дыханне народнага жыцця.

Менавіта такой паэзіяй для В. Бечыка была паэзія Вялікай Айчыннай вайны. Такою ён яе прадставіў і ў зборніку «Песні змагання», куды ўключаны вершы сарака аднаго беларускага паэта — удзельніка падзей тых векапомных дзён.

Прыкладам асабліва яркім, бясспрэчна пераканальным сапраўднай паэзіі для крытыка была паэзія А. Твардоўскага. Творчасць слыннага паэта, ягоная грамадзянская пазіцыя апошніх гадоў жыцця і дзейнасці заўсёды выклікалі гонар і захапленне. Праўда паэзіі Твардоўскага, яе глыбіня, натуральнасць і зразумеласць былі самым важным аргументам у спрэчках, што не раз горача вяліся вакол пытання прызначэння паэзіі, прызначэння мастацтва наогул.

Бывала, хто-небудзь з апанентаў пачынае ўпэўнена даказваць ідэйна-змястоўную неабходнасць ускладненай формы, напрыклад, у таго ж А. Вазнясенскага. Бечык слухаў, маўчаў. Потым пытаў: «А Твардоўскі? А ў Твардоўскага што, менш значныя ідэі, змест не глыбокі?»

І цытаваў верш ці страфу.

А мог ён бясконца цытаваць на памяць самых розных паэтаў — вершы, строфы, радкі.

Зразумела, нельга ні ў якой ступені думаць, быццам Бечыка-крытыка цікавіла толькі паэзія простая, шчыра-адкрытая і зразумелая. Зусім не. Дастаткова прачытаць ягоныя артыкулы, ягоныя «Запісныя кніжкі», каб пераканацца, што ў полі ягонай творчай цікавасці знаходзілася ўся паэзія, паэзія наогул. І не толькі, зразумела, беларуская. Але асабліва шчырай асабістай любоўю і ўвагай карысталася паэзія, пазначаная высокай прастатой, глыбокай шчырасцю і праўдзівасцю. Хаця мастацкі пошук, эксперымент ніколі не адмаўляўся. Было ўсведамленне, вынашанае асабіста, выверанае жыццём, пацверджанае гісторыяй і часам, што раку нацыянальнай паэзіі жывяць крыніцы, якія выцякаюць з глыбіняў маці-зямлі, што такая паэзія, як і сцюдзёная крынічная вада, патрэбна ўсім і кожнаму.

Таму, відаць, ніколькі нас не павінна здзіўляць асаблівая Бечыкава любоў, па-

стаянная ўвага да паэзіі Аркадзя Куляшова, а таксама — асабліва ў апошнія гады — да па-грамадзянску мужнай і страснай паэтычнай творчасці Пімена Панчанкі. Як вядома, у 1981 годзе В. Бечык выдаў кнігу пра паэзію А. Куляшова «Шлях да акіяна». Падрыхтаваў вялікі том вершаў і паэм паэта для «Библиотеки поэта» (Вялікай серыі), напісаў уступны артыкул, каментарыі. Зрабіў усё гэта на самым высокім літаратурна-тэксталагічным узроўні. Да апошніх дзён жыў марай напісаць кнігу пра П. Панчанку, шмат зрабіў для гэтага.

У артыкуле «Урокі Куляшова» прызнаваўся: «Пісаць пра паэзію Аркадзя Куляшова заўсёды было мне лёгка і радасна. Вядома, я адчуваў пры гэтым і вялікую адказнасць і цяжкасць задачы. Але ўсё роўна — станавілася неяк пасаблівaму светла і панаваў святочны настрой. Хацелася гаварыць незвычайна, нават урачыста. Акрыляла адчуванне вялікіх прастораў, духоўнай і мастацкай велічы куляшоўскай паэзіі».

Аналізуючы паэзію П. Панчанкі, захапляючыся ёю, сцвярджаў, што паэт гэты заўсёды адчувае сябе сярод людзей, у гушчы іх штодзённага жыцця і звычайных спраў. Пачуцці паэта не адрываюцца ад таго, чым штодня жывуць людзі. Лірычная асоба выяўляецца ў ролі суседа, бацькі, дзеда, сына, вернага друга, радавога — «проста» чалавека, які знаецца з іншымі людзьмі будзённа, проста, па-свойску.

Скажам яшчэ раз: Варлен Бечык жыў паэзіяй, паэзія жыла ў ім. Увесь мацярык паэзіі, найперш паэзіі сучаснай. Той паэзіі, жыццёвасць якой — непасрэднасць рэальных вытокаў і ўздзеяння на рэчаіснасць — была асабліва адчувальная. Ён любіў, умеў выступаць перад чытачамі — рознай адукаванасці, рознай эстэтычнай, душэўнай падрыхтаванасці, розных густаў. Шмат чытаў вершаў. Сачыў за рэакцыяй, душой слухаў аўдыторыю. Выяўраў свой густ, сваё адчуванне і разуменне паэта, верша. Па-першае, ён чытаў верш, успрыняты душэўна, эмацыянальна. Па-другое, чытаў верш, паэтычную задуму якога і яе мастацкае ўвасабленне ён добра зразумеў, зразумеў не як ідэю, не тэзісна, а як мастацкі паэтычны вобраз. Бечык крытычна ставіўся да ўсякіх навацый, пошуку, эксперыменту. Бачыў у іх не набытак духоўны, паэтычны, а шлях да яго, спосаб дасягнення. Форма цікавала як найбольш мэтазгоднае, эмацыянальна яркае, духоўна напоўненае ўвасабленне ідэі адчування, думкі-перажывання.

У сваёй першай крытычнай кнізе «Свет жывы і блізкі» ў артыкуле пра А. Куляшова Бечык пісаў: «Вынашанае слова паэта, выконваючы складаныя функцыі лірыка-філасофскага абагульнення, не страчвае выразнасці канкрэтнага і непасрэднага чалавечага перажывання. Яно чуйна і праўдзіва рэзаніруе на штуршкі і перабоі паэтавага пачуцця, якое выпраменьваецца з душы то з пафасным напружаннем, то з імправізацыйнай лёгкасцю і з заўсёднай унутранай засяроджанасцю. Таму, нягледзячы на вялікую ролю інтэлектуальнага пачатку ў куляшоўскай паэзіі, яго рацыяналістычны груз не паслабляе пачуццёвага ўздзеяння твораў. Яны перажыты ўсёй істотай, усім вопытам і вынесены з душы «напаверх» так, быццам самі выніклі з нейкай жыццёва-прасторавай сітуацыі і знайшлі сябе, склаўшыся ў самы мэтазгодны і паэтычна-паслядоўны, жывы і арганічна цэласны выклад яе...»

У другой кнізе крытыкі «Прад высокаю красою...» у артыкуле пра П. Панчанку крытык, не могучы стрымаць захаплення, гаворыць-усклікае: «Але ж якая ўсюды гарманічна-суладная зместу форма! Акцэнтаваны кожнае настраёвае адценне, усе павароты думкі, усплёскі пачуцця. Кожнае слова гаворыць, усё — ад рытму да сінтаксісу — звязана сваімі нюансамі з перажываннем».

Такое арганічна-цэласнае, глыбокае бачанне і адчуванне паэта, ягонай творчасці наогул уласціва артыкулам крытыка. Ён дакладна адчуваў і перадаваў стан паэзіі, яе рух, рух паэтычнай думкі і паэтычнага слова.

Пра каго б ні пісаў В. Бечык: Я. Купалу ці М. Багдановіча, А. Куляшова ці П. Панчанку, А. Дудара ці У. Хадыку, пра паэтаў ваеннага пакалення ці сённяшніх пяцідзесяціпяцігадовых, маладзейшых А. Сербантовіча ці А. Разанава, — ён заўсёды дакладна вызначаў месца кожнага ў нацыянальнай паэтычнай плыні, выяўляў рэальныя вытокі — грамадскія і асабістыя — паэтычнай адметнасці, паказваў жыццёвую патрэбу паэзіі кожнага.

Звычайна, калі мы хочам пахваліць нейкі мастацкі твор, то гаворым, што ў ім адчуваецца, відаць увесь пісьменнік. Не толькі: у ім чуецца дыханне народнага жыцця, твая, чытацкая, асабістая далучанасць да гэтага жыцця.

А. Яскевіч, В. Бечык, Я. Янішчыц, Р. Семашкевіч. 1971 г.

А як жа ў крытыцы? Ды, напэўна, таксама. Апроч таго, што аб'ектам крытычнага даследавання і асэнсавання найперш з'яўляецца рэчаіснасць, узноўленая ў мастацкім слове, — літаратура. А ўжо гэтая рэчаіснасць — мастацкая — выяўляецца непасрэдна жыццём. Дык вось і ў крытычным творы, сапраўдным крытычным творы, заўсёды адчуваецца і бачыцца і творчасць пісьменніка, і літаратура пэўнага напрамку, жанру, нарэшце, пэўнага часу, бачыцца і час гэты.

Чытаючы артыкулы абагульняльнага тыпу «У чаканні галоўнага», «Толькі без «сю-сю»...», «Ці адстае паэзія», «Сакавіцкія пісьмы», «Набыццё вышыні» і іншыя, па-добраму зайздросціш, здзіўляешся і багаццю ўключанага паэтычнага матэрыялу, і ўменню праз гэты матэрыял (паэтычныя з'явы і факты), дзякуючы яму высока гаварыць пра жыццё і пра чалавека, захапляешся той душэўнай адкрытасцю і шчырасцю, што надае паэтычнаму слову свабоду і арганічнасць. Бечыкавы артыкулы заўсёды нясуць багатую інфармацыю, яны напоўнены глыбокімі актуальнымі і значнымі жыццёвымі і эстэтычнымі праблемамі, моцна насычаны шчырым чалавечым хваляваннем, адкрытай радасцю, стрыманым болем. Манера пісьма ягоная свабодная ад усялякага схематызму і зададзенасці, эмацыянальна адкрытая і шчырая. Разам з тым заўсёды ўнутрана падпарадкавана пэўнай ідэі-страсці. Ягоныя артыкулы канцэптуальныя кожны паасобку. Разам

жа выяўляюць даволі цэласную ў сваіх асноватворных эстэтычных і этычных ідэях сістэму. Цэласную не ў сэнсе завершанасці, усебаковай выверанасці і аргументаванасці, а ў сэнсе адзінства, нязменнай вернасці асноватворным ідэйна-эстэтычным крытэрыям. Крытэрыям, якія народжаны, паглыблены і акрэслены самім жыццём крытыка, аплоднены многімі лепшымі здабыткамі нацыянальнай і ўсёй савецкай крытычнай і літаратурна-мастацкай практыкі, рэалізаваны і замацаваны ўсёй творчасцю крытыка. Крытэрыі гэтыя—праўдзівасць, шчырасць, маральнасць, народнасць, чалавечнасць...

І вось тое, што ўсе артыкулы—вялікія і малыя (пра рэцэнзіі, як штосьці менш значнае, крытычны жанр менш змястоўны, гаварыць не даводзіцца)—успрымаюцца як старонкі адной усхваляванай, эстэтычна выверанай кнігі, з'яўляецца самым важкім доказам таго, у якой ступені крытычная творчасць была для Варлена Бечыка натуральным станам жыццядзейнасці. Такія артыкулы, як, напрыклад, «Таварыш, народ, Радзіма», «Правам салдата і сейбіта», «Збалелая памяць», «З душы адкрытай», прысвечаныя канкрэтным творам адпаведна Васіля Быкава, Аляксея Пысіна, Івана Пташнікава, Еўдакіі Лось, носяць ярка выяўлены манаграфічны характар. Кніга, твор разглядаюцца, аналізуюцца не самі па сабе, не ідэйна і эстэтычна замкнёна і абмежавана, а як вынік усёй папярэдняй творчасці пісьменніка, як выяўленне яе характару і сутнасці і, магчыма, галоўнае—яе жыццёвай своеасаблівасці. Прычым не бачыцца тут ніякай канцэптуальнай зададзенасці, нідзе не праступаюць абрысы першапачатковай ідэйнай задумы. Перад намі—жывая, свабодная размова пра пісьменніка, пра літаратуру, пра народ. Размова чалавека, глыбока адданага мастацкаму слову, чалавека, які ў свеце літаратуры заўсёды быў свой—свой па таленту, прызванню, сумленню.

Серафім АНДРАЮК

Фота **У. Крука** і з архіва **В. Бечыка.**

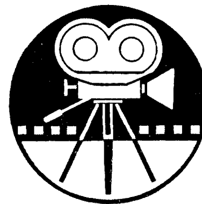

У свеце мастацтва

ДВА ПАРТРЭТЫ Ў КІНАПАВІЛЬЁНЕ

У апошнія гады ў кінематографе загаварылі аб «беларускай школе» аператарскага майстэрства. Гэту «школу» звязваюць з імёнамі дзвюх жанчын-кінааператараў студыі «Беларусьфільм» Таццяны Логінавай і Анастассі Суханавай, работы якіх у фільмах беларускіх майстроў экрана былі адзначаны Дзяржаўнымі прэміямі СССР і Ленінскага камсамола Беларусі.

Таццяна Логінава і Анастасся Суханава сярод жанчын упершыню ў гісторыі беларускага кіно сталі аператарамі-пастаноўшчыкамі мастацкіх фільмаў і не толькі зацвердзіліся як самабытныя мастакі з яркай, толькі ім адным уласцівай індывідуальнасцю, але і заснавалі, як сцвярджаюць даследчыкі кінапрацэсаў, кіназнаўцы і кінакрытыкі, нацыянальную беларускую школу аператарскага майстэрства з яе паэтычным бачаннем жыцця.

Раней лічылі, што кінааператар—прафесія не жаночая. Многія кінематаграфісты перакананы ў гэтым і сёння. Статыстыка таксама быццам бы на іх баку. Падлічана, што з дзесяці дзяўчат з інстытута кінематаграфіі, якія аваладалі прафесіяй аператара, самастойна здымае... адна. Наогул у краіне асоб, якія самастойна здымаюць мастацкія фільмы, гэта значыць аператараў-пастаноўшчыкаў, чалавек дванаццаць, ну, можа, пятнаццаць. Да гэтай жаночай кінагвардыі належаць і гераіні нашага нарыса.

Творчы шлях Таццяны Логінавай і Анастассі Суханавай, як у многіх савецкіх аператараў, пачаўся ў інстытуце кінематаграфіі, дзе іх настаўнікамі былі такія вядомыя майстры экрана, як Аляксандр Гальперын, Маргарыта Піліхіна і Міхаіл Кірылаў. Потым—стажыроўка і работа на кінастудыях «Масфільм» і імя М. Горкага спачатку асістэнтамі і другімі аператарамі. Працяглыя кантакты, творчая садружнасць са славутымі майстрамі кіно, назіранні за методыкай і манерай іх работы далі магчымасць ім вывучыць розныя бакі і накірункі аператарскага мастацтва. Але талент аператара вызначаецца не толькі веданнем комплексу мастацкіх прыёмаў, не толькі ўменнем іх пісьменна ажыццявіць, а нечым больш важным і складаным.

Любы чалавек, які прайшоў поўны курс спецыяльных навук (у ВГІКу, напрыклад) і атрымаў навыкі ў галіне кам-

пазіцыі, асвятлення і іншых элементаў аператарскай прафесіі, зможа граматна скампанаваць кадр, узнавіць любы эфект асвятлення, святлом стварыць адчуванне глыбіні прасторы або абрысаваць аб'ём прадмета на плёнцы. Аднак гэта не значыць, што л ю б ы аператар—сапраўдны мастак. Мастаком-майстрам лічыцца той аператар-пастаноўшчык, чыя работа арганічная матэрыялу фільма, драматургіі, рэжысуры, акцёрскаму ўвасабленню. Але калі ў аснове карціны няма драматургіі, калі няма вобразаў, характараў, зразумелае і ўхвальнае жаданне аператара сваімі сродкамі ўдыхнуць жыццё ў фільм, усяляк актывізуючы выяўленчы рад. І які б таленавіты ні быў аператар, якое б звышсучаснае майстэрства ён ні дэманстраваў, вынік заўсёды будзе адзін і той жа— фільма як цэласнага мастацкага арганізма не атрымаецца. Так не адбыліся некаторыя стужкі Тацццяны Логінавай і Анастассі Суханавай, віртуозна і вынаходліва знятыя, але халодныя і надуманыя па сваёй драматургіі і рэжысуры. Зразумела, што такія карціны не прынеслі радасці гледачам і лаўраў іх стваральнікам. Радасць і лаўры славы прынеслі аператарам-жанчынам тыя стужкі, у якіх была праўда жыцця, памножаная на майстэрства іх стваральнікаў.

У мяне часта пытаюцца: чым адрозніваецца беларуская школа аператарскага майстэрства, скажам, ад ленінградскай школы Андрэя Масквіна або маскоўскай школы Сяргея Урусеўскага? У такіх выпадках я раю параўнаць работы майстроў усіх гэтых школ на экране, і тады дакладна стане бачна, што стужкам Тацццяны Логінавай і Анастассі Суханавай уласцівы некаторая жаноцкасць і паэтычны пункт гледжання на падзеі, што адбываюцца ў карціне. Гэта асабліва прыкметна ў творах Тацццяны Логінавай, чыё аператарскае майстэрства мае спецыфічныя асаблівасці. Ва ўсіх фільмах, знятых ёю, нягледзячы на прынцыповае адрозненне выяўленчай трактоўкі драматургічных фактур, нязменна прысутнічае паэтычная атмасфера, уласцівая менавіта ёй, якая ідзе ад яе ўяўлення навакольнага свету. Асяроддзе, вобразы, рэчы, прырода ў Тацццяны Логінавай прасякнуты жыццялюбствам, аптымізмам, трохі сумным лірызмам. У розных фільмах мы, гледачы, бачым высокае ўменне глыбока прачытаць рэжысёрскую задуму, падпарадкаваць сабе сваю прафесію, камеру ідэі фільма, выбраўшы адпаведны выяўленчы лад і захаваўшы пры гэтым асабісты стыль, свой погляд на свет. Мне асабіста здаецца, што іменна ў гэтым заключаецца аператарскае мастацтва Тацццяны Логінавай, мастацтва сапраўднага майстра, чые пошукі ніколі не замыкаюцца ў сферы «чыстага» мастацтва, «чыстага» майстэрства, а заўсёды вызначаюцца зместам, ідэйным, грамадскім сэнсам жыццёвага матэрыялу.

У Анастассі Суханавай мастацтва аператара—гэта перш за ўсё светапогляд. А як вядома, над фарміраваннем светапогляду трэба няспынна працаваць. Яна з першых студэнцкіх гадоў у працы. Пасля інстытута кінематаграфіі, як і большасць аператараў-выпускнікоў, была асістэнтам на буйных студыях краіны. Тут у працэсе працы складаецца той асаблівы стыль, які звярнуў увагу кінематаграфістаў на таленавітую асістэнтку, якая ўжо ўмела бездакорна валодаць светлавой палітрай, лаканізмам, кампазіцыйнай завершанасцю кожнага кадра. Сёння Анастассія Аляксандраўна ўспамінае аб тых днях:

— У мяне была настолькі вялікая цікавасць да ўсяго, што адбываецца вакол мяне на студыі, я настолькі прагна ўсё ўпітвала ў сябе, аналізавала работу сваіх шэфаў і калег, што гэта адыграла вялікую ролю ў фарміраванні майго асабістага творчага светапогляду.

Т. Логінава і А. Суханава майстрамі-аператарамі сталі не адразу. Не адразу даверылі ім самастойныя пастаноўкі. Іх радніць тое, што абедзве яны атрымалі пуцёўку ў Вялікае кіно як пастаноўшчыкі на студыі «Беларусьфільм», што яны ішлі да майстэрства, назапашваючы прафесіяналізм хутка, хоць іх вядомасць як аператараў-мастакоў не ўзнікла раптам, адразу. Радніць іх яшчэ і тое, што іх першым самастойным фільмам стаў кінаальманах «У профіль і анфас», пастаўлены маладымі кінематаграфістамі-дэбютантамі па матывах апавяданняў Васіля Шукшына на студыі «Беларусьфільм». Альманах складаўся з трох навел. Першую—«Ваўкі»—здымала Анастасся Суханава, трэцюю—«Берагі»—Тацццяна Логінава. Гэты фільм з усёй відавочнасцю прадэманстраваў, што ў атрад савецкіх аператараў уліліся своеасаблівыя майстры, якія здольны вырашаць любыя творчыя задачы. Сёння нашы жанчыны-аператары ў авангардзе гэтага слаўнага атрада. Іх імёны ведае ўвесь кінемата-

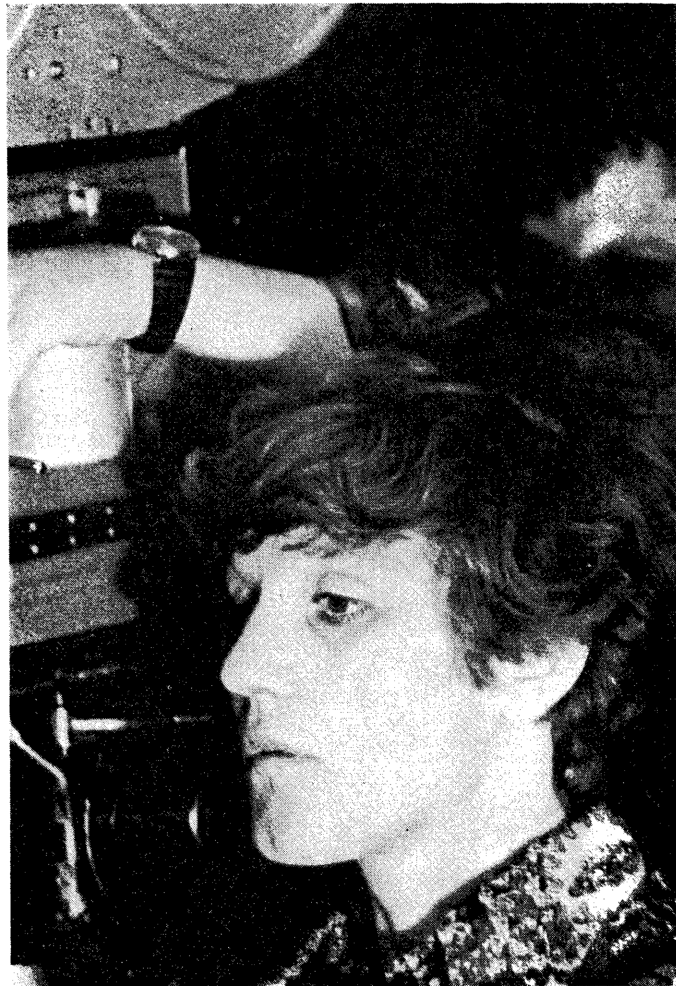
Кінааператар Тацццяна Логінава.

графічны свет. Іх творы вывучаюць студэнты ВГІКа. Самі ж майстры заўсёды ў дарозе, якая пачалася ў пачатку 70-х гадоў і якой няма канца.

Дарога, выбраная Таццянай Логінавай, была цяжкая і няроўная. Цікавасць да кіно ў яе развілася рана. Гэтаму садзейнічала тое, што яе маці была прафесійным фатографам і з ранніх гадоў прывіла дачцы любоў да мастацтва фатаграфіі. Школьніцай Таня засвоіла азы святлапісу, навучылася валодаць фота-, а потым і кінакамерай, праяўляць плёнку і друкаваць здымкі. Васьмікласніцай займалася ў аматарскай кінастудыі пры станцыі юных тэхнікаў у горадзе Арджанікідзе. Спачатку гэта было толькі захапленне. Калі ж надышла пара падумаць аб прафесіі, то для Логінавай гэтае пытанне здавалася залішнім — буду аператарам! Яе адгаворвалі — не жаночая гэта справа, раілі: паступай у Аэрафлот, там убачыш свет, перасцерагалі — састарэеш адвечным асістэнтам...

Шлях, на які ступіла Таццяна Логінава, цярністы. Яна толькі з трэцяга заходу трапіла ва ВГІК. Потым гады вучобы, якія праляцелі вельмі хутка. Надышоў час абароны дыплома. У Абрамцаве Таццяна здымае свой першы, хай толькі яшчэ дыпломны дваццацімінутны фільм. Ён быў прызнаны лепшай вучнёўскай работай курса, а журы штогадовага фестывалю ВГІКа прысудзіла ёй дыплом першай ступені. Але аб гэтым яна даведалася толькі ў Мінску, калі ўжо была аператарам студыі «Беларусьфільм».

Сёння мы сядзім з Таццянай Дзмітрыеўнай Логінавай у невялікай кіназале. На экране яе раннія работы: «Там, далёка за ракой», знятая па заказу тэлебачання, кароткаметражная стужка «Антыквары» і зноў тэлевізійная карціна «Надзейны чалавек», музычная стужка «Ясь і Яніна».

— Складана было на здымачнай пляцоўцы, — успамінае Таццяна Дзмітрыеўна. — План, тэрміны, метраж... Гэта ствярала нервознасць, адбівалася на якасці фільмаў. Да таго ж шэрасць драматургічнага матэрыялу і рэжысуры. Наогул амаль усе мае першыя работы былі дрэнна прыняты гледачом.

У пачатку свайго творчага шляху Логінава не магла знайсці сябе ў мастацкай кінематаграфіі. І яна ідзе ў дакументальнае кіно.

— Хроніка прыцягвала мяне даўно. Хацелася больш даведацца аб краі, дзе жыву і працую, даведацца, як жыве сёння беларускі народ. Кінахроніка дала мне гэтую магчымасць. З кінакамерай я аб'ездзіла ўсю рэспубліку, здымаючы сюжэты для кіначасопісаў. Аднойчы, калі прыехала з доўгай камандзіроўкі, да мяне падышоў рэжысёр Валерый Рубінчык і спытаў, ці не хачу я вярнуцца на тэлебачанне. І прапанаваў мне перазняць фінал яго тэлефільма «Выстрал». Я згадзілася. З таго часу мяне звязвае з гэтым рэжысёрам даўняе творчае сяброўства. Хутка мы прыступілі да здымак карціны «Вянок санетаў», якая з'явілася для мяне этапнай і прынесла шмат радасцей і засмучэнняў таксама. Справа ў тым, што на гэту карціну я была прызначана галоўным аператарам.

Тут мы паспрабуем зазірнуць у творчую лабараторыю Таццяны Логінавай і прасачыць, як нараджалася ў яе тое ці іншае стылістычнае рашэнне. Вось што яна сама расказвае аб сваёй працы:

— З першых інстытуцкіх дзён я знаходзілася пад вялікім уражаннем ад італьянскага неарэалізму з яго імкненнем адлюстроўваць праўду жыцця. Пасляваенныя разбурэнні, жыццё невялікага беларускага гарадка, спаленыя вёскі, зямлянкі, руіны — усё гэта трэба было перадаць на экране. Таму большую частку здымак мы праводзілі на натуры. Складанасць заключалася ў тым, што ў Беларусі ўжо (а здымалі карціну ў 1974 годзе) не засталося прыкмет ваеннага і пасляваеннага часу. Давялося ехаць у Калінінград, дзе яшчэ ўцалелі неразабраныя руіны. Здымалі ў дэкарацыях, пабудаваных пад адкрытым небам, што давала нам магчымасць аб'яднаць дзеянні на вуліцы з падзеямі, што адбываліся ў памяшканні.

Вельмі важна адзначыць яшчэ адну рысу творчасці Таццяны Логінавай — яе дакладнае адчуванне матэрыялу, эпохі, вобразаў, побыту, літаратурнай першакрыніцы. Гэта асабліва прыкметна ў карціне «Дзікае паляванне караля Стаха», знятай ёю ўслед за «Вянком санетаў». З экрана ў залу льецца нетаропкае, спакойнае апавяданне. Звычайныя будні, прывычнае, трохі манатоннае жыццё невялікага маёнтка перададзены дакладна і перакана ўча праз прыкметы часу. Аператар здымае карціну ў асноўным на агульных і сярэдніх планах і нават там, дзе важна паказаць унутраны стан герояў, у яе пераважаюць агульныя планы, якія і нараджаюць адчуванне імправізацыі, а з ёй — і адчуванне верагоднасці.

Кінааператар Анастасся Суханава.

Калі глядзіш карціны Таццяны Логінавай, кідаецца ў вочы яшчэ адна асаблівасць яе творчага почырку — аператар пазбягае здымаць шырокавугольным і даўгафокусным аб'ектывамі, бо яны маюць уласцівасць скажаць прывычныя воку маштабы прадметаў унутры кадра, завастраць або, наадварот, размываць аптычны рысунак адлюстравання, змяняць тэмп унутрыкадравага руху. Таму ў яе карцінах, пачынаючы ад «Вянка санетаў» і да апошняй — «Знак бяды», няма дынамічных праездаў і праходаў. Рух камеры выкарыстоўваецца не часта, але калі яна рухаецца, то плаўна, амаль што непрыкметна.

Таццяна Логінава часта здымае фільмы за межамі рэспублікі. За працу ва Узбекістане, дзе яна зняла вялікі пастановачна складаны фільм «Юнацтва генія», беларускаму аператару прысуджана Дзяржаўная прэмія СССР. Але, як гаворыцца, у гасцях добра, а дома лепш. Яна спяшаецца ў Мінск. Яе чакае цікавая работа — экранізацыя аповесці Васіля Быкава «Знак бяды». Тут, як і ў папярэдніх стужках, дакладна відаць асаблівая схільнасць да глыбіннага мізансцэніравання з танальнай або графічнай

акцэнціроўкай пярэдняга плана. Аднак у гэтай карціне ёсць ужо і новае, чаго не было ў папярэдніх фільмах. У стылістыцы «Знака бяды» месцамі прарываецца прыхільнасць да экспрэсіяністычных эфектаў, такіх, як спальванне хутара Сцепаніды або збіццё паліцаямі Петрака. Тут кожны кадр — спрасаваная думка, перададзеная аператарам іншы раз плакатна, без хітрыкаў, рэльефна і заўсёды адназначна.

У творчым лёсе Анастассі Суханавай вялікую ролю адыграў ужо памянёны альманах «У профіль і анфас». Яе аператарскае майстэрства было прыкмечана класікам савецкага кіно Сяргеем Апалінар'евічам Герасімавым, які пісаў: «Анастасся Суханава толькі па прафесіі аператар, а ў душы яна мастак. Яна глядзіць на свет не бясстраснымі вачыма і бачыць у ім непаўторныя імгненні, адчувае трапяткую паэзію быцця».

Пасля свайго больш чым удалага дэбюту ў беларускім кіно амаль кожная яе работа становіцца значнай з'явай аператарскага майстэрства. У яе сёння звыш дзесяці мастацкіх і тэлевізійных карцін. Сярод іх «Амністыя» па аднайменнай п'есе М. Матукоўскага, шматсерыйны фільм «Час выбраў нас» — аб слаўным Ленінскім камсамоле Беларусі, «Цётка Маруся», «Вялікія прыгоды». Для ўсіх гэтых работ характэрна адно — аператар не ведае творчых рэцэптаў і не карыстаецца імі. Усе гэтыя фільмы розныя і, здаецца, зняты рознымі майстрамі, хаця і вырашаны яны ў адным выяўленчым ключы, зроблены строга ў адным стылі.

«Зорным часам» для Анастассі Суханавай былі здымкі чатырохсерыйнага тэлефільма па раману Тургенева «Бацькі і дзеці», пастаўленага сумесна з мужам, аператарам Уладзімірам Спарышковым. Калі сёння глядзіш гэтую цудоўную кінакарціну на кінаэкране, то ў кожным кадры быццам бы прачытваеш тургенеўскія радкі. Тут усё «залацiста зелянела», «шырока і лёгка хвалявалася і блішчэла пад ціхім дыханнем ветрыку». Тут «і дробная раса, і блішчыць срэбрам на павуцінні, і вільготная зямля, якая яшчэ захоўвае, здавалася, ружовы след золку». Аператары ўслед за Тургеневым вядуць гледачоў у прывольныя лугі і цяністыя гаі, быццам бы ўзноўленыя сакавітай палітрай старых пейзажыстаў, да белых калон рамантычнага асабняка ў канцы прыгожай алеі. Увесь фільм, зняты па законах такой прыгажосці, разгортваецца з нетаропкай велічнасцю. Празрыстыя, няяркія фарбы кадраў, выпісаныя быццам бы акварэллю, гучаць у фільме элегічным напамінкам далёкай, даўно адшумелай культуры.

Такога паэтычнага дваранскага маёнтка XIX стагоддзя да фільма «Бацькі і дзеці» глядач яшчэ не бачыў. Тут аператары зірнулі на тургенеўскі маёнтак з паэтычнага пункту погляду. Манера Анастассі Суханавай здымаць доўгімі планамі статычныя кампазіцыі, павольна і працягла панараміраваць стварае настрой нетаропкасці, жаданне роздуму. Гледзячы на гэтыя замаруджаныя кадры, бачыш, якія багатыя магчымасці хавае ў сабе паэтычнае, або, як яго яшчэ называюць, асацыятыўнае, кіно, якое, на жаль, у апошні час прыкметна згасае.

Карціна «Бацькі і дзеці» стала дасягненнем у шэрагу экранізацый і яшчэ раз па-новаму зацвердзіла класічную выразнасць як аснову кінематаграфічнай формы. У гэтым праявілася ўменне аператараў пранікнуць у душэўны свет герояў рамана. Анастасся Суханава і яе сааўтар прадэманстравалі, што сённяшняму кінематографу з яго каляровай плёнкай, багатай оптыкай па плячы рашаць самыя складаныя творчыя задачы, перадаваць на экране тое, што ў літаратуры называецца ўнутраным маналогам.

Тут да месца сказаць аб такім складаным жанры ў выяўленчым мастацтве, як партрэт. У фільме гэта звычайна буйны план. Для яго стварэння ёсць вялікі арсенал тэхнічных сродкаў: святло (жорсткае — здзеклівае, мяккае — згладжваючае), оптыка (можна і «сплюшчыць» твар, і падкрэсліць любую яго частку), ёсць фільтры і шмат іншых прыстасаванняў. Але аператарам на працягу ўсяго фільма часта даводзіцца вырашаць адну задачу: наколькі буйна здымаць тое, што адбываецца.

Пра тыя не такія ўжо далёкія дні здымкаў Анастасся Суханава ўспамінае:

— Пошукі выяўленчага рашэння тургенеўскага фільма праходзілі цяжка. Я ўзяла сабе за правіла — у карціне не павінна быць дробязей. Усё, што ў кадры, — важна і неабходна. І пасля здымак я ніколі не заставалася раўнадушнай. Потым, на праглядзе, седзячы ў зале, аналізавала, ці так знята, ці рытмічна рухаецца камера, ці не перанасычаны кадр дэталямі. Гэты аналіз, гэты суд над сабой вядзецца тады, калі матэрыял толькі выходзіць з праявачнай машыны. І гэта важна. Прааналізаваўшы ж усё ўбачанае на экране, можна многае перазняць, выправіць, дапоўніць. Я карыстаюся гэтай магчымасцю, але, на жаль, яна не заўсёды бывае...

Анатоль Франс, чалавек вельмі строгай думкі, неяк заўважыў, што ў мастацтве існуюць дзве галоўныя небяспечнасці. Першая — майстар, які не з'яўляецца мастаком, і другая — мастак, які не з'яўляецца майстрам. Гэту думку французскага пісьменніка любяць паўтараць прафесары ВГІКа, унушаючы сваім студэнтам з першага курса, што мастацтва кіно павінна спалучаць у сабе як эстэтыку, так і рамяство. Святло, каларыстычная гама, ракурс, пункт здымання, панарама, агульны або буйны план — усё павінна быць падпарадкавана мастацкай ідэі аператара-пастаноўшчыка, ідэі, якую глядач мог бы чытаць з экрана. Гэту «аксіёму мастацтва» на ўсё жыццё зразумелі жанчыны-аператары Таццяна Логінава і Анастасся Суханава. Гэту «аксіёму мастацтва» яны нясуць сваім вучням, гэта значыць абітурыентам ВГІКа, з якімі па даручэнню Саюза кінематаграфістаў БССР на студыі «Беларусьфільм» вядуць заняткі.

Яўген КРУПЕНЯ

Штрыхі да партрэта

НА БЫСТРЫНІ ЖЫЦЦЯ

Між высокіх абрывістых берагоў плыве па палескіх прасторах рака Пціч. Навокал бяскрайнія лугі, густа ўсыпаныя пушыстым снегам зімой, пакрытыя густымі травамі ўлетку. Да ракі пятляюць аксамітныя сцежкі. Як любіў улетку прабегчы па гэтых сцежках басанож дапытлівы, жвавы хлопчык Валерый! У спякотныя дні ён падоўгу бавіўся на рацэ — купаўся, лавіў рыбу. Рыбалка і зараз з'яўляецца ягоным хобі. Але асабліва падабалася Валерыю Пціч вясной, калі талыя воды выходзілі з берагоў і, затапіўшы рэдкія левабярэжныя лазнякі, зіхацелі амаль да самага гарызонта. На правым беразе паводка даходзіла падчас ледзь не да самых агародаў гарадскога пасёлка Глуск. І Валерый, выйшаўшы з хаты, з захапленнем глядзеў на гэта бязмежнае мора. Маці Валерыя, настаўніца пачатковых класаў, змалку прывучыла яго да кніг. Кнігі абудзілі ў дзіцячай свядомасці рамантычныя парыванні, і малому Валерыю здавалася: меў бы ён зараз вялікі карабель, паплыў бы далёка, далёка, да нязведаных берагоў, да заморскіх краёў. Не думалася тады Валерыю, што пройдзе пэўны час і яму давядзецца ехаць па мангольскіх стэпах, стаяць на беразе Адрыятычнага мора, бачыць Вавілон, хадзіць па вуліцах Лондана і Багдада. Але гэта пасля. А пакуль — вучоба ў Глускай сярэдняй школе, вечарамі заняткі ў музычнай школе.

Кампазітарскія здольнасці ў Валерыя Іванова праявіліся рана. Яшчэ ў школе ён пачаў пісаць песні, першая з іх называлася «Нас чакае шчасце наперадзе». Аднакласнікам песня спадабалася, і доўгі час яна гучала на школьных канцэртах.

У час вучобы ў Гродзенскім музычным вучылішчы Валерый стварае інструментальныя мініяцюры для флейты, для скрыпкі.

У 1968 годзе прыехаў у Мінск і паказаў свае музычныя творы народнаму артысту БССР А. В. Багатырову. Анатоль Васільевіч заўважыў талент юнака і параіў яму пайсці на падрыхтоўчыя курсы пры Белдзяржкансерваторыі. Вучыцца пашанцавала ў выдатнага педагога і кампазітара П. П. Падкавырава.

У 1970 годзе паступіў у кансерваторыю. Яго настаўнікамі былі А. В. Багатыроў, У. У. Алоўнікаў, М. І. Аладаў, І. М. Лучанок, Д. Б. Смольскі. Вучоба ў вядомых кампазітараў, знаёмства з тэатральным і музычным жыццём Мінска актывізавала творчыя памкненні Валерыя Іванова. Ён стварае фантазію на тэмы песень Ю. Семянякі, санату для флейты, фартэпіяна, хор «Гураля хата» на словы М. Танка, «Настрой» — музыка для флейты, струнных і ўдарных інструментаў. Гэтыя творы былі прыхільна сустрэты аматарамі музыкі. З поспехам былі прыняты новыя інструментальныя творы, песні «Пахне чабор» на верш П. Броўкі, «Будзьце абавязку верныя» (словы Р. Гамзатава) і дыпломная работа «Сімфонія», якая праз нейкі час выконвалася ў Белдзяржфілармоніі.

З 1975 года па 1977 год Валерый Іваноў працуе выкладчыкам у Маладзечанскім музычным вучылішчы, вядзе тэарэтычныя дысцыпліны і таксама не спыняе творчай дзейнасці.

У 1977 годзе Валерый Іваноў прыняты ў Саюз кампазітараў СССР.

Кампазітар стварае вакальны цыкл для меццa-сапрана і фартэпіяна, фрэску-карціну «Зямля бацькоў», канцэртную п'есу для аркестра цымбал «Спеў дуброў», сімфанічную паэму «Прысвячэнне старому гораду» і вакальна-сімфанічную паэму «Элегія аб чацвёртай бярозе» (сл. М. Танка).

У 1978 годзе таленавіты кампазітар за творчыя поспехі ўдастоены звання лаўрэата прэміі Ленінскага камсамола Беларусі. Гэта адзнака натхніла Валерыя Іванова на новыя здзяйсненні. Ён стварае шэраг музычных твораў. Вось іх далёка не поўны пералік.

Песні: «Камсамольскія камісары» (сл. В. Зуёнка), «Сляды юнацтва» (сл. Г. Бураўкіна), «Тапаліны звон» (сл. П. Панчанкі), «Асенняя песня» (сл. У. Някляева); музыка для спектакляў: «Тры таўстуны» і «Таямнічы Гіпапатам» (тэатр лялек), «Невядомы Нязнайка» (Тэатр юнага гледача); музыка для тэле- і кінафільмаў: «Жменя сонечных праменняў» і «Суседзі» («Беларусьфільм»), «Андрэй і злы чарадзей» (тэлефільм для дзяцей), «Справа для сапраўдных мужчын», «Ціхія троечнікі» (мастацкія фільмы). Песня з апошняга фільма набыла шырокую папулярнасць.

Інструментальныя творы для аркестра народных інструментаў імя І. І. Жыновіча «Палескае свята» і «Настрой» (памяці М. Багдановіча), паэма для аркестра «Сымон-музыка», фрэска-карціна «Салдацкае поле» — да саракагоддзя Перамогі і уверцюра для сімфанічнага аркестра «Вясна Перамогі».

У 1985 годзе за песню «Маладыя бацькі» (сл. І. Кажэшавай) Валерый Іваноў стаў лаўрэатам конкурсу песень, прысвечанага саракагоддзю Перамогі.

Добрая творчая дружба ў кампазітара ўсталявалася з музычнымі калектывамі Беларусі і з многімі выканаўцамі, асабліва з вакальна-інструментальнымі ансамблямі «Верасы» і «Сябры», з народнымі артыстамі БССР В. Вуячычам, Я. Еўдакімавым, заслужанай артысткай БССР Т. Раеўскай.

Валерый Іваноў зараз у росквіце творчых сіл. Праца ў Белдзяржкансерваторыі, стварэнне інструментальных п'ес і песень, сустрэчы з працоўнымі рэспублікі — вось яго паўсядзённыя клопаты, яго занятак. Натхненне яму дае наша савецкая рэчаіснасць, гераічная гісторыя нашага народа. Яго, як і ў дзяцінстве, вабяць неабсяжныя далягляды, нязведаныя дарогі. Але самым дарагім і жаданым з'яўляецца незабыўны куток дзяцінства — гарадскі пасёлак Глуск. На беразе Пцічы прайшлі яго дзіцячыя гады, а калі стаў кампазітарам, тут нарадзіліся задумы многіх музычных твораў. Фрэска-карціна «Зямля бацькоў» — гэта ўрачысты гімн Беларусі. Калі слухаеш яго, перад вачыма праплывае Беларускае Палессе — такое, якім яно было да Чарнобыля: з прыгожымі гаямі беластволых бяроз на шырокіх заліўных лугах, з меднастволымі вечназялёнымі лясамі ўздоўж асфальтавых стужак дарог. Слухаючы канцэртную п'есу для аркестра цымбал «Спеў дуброў», успамінаеш тое ж ранейшае Палессе. Такія творы змог напісаць толькі кампазітар, шчыра ўлюбёны ў свой край, у свой народ. Паездкі Валерыя Іванова за межы рэспублікі яшчэ больш узмацнілі гэту палымяную любоў да Радзімы.

Жнівень 1980 года. Міжнародны музычны фестываль у югаслаўскім горадзе Гражняны. Валерый быў там разам з беларускім кампазітарам, лаўрэатам прэміі ЛКСМБ Уладзімірам Буднікам. Выступленні ў прыморскіх гарадах Югаславіі, сустрэчы з замежнымі кампазітарамі і артыстамі пашырылі кругагляд Валерыя Іванова. Югаславы, якія самі мужна змагаліся ў гады мінулай вайны супраць фашысцкага нашэсця, захапляюцца гераізмам

Ю. Семянянка, В. Іваноў, Л. Шлег.

З сынам.

беларускіх партызан. Кампазітар нарадзіўся ў 1948 годзе, вайны не бачыў. Такія звесткі пашыраюць яго веданне гераічнага мінулага нашага краю, ажыўляюць творчую фантазію. У выніку — новыя музычныя творы аб подзвігах савецкіх партызан і воінаў Савецкай Арміі, як, напрыклад, песні «Радзіма» і «Лёс салдата» (сл. У. Някляева).

Жнівень 1982 года. Міжнародны музычны фестываль у Эдзінбургу. Запомніліся паездкі па Англіі і Шатландыі, сустрэчы з членамі Таварыства англа-савецкай дружбы, з пісьменнікам Джэймсам Олдрыджам. Незабыўнае ўражанне пакінула лонданская карцінная галерэя. У Лондане ўзнікла думка стварыць музычную п'есу «Рытм горада».

Кастрычнік 1983 года. Музычны фестываль «Залатая восень» у Манголіі. Там былі і кампазітары з ГДР, Польшчы, Румыніі, Чэхаславакіі, Балгарыі, Венгрыі. Сумесныя канцэрты з кампазітарамі сацыялістычных краін узбагацілі музычны дыяпазон Валерыя. Асабліва ўразіла яго народная і прафесійная музыка Манголіі.

— Усё гэта,— гаворыць кампазітар,— робіць станоўчы ўплыў на творчасць, і з большай беражлівасцю пачынаеш адносіцца да сваёй роднай культуры, да беларускай музыкі. Пачынаеш яскрава разумець, што і наша музыка сваімі адметнымі рысамі можа зачараваць самага патрабавальнага слухача... З усіх замежных паездак,— гаворыць далей Валерый Іваноў,— найбольш вылучаецца паездка ў Ірак. Ездзіў я туды восенню 1984 года з народным артыстам СССР Калыем Малдабасанавым, вядомым кіргізскім кампазітарам, аўтарам балета «Матчына поле». Мы мелі ў Багдадзе цікавую сустрэчу з выдатным іракскім музыкантам Мунірам Башырам. Ён іграе на народным іракскім інструменце уд. Мунір Башыр быў вялікім сябрам вядомага азербайджанскага кампазітара Героя Сацыялістычнай Працы Фікрэта Амірава, які напісаў музыку балета «Тысяча і адна ноч». Мунір Башыр казаў, што гэта ён навёў на думку Фікрэта Амірава стварыць такую музыку па матывах усходняга фальклору. Навечна застанецца ў маёй памяці,— працягвае кампазітар,— сустрэча з іракскім мастаком Мухамедам Арыфам, які вучыўся ў Маскве, у інстытуце імя Сурыкава. Мухамед Арыф прыняў нас, як родных братоў, з пашанай успамінаў вучобу ў Савецкім Саюзе, захапляўся нашым народам. Пасля такіх сустрэч вастрэй адчуваеш пачуццё абавязку перад сваім народам, перад сваёй Радзімай, перад краем, дзе ты нарадзіўся і вырас. Таму ў маёй творчасці пераважнае месца займае грамадзянская тэма ў розных музычных жанрах.

Мы выходзім з Валерыем з ягонай кватэры. Праз нейкі час спыняемся каля помніка-абеліска партызанам і гераічным воінам Савецкай Арміі. Кампазітар у маўклівай задумлівасці глядзіць на помнік. Я развітваюся з Валерыем Івановым, упэўнены, што неўзабаве загучаць яго новыя музычныя творы аб ратных і працоўных подзвігах савецкіх людзей, пра веліч нашай Радзімы.

Алесь СТАВЕР

Фота У. Крука.

Папытай у кнігарні

«ФРАНЦЫСК СКАРЫНА». У 1990 годзе ўсе культурныя людзі нашай планеты будуць святкаваць 500 гадавіну з дня нараджэння выдатнага дзеяча беларускай культуры, заснавальніка беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання, слыннага асветніка і гуманіста, славутага сына беларускай зямлі Францыска Скарыны з Полацка.

Гэтай знанай даце і прысвечана другая на Беларусі персанальная энцыклапедыя (першая была Купалаўская, яна выйшла крыху раней), дзе асвятляюцца асноўныя моманты жыцця і дзейнасці беларускага першадрукара і асветніка. Гэты унікальны энцыклапедычны даведнік з'яўляецца своеасаблівым падрахункам скарыназнаўства ў нашай краіне. Як гаворыцца ў невялікім па аб'ёме ўступе «Да чытача», «шэраг артыкулаў прысвечаны гістарычным дзеячам і геаграфічным месцам, якія неаднаразова сустракаюцца ў тэкстах скарынінскіх прадмоў і пасляслоўяў. Частку матэрыялаў даведніка складаюць абагульняльныя артыкулы пра кнігавыдавецкую, асветніцкую, літаратурную і навуковую дзейнасць Ф. Скарыны, у якіх разглядаюцца яго філасофска-этычныя, дзяржаўна-прававыя, эстэтычныя погляды, патрыятызм... У кнізе таксама сабрана інфармацыя пра сваякоў і знаёмых Ф. Скарыны, пра дзяржаўных, палітычных і грамадскіх дзеячаў, вучоных 16 ст., з якімі ён сустракаўся або мог сустракацца. Уключаны артыкулы пра мясціны, дзе ён жыў, вучыўся, працаваў або пабываў».

У даведніку змешчана 728 артыкулаў. Апрача гэтага ў энцыклапедыі друкуюцца факсімільныя адбіткі ўсіх прадмоў і пасляслоўяў Ф. Скарыны, а таксама ўзнаўляецца іх адаптаваны тэкст. Падаецца інфармацыя пра наяўнасць выданняў першадрукара ў кнігазборах краіны і за мяжой. У энцыклапедыі вельмі шмат ілюстрацыйнага матэрыялу—фотаздымкі кніг, гербаў, пячатак, рэпрадукцыі старажытных гравюр, карцін сучасных мастакоў, выявы скульптур, даўнямінулых замкаў.

Змешчана прадмова Уладзіміра Калесніка, які ставіць Францыска Скарыну побач з такімі выдатнымі людзьмі Адраджэння, як Леанарда да Вінчы, Рафаэль, Эразм Ратэрдамскі, Томас Мор і іншыя.

Выдавецтва «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, Мінск, 1988 г.

«АНТАЛОГІЯ ГРУЗІНСКАЙ ПАЭЗІІ». Грузію здавён называюць краінай паэтаў. У вышэйназванай анталогіі—выдатным падарунку беларускім чытачам—адлюстраваны плённы тысячагадовы шлях развіцця грузінскай паэзіі.

Анталогія выйшла ў двух тамах.

Першы том прысвечаны старажытнай паэзіі. У ім змешчаны творы паэтаў IX—XVIII стагоддзяў—царыцы Барэны, Давіда Будаўніка, Шата Руставелі, Тэймураза I, Вахтанга IV, Дзмітрыя Саакадзе, Давіда Гурамішвілі і іншых.

У другім томе чытачы маюць прыемную магчымасць пазнаёміцца з творчасцюНіколаза Бараташвілі, Ільі Чаўчавадзе, Акакія Цэрэтэлі, Важа Пшавелы, Галакціёна Табідзе, Паола Яшвілі, Сімана Чыкавані, Іраклія Абашыдзе, Хута Берулавы, Прыдона Халвашы, Арчыла Сулакауры, Тамаза Чыладзе, Хута Гагуа, Мамукі Цыклауры, Тэда Бакішвілі і іншых.

На беларускую мову грузінскую паэзію перакладала вельмі шырокае кола вядомых паэтаў і перакладчыкаў нашай рэспублікі, сярод якіх М. Танк, М. Лужанін, А. Русецкі, В. Вітка, А. Звонак, Я. Семяжон, С. Грахоўскі, В. Сёмуха, А. Вярцінскі, П. Макаль, Р. Барадулін, Г. Бураўкін, Я. Сіпакоў, В. Тарас, В. Зуёнак, А. Грачанікаў, М. Стральцоў. К. Цвірка, Ю. Свірка, У. Паўлаў, А. Клышка, А. Разанаў, В. Жуковіч, Л. Дайнека, Я. Міклашэўскі, У. Някляеў, А. Сідарэвіч і іншыя. У перакладах узялі ўдзел таксама і маладыя паэты—У. Сіўчыкаў, А. Мінкін і А. Глобус.

Прадмову да двухтомніка напісаў член-карэспандэнт АН Грузінскай ССР Саргіс Цаішвілі.

Рэдактар анталогіі Алесь Разанаў. Біяграфічныя даведкі Уладзіміра Сіўчыкава.

Укладанне, падрадковыя пераклады і заўвагі падрыхтаваны Галоўнай рэдакцыйнай калегіяй па мастацкім перакладзе і літаратурных узаемасувязях пры Саюзе пісьменнікаў Грузіі.

Выданне праілюстравана фотаздымкамі старажытнай грузінскай архітэктуры.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ДЗЕНЬ ПАЭЗІІ-88». Болей за 120 паэтаў, розных па ўзросце і па творчых накірунках, сабраў штогоднік у сваім традыцыйным раздзеле «Новыя вершы». Творы, змешчаныя тут, вострыя, злабадзённыя, яны ўзнімаюць тэмы, якія яшчэ нядаўна былі недатыкальныя, гавораць аб праблемах, пра якія раней амаль не пісалі.

Вельмі шырокі і разнастайны ў «Дні паэзіі» раздзел «З літаратурнай спадчыны». У зборніку друкуецца амаль цэлая кніга Алеся Гаруна—каля двух дзесяткаў новых вершаў, якія не ўвайшлі ў «Матчын дар», а таксама драматычная казка для дзіцячага тэатра «Хлопчык у лесе», якую з поспехам могуць ставіць на сваіх школьных сцэнах вучні беларускіх школ. У гэтым жа раздзеле чытач знойдзе вялікую падборку не надрукаваных раней вершаў Ларысы Геніюш, антыкультаўскія вершы Алеся Бачылы, вершы Аляксея Пысіна і Рыгора Семашкевіча, Публікацыі зрабілі У. Казбярук, Д. Бічэль-Загнетава, Я. Бачыла, Е. Пысіна і Хв. Жычка.

У раздзеле «Пра паэтаў і паэзію» змешчана анкета «Дня паэзіі», на якую адказваюць кінарэжысёр Міхаіл Пташук, кампазітар Людміла Шлег, доктар геолага-мінералагічных навук Эрнст Ляўкоў, выкладчык біяхіміі Гродзенскага медінстытута Юрый Кісялеўскі. Да 75-годдзя Аркадзя Куляшова змешчаны артыкул В. Куляшовай «Капаю рэчышча ўласнай ракі». Сучаснай паэзіі прысвечаны палемічныя нататкі Сяргея Дубаўца «Схема».

Разнастайны раздзел і «Па дарозе на Парнас». Тут друкуюцца шаржы і эпіграмы Савося Авося, Паўла Марціновіча, Нічыпара Шэранькага і Георгія Юрчанкі.

У штогодніку шмат фотаздымкаў.

Выданне святочна аформіў мастак Мікола Селяшчук.

Укладальнік зборніка—Васіль Жуковіч.

Галоўны рэдактар—Янка Сіпакоў.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

«МЫ—БЕЛАРУСЫ». Здаецца, у гэтым прадстаўнічым выданні прынялі ўдзел усе паэты Беларусі. Кніга прысвечана сямідзесяцігоддзю Беларускай ССР, і ў ёй сабраны вершы, песні, балады, прысвечаныя роднаму краю, беларускаму народу, яго шчырай любові да Бацькаўшчыны і павазе да ўсіх народаў свету.

У гэтай своеасаблівай анталогіі тры раздзелы—«Венапомныя дні», «О Беларусь, лясная ружа», «Мы з тых беларусаў». Укладанне зборніка зрабіў Яўген Міклашэўскі. Аформіў выданне мастак Уладзімір Сытчанка.

Выданне падарункавае, разлічана на шырокае кола чытачоў.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

«ЖАВАРАНАК У ЗЕНІЦЕ». Ён не пражыў і трыццаці гадоў. Ён выдаў усяго тры кніжкі паэзіі—«Азбука», «Міннае поле» і «Пярсцёнак». Апошняя з прадмоваю Аляксея Пысіна выйшла ўжо тады, калі паэта не стала.

Але тэмпераментная, глыбокая паэзія Анатоля Сербантовіча пакінула прыкметны след у беларускай літаратуры.

У кнігу выбраных вершаў А. Сербантовіча ўключана ўсё лепшае з выдадзеных ім кніг, а таксама друкуецца шмат новых, невядомых чытачу твораў, якія складаюць амаль палову зборніка.

Укладанне кнігі Сяргея Кавалёва. Ён жа напісаў прадмову да зборніка «Глыток жыцця».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«І РАДАСЦЬ І БОЛЬ». Чытач ужо, зразумела, заўважыў у вершах апошніх гадоў Сяргея Грахоўскага абвостраную публіцыстычнасць, смелае, балючае выкрыццё таго змрочнага перыяду сталінскіх рэпрэсій, ахвярай якога быў і сам паэт. Апошнюю кнігу яго склалі менавіта такія творы. У іх—лёс абражанага, зняважанага падазронасцю чалавека, які ўсё ж верыць у дабро і справядлівасць.

У зборніку змешчана таксама і паэма «Балючая памяць». Яна зноў жа расказвае пра перажытае ў гады рэпрэсій, пра зламаныя лёсы, людскія трагедыі ў горкай памяці канцэнтрацыйных лагерах.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

«ДЫМ РОДНЫХ КАМІНОЎ». Творы чатырох маладых аўтараў склалі гэты зборнік прозы, які выйшаў у серыі «Першая кніга празаіка». У ім друкуюцца апавяданні Іны Казловай і Валянціны Хамчук, а таксама аповесці Аляксандра Станюты і Міколы Лук'янава—«Заходні мост», «І цемра адступіла».

Аповесці і апавяданні—пра наш час, пра сучасныя праблемы і клопаты, пра моладзь.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

«ТАЯМНІЦА ПТУШЫНАГА ГНЯЗДА». Аповесць «Галасам разлукі» і дванаццаць апавяданняў надрукавана ў новай кнізе Уладзіслава Рубанава. Усе творы прысвечаны жыццю моладзі, яе надзеям і спадзяванням.

«У апавяданнях,—як сцвярджае кароткая анатацыя,—асуджаюцца такія заганныя з'явы сярод пэўнай часткі моладзі, як легкадумныя разводы, наркаманія, п'янства, мяшчанскі эгаізм».

Кніга рэкамендуецца вучням старэйшага школьнага ўзросту.

Выдавецтва «Юнацтва», Мінск, 1989 г.

«КЛЯНУСЯ ПРЫПЯЦЦЮ»—томік выбранай паэзіі Уладзіміра Верамейчыка. У яго ўвайшло ўсё самае лепшае, створанае паэтам не за адно дзесяцігоддзе творчай працы, якую даводзілася спалучаць з настаўніцкімі, дырэктарскімі клопатамі—У. Верамейчык доўгі час працуе дырэктарам Ведрыцкай сярэдняй школы, што на Гомельшчыне.

Чытач знойдзе ў гэтай кнізе вершы з усіх папярэдніх кніг паэта—«Прыпяць», «Яснасць», «Люблю».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

«ЗАРА-ЗАРАНКА, ЗАРА-ВЯЧЭРНІЦА». Кніга паэзіі Яўгена Мікалашэўскага складаецца з пяці раздзелаў—«Пад непазбежным знакам перамен», «Мне прыемны ўспамін пра цябе», «Свята ўраджаю», «Час дзьмухаўцоў» і «Перамена настрою». У іх роздум паэта над жыццём, над сэнсам чалавечага існавання, над спасціжэннем дабра і зла, любові і нянавісці.

Думаецца, зверне на сябе ўвагу чытача і любоўная лірыка паэта, аб'яднаная ў цыклы «Альбом дзесяцікласніцы», «Каханне ў мяне было», «Сустрэчы і захапленні», «Жанчына і мужчына», «Ты—мой радасны спеў».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«СЫН НЕБАСХІЛУ» — новая кніга вершаў Юркі Голуба. У ёй — усё тое, чым жыў паэт і што хвалявала яго ў апошнія гады. Чытач, які пасябраваў з паэтам, не будзе расчараваны і гэтаю кнігаю: Юрка Голуб застаўся верны сабе, сваім творчым прынцыпам.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«КААРДЫНАТЫ ПОШУКУ». Падзагаловак да новай кнігі крытыкі доктара філалагічных навук Міхася Мушынскага як найлепш раскрывае тэму і мэту выдання: «Беларуская крытыка: набыткі, перспектывы». У кнізе змешчаны артыкулы, як сцвярджае сам літаратуразнаўца ў прадмове «Ад аўтара», «якія друкаваліся ў перыядычных выданнях, і некаторыя выступленні, прысвечаныя надзённым праблемам літаратурна-грамадскага жыцця».

Кніга складаецца з трох раздзелаў: «У полі зроку — сучаснасць», «Сучаснасць і крыху гісторыі» і «Маральны запавет нашчадкам», дзе асэнсоўваецца месца крытыкі ў агульным літаратурным працэсе.

У зборніку друкуюцца творчыя партрэты пачынальнікаў беларускай гісторыка-літаратурнай навукі — М. Багдановіча, М. Гарэцкага, І. Замоціна, Я. Коласа.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

«НА ШЛЯХАХ ПРАЎДЫ». На паліцах кнігарняў яшчэ летась з'явіўся зборнік выбранай паэзіі — вершы і песні — вядомага нямецкага паэта і драматурга Бертальда Брэхта. Яго складаную паэзію на беларускай мове ўзнавіў з арыгінала малады перакладчык Лявон Баршчэўскі.

Ён жа зрабіў укладанне кнігі, напісаў прадмову і заўвагі да гэтага патрэбнага беларускай культуры выдання.

Зборнік выйшаў у серыі «Паэзія народаў свету».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

БЕЛАРУСКАЯ КНІГА НА МОВАХ СВЕТУ

«КАР'ЕР». Новая аповесць Васіля Быкава, якая перакладзена ўжо на шмат якія мовы, выдадзена ў Балгарыі. Яе пераклаў з мовы арыгінала вядомы балгарскі паэт і шчыры прыхільнік нашай літаратуры Найдзен Вылчаў. Дарэчы, у яго перакладзе выйшла і папярэдняя аповесць пісьменніка «Знак бяды».

У кнізе змешчана слова Васіля Быкава «Да маіх балгарскіх чытачоў». Тут жа друкуецца і прадмова Каці Тапчыевай «Самасуд».

«Партвыдат», Сафія, 1988 г.

«ПЕТРАГРАД — БРЭСТ». Вядомы шырокаму колу чытачоў гістарычны раман Івана Шамякіна ў перакладзе на рускую мову выйшаў у серыі «Беларуская проза». Аўтарызаваны пераклад твора зрабіла Т. Шамякіна.

Кніга выдадзена масавым тыражом.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1988 г.

Усмешкі маладосці

Мікола ЧАРНЯЎСКІ

Пра стыль,
Пра моду —
Зноў дэбаты,
Хоць быў, здаецца,
Поўны штыль.
Дзяўчо пацвельвае цыбата —
Вярнуўся зноўку
Міні-стыль.

Не дзіўна
Раптам спатыкнуцца,
Забыць пра высеўкі маршчын:
З-пад «міні»
Сцёгны ўпарта пнуцца —
Бліжэй
Да позіркаў мужчын.

Не дзіўна
Ўсцешыцца спадманам:
«Ах, як з душою саўладаць!..»
Не дзіўна —
Максі-донжуанам,
Не дзіўна —
Развядзёным стаць!

Спаднічка
Ветразем напятым,
Здаецца,
Трэсне на клубах:
Дзяўчо пацвельвае цыбата,
Ды ўжо...
Табе не па зубах...

Тупоча,
Бы па даўняй таксе,
Камусь
Надзеі раздае...
Спаднічка —
Міні,
Ногі —
Максі.
А розум!
Ён які ў яе!

Мал. **А. Гармазы.**

Нашы аўтары

СЫС Сяргей нарадзіўся ў 1962 годзе ў вёсцы Пракісель Рэчыцкага раёна. Скончыў кааператыўны тэхнікум. Вучыцца завочна на філфаку Гомельскага універсітэта.
Працаваў грузчыкам, экспедытарам, тавараэнаўцам, настаўнікам. Зараз—карэспандэнт жлобінскай раённай газеты «Камуніст».
У «Маладосці» друкуецца ўпершыню.

СЯРГЕЙЧЫК Іван нарадзіўся ў 1949 годзе ў вёсцы Вострава на Зэльвеншчыне. Скончыў Слонімскае СПТВ. Працаваў на будаўніцтве аўтадарог у Сярэдняй Азіі. З 1970 года служыць у Савецкай Арміі. Выконваў інтэрнацыянальны абавязак у складзе абмежаванага кантынгенту Савецкіх войск у Афганістане. Узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі і медалямі.
У «Маладосці» друкуецца ўпершыню.

МАЛЯУКА Мікола нарадзіўся ў 1941 годзе ў вёсцы Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага раёна. Скончыў філфак БДУ імя У. І. Леніна. Працаваў на лесараспрацоўках у Карэліі, настаўнічаў, працаваў у раённай газеце, на Беларускім радыё. Зараз—у часопісе «Вясёлка». Выдаў кнігі паэзіі «Едуць маразы», «Жалеза», «Лотаць», «Круг», «Эстакада», «Дар», «Аднавякоўцы» і інш.

БАРСКІ (БАРШЧЭУСКІ) Алесь нарадзіўся ў 1930 годзе ў вёсцы Бандары Беластоцкага ваяводства. Скончыў аддзяленне русістыкі Лодзенскага універсітэта. Працуе загадчыкам кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага універсітэта. Член Саюза польскіх пісьменнікаў, старшыня Галоўнага праўлення Беларускага грамадска-культурнага таварыства. Паэт, перакладчык, даследчык літаратуры.
Аўтар паэтычных зборнікаў «Белавежскія матывы», «Жнівень слоў», «Бераг», «Блізкасць далёкага», перакладчык беларускіх і рускіх казак на польскую мову.

БЯЛЯЧЫЦ Рычард нарадзіўся ў 1953 годзе ў вёсцы Стаўбуры на Астравеччыне. Скончыў літаратурна-музычнае аддзяленне Мінскага педінстытута імя А. М. Горкага. Працуе выкладчыкам роднай мовы і літаратуры на Шчучыншчыне.
Друкаваўся ў рэспубліканскай прэсе.

ПРУДНІКАУ Павел нарадзіўся ў 1911 годзе ў вёсцы Стары Дзедзін Клімавіцкага раёна. Скончыў Ленінградскі педінстытут. Працаваў у рэдакцыях рэспубліканскіх газет і часопісаў, на Беларускім радыё, у БЕЛТА. З 1937 года знаходзіўся ў Бурацыі, Іркуцкай, Омскай абласцях, у Краснаярскім краі.
Выдаў кнігі «Песні грузчыкаў», «Час майго нараджэння», «Прысады», «Мая магістраль», «Успаміны» і інш.

КУХАРАУ Сцяпан нарадзіўся ў 1919 годзе ў вёсцы Стайкі Краснапольскага раёна. Скончыў Мінскі педінстытут. Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Працаваў у рэдакцыях газет «Чырвоная змена», «Настаўніцкая газета», у часопісе «Маладосць».
Выдаў кнігі нарысаў «Незабыўныя сустрэчы», «Светлая пара». Аўтар аповесцей «Бацькавічы» і «Зорка Канікула».
Заслужаны работнік культуры БССР.

«МОЛОДОСТЬ» № 6 (1—176), 1989 г.
Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический иллюстрированный журнал
(на белорусском языке)

Мастацкі рэдактар **Віктар КАЗЛОУ.** Тэхнічны рэдактар **Яніна ВАЖНІК.**
Карэктары **Валянціна БАШАК, Мая ВІНАГРАДАВА.**

Рукапісы аб'ёмам да аркуша не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: 220041, Мінск, Ленінскі праспект, 79, выдавецтва ЦК КПБ. Тэлефоны: 31-85-43—галоўны рэдактар і намеснік галоўнага рэдактара, 32-82-29—сакратарыят, аддзелы паэзіі, прозы, крытыкі, 31-76-14—аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, 39-87-70—фотакарэспандэнт.

Здадзена ў набор 20.04.89. Падпісана да друку 24.05.89. АТ 06802. Фармат 70×90¹/₁₆. Друк высокі. Умоўн. фарбаадб. 14,77. Умоўн. друк. арк. 12,87. Ул.-выд. арк. 14,62. Тыраж 11 208 экз. Зак. 177.

Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва ЦК КП Беларусі. 220041, Мінск, Ленінскі пр., 79.

М. БАСАЛЫГА. Лінарыт, 1984.

У. МАСКОЎСКІХ. Віцебшчына (алей, 1988).

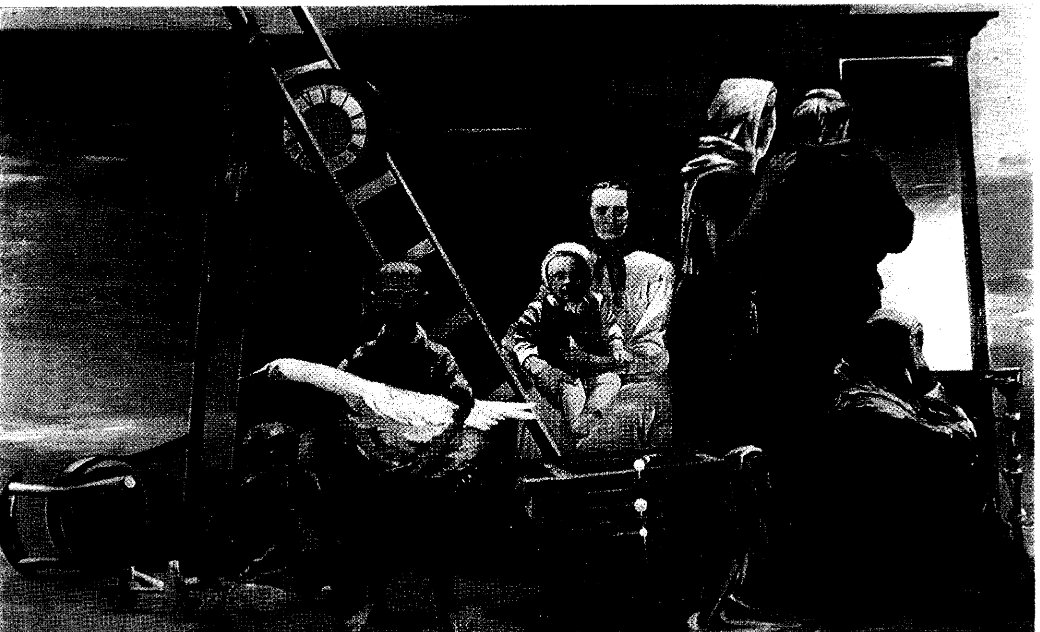

В. АЛЬШЭЎСКІ. Бяда (алей, 1987).

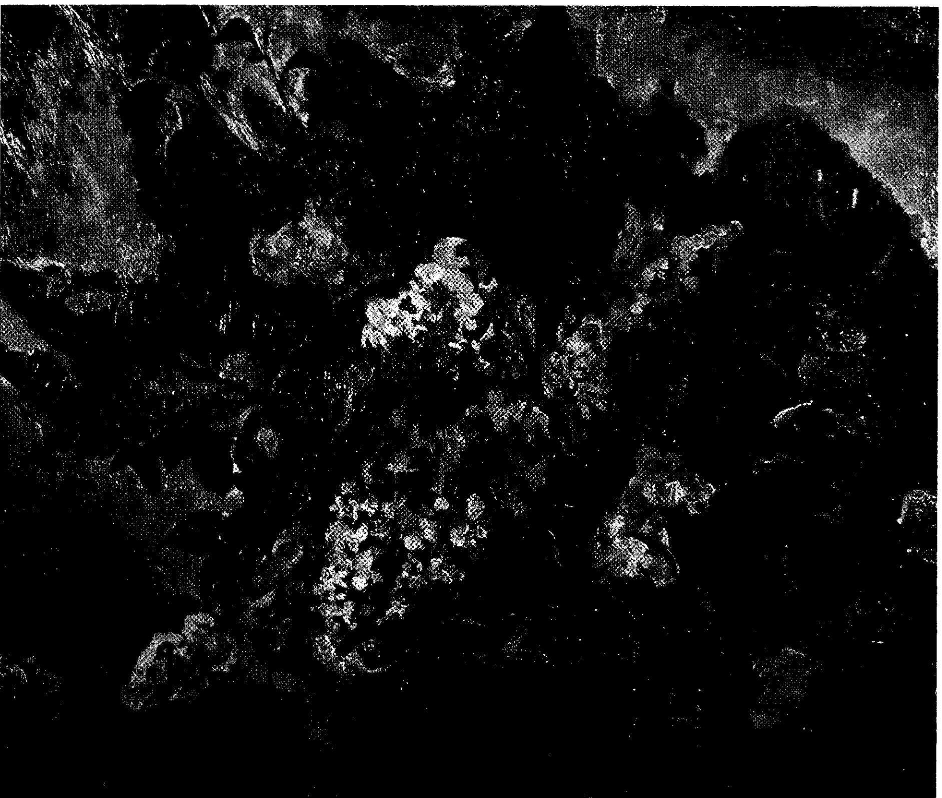

І. ГАЛАВАЦКАЯ. Бэз (алей, 1984)

А. КУЗНЯЦОЎ. Малінавае лета (алей, 1986).